

અનુક્રમ

ભાગ પહેલો

વિહંગાવલોકન (સંસ્કારની દૃષ્ટિએ)

૧	માગી ઇનેડની યાત્રા (અશ્લિષ્ઠ માગ)	૫૧૧
૨	ઇએડ પ્રથમ પત્રી	૧૪
૩	ઇએડ ક્ષેમઆધ- નામ	૨૫
૪	ઇએડમા હિંદીઓ	૩૮
૫	ઇએડની અગ્નિ	૫૦
૬	નડન	૬૧
૭	ઓફમફની અસ	૭૦

ભાગ બીજો

કેલનીરીના દાવણ

૧	અમ મા	૮૫
૨	ગમની રા આત	૧૧૦
૩	ઓફમ	૧૪૬
૪	ઓફમફની સમન્ (માલિ અવ પ)	૧૫૬
૫	પાછા લ નમા	૧૮૮
૬	માગી મેન્ટ પોનની જાના	૧૭૭
૭	નીફ	૧૮૦
૮	મેન્મે	૧૮૮
૯	અમ	૨૪૭
૧૦	મેન્મેન્ટ અમીદવા	૨૫૫
૧૧	કે ની પ્રતિઓ	૨૭૪
૧૨	અવેરા પ્રતિ	૨૮૬
	પરિશિટ ૧ શ્રી અ વિં (બી મી મી ઓ ૧૨૧નો અનુદા) ૨ ૦	
	૨ ઇએડમા પ્રમ થરેના લેખો	૩૦૪
	૩ પત્રો	૩૧૭

નિવેદન

આ પુસ્તક દેવળ મુઆફીનુ, કે ફક્ત બે સન્નિધિઓની સંખ્યામણી કરનાર, કે ગભીર વિષયને સ્પર્શ કરતું ગણી રામાય કે પ્રેમ એ પ્રશ્ન છે કહી કન્વા નહિ ધાતેની એની મુઆફી કન્વાન આવી પડતા જે મુઆફી-પ્રથમ ગ્રામ ઉપર તે થોડે અને સ્પર્શ કરવાનો ઉપર આ વખાણના છે પણ તે ઉપના માગ અગત્ય લાગતી વિગતો આપીને મારી મુઆફીનો એક પ્રકારનો અહેવાલ પણ આપવાનું મને મન હતું ન પણ સાથે સાથે પાઠ પાઠવા પ્રયત્ન કર્યો છે એ કાર્યવાહી શુદ્ધ નોંધ ન મને અને સાથે સાથે જે કાર્યને અંગે હું ગયો હતો તે કાર્યનો કાષ્ટક ખ્યાન પણ આવે એ ઉદ્દેશથી કેટલીક વાનચીત, પ્રેરણા પ્રવચનો, પ્રશ્નો વગેરે વિગતવાર નોંધ્યા છે અન્નુનિ વિંતા માગ વિચારો અને વિધાનો વાંચનારને વિચાર કરવાને પ્રેરશે અને પછે જ્ઞાન આપના ભાષણો પોતાની જવાબદારી અનુભવ થશે તો મને લાગે છે કે માગ લખાવના એ ભાગનો ઉપર મદદ થશે અન્નુનિ

મારી આ 'મુઆફીના' ગુજરાતી જ્ઞાનને મળે એવી આશા રાખુ છું.

૧-૪-૫૭
શ્રી અરવિંદ આચાર્ય
પાલિકા

અન્નુનિ પુસ્તક

ઈંગ્લેંડની સંસ્કારયાત્રા

(ભાગ પહેલો)

વિહંગાવલોકન

(સંસ્કારની દૃષ્ટિએ)

મારી ઇંગ્લેન્ડની યાત્રા

(સંક્ષિપ્ત સાર)

ઇંગ્લેન્ડ જવાનો વિચાર જીવનમાં મેં કદી કરેલો નહિ, પણ ઘણી વાર અણધાર્યું બની આવે છે તેમ આમાં બન્યું. ૧૯૫૩માં હું આફ્રિકામાં હતો ત્યારે કપાલાની સરકારના ધર્મ વિષયના સવાહકાગેવ પૌત્ર ગિમ્બન અને એમના પત્નીએ મારા પ્રવચનો સાંભળીને એમને ઘેર કાંદી પીવા બોલાવ્યો ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ જવા વિષે એમણે મને સહાનુભૂતિપૂર્વક સૂચના કરી ત્યાં પત્ની હું દાગ્-એસ-સનામમાં ગયો ત્યાં બ્રિટિશ કાઉન્સિલના પ્રતિનિધિ મિ સ્પ્રિંગફીલ્ડે પણ મને આગ્રહ પૂર્વક ભલામણ કરી અને ઇંગ્લેન્ડમાં આવા પ્રવચનો વધારે સફળ થવા વકરી છે એમ જણાવ્યું. મુસાફરીમાં હતો એટલે વિચાર કર્યો કે હિંદ પાછા ફરીને ઇંગ્લેન્ડ જવા નીકળવું એના વગેરે આફ્રિકાથી બારેમાર ઇંગ્લેન્ડ પતાની અત્યાય તો વધારે સારું એમ ધારીને પોડિયેરી આશ્રમમાં ગઈ ગયેલા સાધકમિત્ર કૉમ્પ્ટન યાકને મેં ઇંગ્લેન્ડમાં કામ કરવાની શક્યતા વિષે ઝાગળ લખ્યો. દરમિયાન હિંદી સરકારના એવચી શ્રી આપાસાહેમ પતે પોતાના તરફથી ઇજ્જતમાં સર ૧૨ પાણીકકરને અને ઇંગ્લેન્ડમાં શ્રીયુત બી જી ખેને ઝાગળો લખ્યા જેમાં હિંદની સંસ્કૃતિના નૂતનત્વોના પ્રચાર માટે મારું નામ એમણે સૂચવેલું પણ મિ. યાકને જવાનું છેક જ નિગરાજનક આવ્યો અને મિ. પાણીકકર ઇજ્જતમાંથી

દક્ષના એમાનુ કશુ માગ લેવામા આવ્યુ નથી એટલે એ બાજુ પડતી મૂખીને જનના ઉપજ આધાર ગણીને કામ સર કપુ સ્થિતિ કાઉન્સિલે માદિતી તથા સગામા પૂગ પાડીને તથા બની રહે ત્યા મુલાખતો પણ ગોળીને પોનાનાથી મનની મન્કા કડી તેની નોખ ચેરી જોઈએ

સૌથી પડેરી ગોધ, ધળી જ નિગણા અને ગોખજનક ગોધ એ હતી કે અમેજી ભાગમા આવ્યુ વિષુવસાનિત્ય મન્કાના શ્રી અર્ધિ વિરો સાદિત્યના જનનમા મદને કથી માદિતી ન હતી!—અને તે પણ એવા પુરુષ કે જે સૌદ વર્ષ ઉગ્યેડમા ગડેડા, ત્યાં જ ઉગેડા અને લહેડા, ત્યાંની સમન મીક અને લેટિન ભાગની મદિતે જેને આખમસાત્ કડી હતી, સ્કૂલ અને કોલેજમા જેણે દનામે અને મદાત શિપો લીરી હતી! પણ હપ્પીસનો નવીન કડીને મે કાર્યમા

- (૫) ૧૭-૧૦ ૫૫ કિનિપ મેગબીનેથે —૫, બૉમન્ટ રોડ, ઓક્સફર્ડ
(વિદ્યાર્થીઓ અને કેટલાક ગૃહસ્થો)
- (૬) ૨૧ ૧૦ ૫૫ ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ —૬૨, કીન્સ ગાર્ડન્સ, ડમ્બ્યુ ૨
ઓફ કલચર (ગિરામુઓ)
- (૭) ૨૨ ૧૦ ૫૫ ગુજરાતી સંગ્રહાલય —૩૫, પૉનિંગ્લેન રોડ, પુરુષોત્તમ
(ગુજરાતી સ્ત્રી પુરુષો)
- (૮) ૨૩ ૧૦ ૫૫ ગવિત્રા —૩૧, ડીન્સ ગેટવેસ્ટ, એસ ડમ્બ્યુ ૭
(માધકો અને ગિરામુઓ)
- (૯) ૨૮ ૧૦ ૫૫ ધ ગેયન ઇન્ડિયા —અન્ટર રૂમ, ઓવરસીઝ હાઉસ,
પાર્કિસ્ટાન એન્ડ સિનોન સોસાયટી પાર્ક પેનેસ, મેન્ટ ગ્રેસ રીટ,
એમ ડમ્બ્યુ ૧
(ગિરામુ સ્ત્રી પુરુષો)
- (૧૦) ૮ ૧૧ ૫૫ બી બી મી —મેન્ચેસ્ટર ઓક્સફોર્ડ હાઉસ
ઓફિસ પિકાડિલી, મેન્ચેસ્ટર
(મી બી સી ના માણુઓ,
મહારના પ્રોપ્રિયેટર, ગિરામુઓ)
- (૧૧) ૨૦ ૧૧ ૫૫ ગવિત્રા —૩૧ ડીન્સ ગેટવેસ્ટ, એસ ડમ્બ્યુ ૭
(ગિરામુઓ અને સાધકો)
- (૧૨) ૨૦ ૧૧ ૫૫ મિસ એલિસન —૪ લિમ્પન પૂજ, લડન, ડમ્બ્યુ ૧
બરનાર્ડનુ મડગ (ગિરામુ મડગ)
- (૧૩) ૨૫ ૧૧ ૫૫ રોગ ઉપરના —ફેન્સ હાઉસ, ગ્રિન્ચ
પ્રવચનોની શ્રેણીમાનુ છેલ્લુ (વિદ્યાર્થીઓ અને ગિરામુઓ)
- (૧૪) ૧ ૧૨ ૫૫ ગ્રામ્પ્સ મિશન —૧૦૦
તરફથી ગીતા અને શ્રી અગ્રવિદ

ઈંગ્લેંડમાં આપણે ત્યાં થાય છે એવી સજાઓ બહુ ઓછી થાય છે. નાનાં નાનાં મંડળો વાર્તાલાપો કે પ્રવચનો ગોઠવે છે. માર્ગ પ્રવચનો એ પ્રદર્શનાં હતાં—તેનાં ચારેક મંડળો આપણે ત્યાં સજા કદી શકાય એટલા મોટા કદનાં હતાં.

એ કાર્યને અગે મારે લંડન, કેમ્બ્રિજ, ઓક્સફર્ડ, લીડ્ઝ, મેન્ચેસ્ટર, બ્રોસ્ટન, વાન્ટેજ ગ્રેડ, ગ્લોસ્ટર, હેમ્પ્ટન ઇન આર્ડન, પોર્ટસ્મથ વગેરે શહેરોની મુલાકાત લેવી પડી હતી, તેમાં કેમ્બ્રિજની ત્રણ વાર, ઓક્સફર્ડની પણ ત્રણ વાર, મેન્ચેસ્ટરની એ વાર.

૮૦ થી ૯૦ માણસોની મુલાકાત પણ લેવાઈ હતી. જેમાં અધ્યાપકો, ચિંતકો, યુનિવર્સિટીના સચાવકો, અને બી. બી. સી. જેવા ખાનાના અધિકારીઓનો સમાવેશ થાય છે. કેમ્બ્રિજ અને લીડ્ઝની યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક ધન-મેસજોની મુલાકાત લઈને પોલિટેકનીકી આંતર-રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરવા માટે મોકલવાની દરખાસ્ત પણ સ્વીકારાઈ હતી. કેમ્બ્રિજની ક્રિસ્ટ કોલેજની લાયબ્રેરીમાં શ્રી અર્વિન્ડનો ફોટો મૂકવાની દરખાસ્ત મેં કરી જેનો સ્વીકાર થયો. પરિણામે ફોટો મુકાયો છે અને એમની સ્મૃતિમાં એમનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ એકત્ર ગાખવામાં આવ્યો છે. સર હર્બર્ટ રીડ, સી. કે. લુઈસ

ઓમાં થઈ ત્યારે શ્રી અર્ચવિદના જીવનદર્શન તથા કાર્ય વિષે, સાહિત્યની અને કાવ્યસર્જનની, તત્ત્વજ્ઞાનની અને સમન્વયની એમની મીમાંસા વિષે મુખ્યત્વે વાતચીત થઈ હતી. વાર્તાલાપો ગોઠવાયેલા તે દરમિયાન આંતરરાષ્ટ્રીય એકતા, કેળવણી, સમુત્ક્રાંતિ, યુગોપીય સંસ્કૃતિ વગેરે વિષયો પર પ્રશ્નોત્તરી પણ થઈ હતી. સામાજ્યવાદી અંગ્રેજ પ્રજાના માનસ પરથી હજી પોતાની સંસ્કૃતિની સર્વોત્તમતાનો ખ્યાલ દૂર થયો નથી, એટલે યુગોપની બહારથી કશું પણ લેવાને, એશિયા અને હિંદની સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વોનું મૂલ્ય આંકવાને એનું માનસ તૈયાર નથી. ઇંગ્લેંડના લોકમાનસની આ એક મોટી મુશ્કેલી,—જેમ એના બળનું એક તત્ત્વ પણ,—છે. બાલ જીવનમાં ઇંગ્લેંડે કલ્યાણ રાજ્યે સાધી શકે એવી બધી વસ્તુઓ પોતાના સામૂહિક જીવન પૂરતી સિદ્ધ કરી છે એ પણ એના સ્વપર્યાપ્ત માનસિક વલણનું એક કારણ છે. ત્યાં ગરીબાઈ, ભૂખમરો કે કામની અછત નથી. કેળવણી, આરોગ્ય, રસ્તાઓ, વીજળી વગેરેના લાભો સૌને મળે એવી યોજનાનો સક્રિય અમલ થાય છે, શોધખોળમાં અને ઉદ્યોગોમાં જોકે અંગ્રેજો પહેલાની પેઠે સૌથી આગળ નથી,—કારણ કે અમેરિકા અને જર્મની એનાથી એ ડગલાં આગળ હોય એમ માનવાને કારણ છે,—તોપણ પોતાની સરસાઈની લાગણી અંગ્રેજ પ્રજામાં ખૂબ પ્રમાણમાં, સામાજ્ય ગયું અને દામનવેદ્ય થયું તે છતાં, આજે પણ છે. અને ઇતિહાસ જોતાં એ હોય એ આલાવિક પણ લાગે છે.

શ્રી અર્ચવિદનાં ઇંગ્લેંડમાં ગાળેલા વર્ષો વિષે સપ્રમાણ માહિતી મેળવવાનું કામ આ બધાં કામો સાથે સાથેજ ચાલતું હતું. શરૂઆતમાં ૧૮૭૬ થી ૧૮૮૪ સુધી તેઓ મેન્ચેસ્ટરમાં રહેલા એ માહિતી એમની સાથેના વાર્તાલાપોમાંથી મને હતીજ. વળી એ. તથા શ્રીમતી ફ્રેડી સાથે રહેલા તે પણ ખગર હતી. પરંતુ ફ્રેડીનું નામ, એમનો ધધો, સરનામું વગેરેની કશી માહિતી ન હતી. અને ડગલમ ૮૦ વર્ષ પડી એ માહિતી, એ જગા ખાનગીપૂર્વકની મળી ગયો કે કેમ એ વિષે

મને યંદા હતી. પરંતુ લંડનમાં મેન્ટ પૉલ સ્કૂલના મુલકદારમાં કુંવીટનું નામ નિર્લેશમ—મળી આવ્યું. તેનો આધાર લઈને મેન્ચેસ્ટરની મેકરનમ લાયબ્રેરીમાં જૂનાં રિપોર્ટો, અને ગાર્ડિયન પેપરની ફાઈલો ઉપક્રાવનાં કુંવીટ ને સર્ચમાં નોકરી કરતા હતા તેનું સરનામું મળી આવ્યું. તે ઉપરથી કોન્ગ્રેગેશનલ સર્ચના જૂના રિપોર્ટો તપાસ્યા. તેમાં એમના ધનુ સરનામું ૮૪, શેફ્સપિયર સ્ટ્રીટ—મેન્ચેસ્ટર મળી આવ્યું.

હવે એ ઘર અધારે છે કે નહિ, હોય તો એમાં કયા ફેરફાર થયા છે કે નહિ વગેરે નક્કી કરવાનું કામ રહ્યું હતું. સાંજે એ બાગની મુલાકાત થઈ પાસેના દુકાનવાર પામેથી લગભગ ખાતરીમંથ માહિતી મેળવી લીધી કે એ ઝેરી ઓછામાં ઓછા ૪૦ વર્ષથી તો આવી ને આવી—કયા ફેરફાર વગરની ચી છે. પછી થિટિય કાઉન્સિલની આફિસમાંથી મ્યુનિસિપાલિટીને કોન પર પુછાવ્યું કે આ શેરીના ધંના નંબરોમાં કયા ફેરફાર થયા છે કે નહિ, એનો જવાબ નકારમાં આવ્યો એટલે મારી ખાતરી થઈ કે ઘર તો એ જ છે. પામે સર્ચ હતું તેના ફ્રંટીનું સરનામું મેળવી એને ઘેર મથે પણ તે ઘરમાં હોતો નહિ. સર્ચમાં વિગેઠ માહિતી લેખિત મળવાનો સંભવ પણ ઓછો હતો. સર્ચની હાલત એકદર કમાલ હતી. મજૂરો અને એવા જ લોકો એનો ઉપયોગ અનિયમિત રીતે કરતા હોય એમ મને લાગ્યું.

૧૮૮૪ના ઑક્ટોબરમાં શ્રી અરવિંદ સેન્ટ પૉલ સ્કૂલમાં દાખલ થયા અને ૧૮૮૯ના ડિસેમ્બરમાં ગ્રીક અને લૅટિનમાં સ્કૉલરશિપ મેળવીને કિંગ્સ કૉલેજ કેમ્બ્રિજમાં ગયા. સેન્ટ પૉલ સ્કૂલના હાઈ માસ્ટરને મળીને જૂના રૅકૉર્ડમાંથી શ્રી અરવિંદના સ્કૂલ જીવનની માહિતીનું પાનું શોધી તેનો ફોટો લેવાનો લીધો, જેથી સપ્રમાણ માહિતી, મૂળની નકલ રૂપે, હિંદમાં રહે. હાઈ માસ્ટરની મારી મુલાકાતને પરિણામે એમણે મને બપોરે વિદ્યાર્થીઓ જોડે બોજન લેવાને આમંત્રણ આપ્યું અને સ્કૂલ તરફથી આવતા 'પોલાઇન' પત્રમાં શ્રી અરવિંદ વિશે એક લેખ લખવાને માટે માગણી કરી. એ લેખ 'પોલાઇન'માં પ્રગટ થશે અને એના ત્રણથી ચાર હજાર ગ્રાહકોને પહોંચશે.

કેમ્બ્રિજના વાઇસ ચેન્સેલર સાથે મુલાકાત સપ્ટેમ્બરમાં થઈ ત્યારથી શ્રી અરવિંદ જે કૉલેજમાં લખ્યા હતા તે કિંગ્સ કૉલેજમાં વાઇસ પ્રોવોસ્ટ મિ. જોન સૉન્ટ માર્શ થયા જ સહાનુભૂતિવાળા નીકળ્યા. એમની મદદથી કિંગ્સ કૉલેજના રૅકૉર્ડમાંથી શ્રી અરવિંદ વિશેની માહિતી મેળવી એનો, તથા એ રહેતા હતા તે કૉલેજની ઓરડીનો ફોટો લેવાની ગોઠવણ કરી. વધારે આનંદની વાત તો એ બની કે શ્રી અરવિંદનો ફોટો કિંગ્સ કૉલેજની લાયબ્રેરીના હોલમાં મૂકવાની દરખાસ્ત એમણે સ્વીકારી અને તે પ્રમાણે ૨૫મી નવેમ્બરે એમનો ફોટો મૂકવામાં આવ્યો.

શ્રી અરવિંદ આઈ. સી. એસ.ની પરીક્ષામાં સારે નંબરે પાસ થઈને ચૂંટાયા હતા. છેલ્લી પરીક્ષામાં બહુ સારું પરિણામ આપ્યું ન હતું તેનાં એ કારણ હતાં. એક તો પૈસાને અભાવે ઘણી અગવડ વેડવી પડતી તેથી કૉલેજમાં ટ્રાઇપોસ ઉપરાંત આઈ. સી. એસ.માં પૂરું ધ્યાન તેઓ આપી શકતા નહિ. અને બીજું કારણ એ હતું કે હિંદની સ્વતંત્રતા વિશે એમના મનમાં એટલો દૃઢ સંકલ્પ થઈ ચૂક્યો હતો કે નિદેશી સરકારની સનદો નોકરી કરનારોથી એમનું દિલ છીડી ગયું હતું. એટલે આઈ. સી. એસ.માંથી નોકરી માટે કેવી રીતે ન ચૂંટાવું એ

એમને માટે કાયદો હતો અને તે એમને વોટેસ્ટ્રાની પરીક્ષામાં ગેરદાનની કીને ઉકળ્યો—તે પણ એવી કીને કે જે કૃષ્ણવન એમના પિતા એમને વાક કાઢી રોકે નહિ.

આ બાપી આમન એમની આંધેની વાનગીમાં મે નોંધી છે તેનાથી અપદ્ધરો તરી આવે છે પણ આપ ગી. એમનું ખાતુ નો સ્વાગતી ખાતુ હતુ અને હનિયા ઓફિસમાં એના રિડે વખાણ ને રૂપ એ અસહ્યવિત છે એવી ધાન્યાથી હવે જેને હનિયા ઓફિસ વાયવેગી કહેવામાં આવે છે ત્યાં ગયો અને જૂના ગેર્ડ જેના માટે માગણી કરી વાયવેગીયન ધણો ન મહાનુભૂતિવાળો માગ્ય છે તેણે મંધી મન બાપી પત્રિકાને શ્રી અરવિંદ રિડે લખખગ ૪૧ દેમ થાય એટલે પત્રચત્રકા મળ્યો જેની માહત્તોફિસ દોષી મે કદારી લીની અને તેના પત્રથી મોટા દના કાટાઓ કમગ્યા. આમ શ્રી અરવિંદની આપ સી. એસ. પરીક્ષાનું છેલ્લું પ્રકરણ રોડેમરારીનું સપ્રમાણ માહિતીવાળું મન્યુ.

શ્રી અરવિંદ મેન્ટ પોલ જૂલમાં હતા ત્યારે અને નિમિત્તથી નડન નડ્યોમાં આવતા ત્યારે મિ. જોસ કોલન જેના મેકેટરી હતા તે નિમન્ય કનમની ઓફિસમાં એમના મોગમાલ મિનયજૂરનું વેગે નેતા હતા એ ઓફિસ રિડે માહિતી મેગવવા ઘણા પ્રાનો કર્યા પણ સફળતા મળી નહિ નિમન્ય કનમની મોગી ઓફિસમાં જવા જૂના ગેર્ડ જેના પત્ર તેમાં મિ. જોસ કોલનની માહિતી કેન્સિગમનની દોષ વિખગન કનમ હતી એવું પ્રમાણ મન્યુ નહિ અને મે એ મનમની

પત્રવ્યવહાર હતો એની મને માહિતી હતી અને લૉરેન્સ. ગિનિયનના પત્રો કલકત્તા યુનિવર્સિટીને આપેલા તે જાપાનના આક્રમણ વખતે કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ પોતાની કિમતી વસ્તુઓ બહારગામ ખસેડી તે વખતની ગરબડમાં જોવાઇ ગયા હતા એ પણ હું જાણતો હતો. મિસિસ ગિનિયનને પત્ર લખીને મનમોહનના ઠાંઈ પત્રો હોય તો તે જોવા માટે મેં માગણી કરેલી. અલગત, એ ઠાંઈ ભાગે મુખ્ય વિષય ન હતો પણ કદાચ એમાંથી શ્રી અરવિંદના ઇંગ્લેન્ડમાં ગાજેલા જીવન વિશે કાંઈક મળી આવે એવી આશા હતી. પરંતુ જે અઢી મહિના પછી ત્યાં મનમોહન ઘોષના લૉરેન્સ ગિનિયન ઉપરના પત્રો આવ્યા ત્યારે ખરેખર ઘણી ઉપયોગી માહિતી એમાંથી મળી. પ્રથમ તો લંડનનાં ચાર સરનામાં બરાબર મળી આવ્યાં અને કાઉન્ટી કાઉન્સિલ સાથે ફેનથી અને રૂબરૂ મુલાકાત લઈને એ સરનામાં એનાં એ ગહાં છે કે એમાં ફેરફાર થયા છે તેની બધી માહિતી મેળવી લીધી. પરિણામે લિબરલ કલેજનું સરનામું પણ મળ્યું. અને શ્રી અરવિંદ રજાઓમાં બહાર ગામ ગયેલા તે જગાઓમાંથી ખેતજાનાં નામ અને ત્યાં ગહેલા તે સરનામાં પણ મળી આવ્યાં. શ્રી અરવિંદના જીવનના એ ભાગ વિશે જુદાજ લેખ જરૂરી છે.

છેલ્લા અડવાડિયામાં ‘પિક્ચર પોસ્ટ’ના એક લેખક ડૉ. ટેનેથ વૉકરે શ્રી અરવિંદ વિશે એક લેખ—એમના ફોટા સાથે પ્રગટ કરવા માટે લીધો, અને બી. બી. સીના ત્રીજા કાર્યક્રમમાં શ્રી અરવિંદને ૨૦ મિનિટ મળી જાણીને ઘણો સતોષ વ્યક્ત કર્યો.

કેટલાક પ્રસયનો અને ત્યાર પછી થયેલા પ્રસોત્તરો તથા ઇંગ્લેન્ડની યાત્રાના એકંદરે માગ માનસ ઉપર પડેલા સન્નિધિ આ પુસ્તકમાં રજૂ કર્યા છે. તા. ૩૭ ડિસેમ્બરે સિવરપૂથથી હું હિંદ આવવા માટે ઊપડ્યો ત્યારે જે ત્રણ પ્રકારનાં કાર્યો કરવાની ધાવણા મેં ગળી હતી તે પાર પડી હતી એનો મને સતોષ હતો.

ઇન્દ્રિયોઃ - પ્રથમ પરિચયે

(૧)

હવેનું દેશનું વાહ્ય દર્શન, એનો કિનારો શહેરો, પ્રકૃતિ સ્વચ્છા ઉપર માનવની છાપ પડેલી જણાયા વિના નહેતી નથી. આગમોદામાથી દેખાતો કિનારો માનવના હાથના સ્પર્શ પામેલો જણાય—એમા બચાવના સાધનો હોય કે યાનિક યોજના હોય, એટલું જ નહિ પરંતુ શુદ્ધ પ્રકૃતિ હોય તોપણ જાણે માણસે કાળજીપૂર્વક એની ગ્યનાને સમજી આપીને જાગવી છે અથવા પોતાની યોજના કે બાવના પ્રમાણે એમા ફેફારો મ્યાં છે એમ આપણને દેખાઈ આવે છે વળી લડન ઇન્દ્રિયેડ નથી એ આપણા લોકોમાના ધબ્બા ચોડા જણના હશે, કા જા મોટા ભાગ બડનનો પરિચય વધારે સાધનો હોય છે

આ દેશ એક મહાન પ્રાણનો દેશ છે એ ભાવ જામન યાનીને થયા વિના ગહેતો નથી એનું એક કાચું અકીના લોભેમા એ ભાવ પ્રગટ કે અપ્રગટ ગહેતો છે અનુમત્ત, હિંદમાથી આવનામ ધબ્બા કાં તો એકમ અગાધ જન છે, અફોલાવ માણુ કળીને અગ્રેજ એટને તો

ધુ મોટે ભાગે તો કાઈ માલ હેતુ—અભ્યાસ, વેપાર, વાલવાટ, નોકરી, અથવા ગજન—મોટે ધણા આપના હોય છે. અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ વડાપેલા ન ગણાય, એમની પામેથી સાગે અભ્યાસ કરી પોતાના વિષયમાં નિપજાત થના સિવાય મહુ વધારે આશા ગંभीર શકાય નહિ એવું જ અન્ય વર્ગોનું ગણાય અને અહીં આવે ત્યારે અહીંનું આમાનિત બધારણ એવું છે કે એના પોતાના કાર્ય સાથે નિસમત હોય એ કે એવા લોકો સાથે જ ધણુ ખડ એ સમઘમાં આવે,—એની મહાર સખરો નહિ જેવા જ હોય કે આના નસા નરણો છે તેમાનુ એક અહીંની પ્રજા એ પ્રકારે મિલનસાર નથી એ પણ છે

માગે ભાવ કોણ જાણે કેમ પણ ધણો જુદો રહ્યો છે હુ આપ્યો તે એક યાત્રીનો ભાન લઈને શ્રી અર્ગવિદે જ્યાં સાતથી એકનીસ વર્ષ સુધીની બાળ્યાનગ્યા, કિશોર અને મુવાવગ્યાનો આરભ ગાળ્યો હતો તે દેશમાં એક રીતે જાણે એમની ભૂમિમાં હુ જતો હતો એમ મને લાગ્યું કે આ દેશની ભાષાને એમણે પોતાના અમૂલ્ય ગદ્ય અને ઋતિનાના પ્રયો આપીને ધન્ય બનાવી છે,—એક વેળે એમના લખાણની ભાષા મોલનાગ પોતેમાં હુ જતો હતો એમ પણ મને લાગ્યું અનમત, આ પ્રમાણેની ભાવના અહીંના કેળવાયેલા લોકોમાં પણ નથી એ તો હુ જાણ્યો હતો જ—અહીં આનવાનુ એ તો એક પ્રયોજન હતું—પગલુ તેનાથી માગ ભાનમાં ફેર પડ્યો નહિ પણ એ અતમની વૃત્તિ વિરે રાગી કાઈ અન્ય પ્રમગે

આમ વેળા બહાનથી જોઈએ તો કાંઈ પણ રાહેના કાંઈ પણ ગામના કે ગામડાના ગતમાં એક પણ દુતરુ કે ગાય કે અન્ય પ્રાણી જણાતુ નથી એની મ્લપના આપણા હિંદી ભાષાઓ કરે તે ઇંગ્લેન્ડની રાત્રિવિક ગિચ્ચિત છે હુ ૪૫૦ માછન મોટરમાં મુમાફરી કરીને વણા ગામડાઓમાં યજને તથા માત્રુ પગ ખેરોવાળા ગ્નાઓમાં યજને ગયો ધુ—ગ્નામાં એક પણ ગાય કે દુતરુ મમ ખાવા પણ મન્યુ નથી

મોટા શહેરમાં ગમે તેની સખ્યામાં માણસો જતા હોય પણ આપણને અવાજ સલામતો નથી, ટાઈ જમમ હા પાડ્યું નથી તાકિડ મીકરો તો અહીં મનગમ્યા એક વાગ પણ સાલગવા મળ્યા નહીં હા, અવાજો હોય છે જો થી દોડની મમોના, મોટરોના તથા યત્રોના— પણ માણસો નુ ધીમેથી વાન કહે છે, અવાજ ક્યાં વગર કામ કહે છે યા તો માને છે આ વસ્તુ આમ બહુ મોગી જણાતી નથી પણ આખા દેશમાં એ વ્યાપક હોય ત્યારે અઆધારણ તો મણી શકાય વળી સ્વચ્છતા માટે પણ આ પ્રગતિએ અઆધારણ પ્રયત્નો કરીને નાગરિક જીવનમાં એને આપન કરી છે

હિંમેડ પોતાના સામ્રાજ્યની સમૃદ્ધિને સમ્યાએના પમા દની નાખીને પોતાની પ્રગતિ પ્રાપ્તિ ચિચ્યાથી દનવાના પ્રયત્નો કર્યા છે હિંમેડ એને દમ્તા અહીંનુ નાન્ય નહિ પણ સમ્યાઓ અને નોડ નરીત્ત જેવી વ્યક્તિઓ પણ ખરી ગમને સામ્રાજ્યની સમૃદ્ધિ અને સત્તા મળ્યા ત્યારે તે એવઆગમમાં પડી મનુ અને આખરે પશુ ન્યારે હચકે એન્ટન, ગ્રીમ્મ કોંગે ગ્રાધખોજોનો નાભ ઉભારીને ઉલોગો આપન ન્યા, ગજમ્તા માથે વેપાર વધારો અને ઉલોગોમાં મનન પ્રાપ્તિ કર્યા વાની મગ્ગ મણી પન્થિામે અજા દોનન અહીં એકન થઈ એમાંથી મેન્એન્ટ જેવા દનિાથી દૂર શહેરમાં પણ ગ્રીમ્મ જઈ શકે તેને માટે એન્જિનીયરિંગ જ્ઞાન અને અપાર ધન ખર્ચ કરીને જમીન વચ્ચે બહુ મનાયા, કે વેના ન્તાઓ મ્વા માટે પવતો પ્રાર્થા—અને એ રીતે આથી આર્થિક ઉન્નતિનો પાયો નાખવા પ્રયત્નો ન્યા સાથે માથે ષિયિય મ્યુઝિયમ ટેલ જેનરી જેવી સ દાન તથા એનીજ સમ્કા પોત અમ્યાઓ ગોળી કરી જેમાં મગી મા મરીન માણુમ વગર ધંમે મહેનન કરીને જ્ઞાન મેળવી શકે દનિદાસમાં પોને દરેના પગક્રમો લોઢાની નજર આગળ ને તેના માટે યુરોપની મધી પ્રગતિઓ પેરે હિંમેડ પણ નજમમાં નહિ પણ અગ્રે આગે ગોબા

કર્તા છે. સામ્રાજ્યની સમૃદ્ધિને આ પ્રમાણે અનેક સંસ્થાઓનું રૂપ આપવામાં ઇંગ્લેન્ડ દ્વારા જગતની પ્રગતિમાં અગ્રેષ્ઠ ગણાય.

(૨)

ઇંગ્લેન્ડ-સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ

ઇંગ્લેન્ડની સૌથી પહેલી અને જાડી છાપ મારા ઉપર એ પડી કે 'આ પ્રગતિએ પોતે મેળવેલા સામ્રાજ્યની સમૃદ્ધિને રાષ્ટ્રપોષક અને સંસ્કારિતાનો વિકાસ કરનારી સંસ્થાઓના રૂપમાં ફેરવી નાખી છે.' રામને સામ્રાજ્ય મળ્યું હતું પણ એ વિલાસમાં પડી ગયું અને પોતાના રાષ્ટ્રીય પરાક્રમે સ્થાયી સ્વરૂપ આપી શક્યું નહિ. વ્યવહારકુશળ અંગ્રેજ પ્રગતિએ ઇતિહાસમાં પોતાને મળેલી અમૂલ્ય તકનો ધણો સાચો ઉપયોગ કર્યો છે એ નિઃસંશય છે. જાહેરમાં મુકાયેલાં સ્મારકો, પૂતળાંઓ વગેરે સામાન્ય નાગરિકની સામે ઇતિહાસને જીવનો રાખવાનું કામ કરે છે, અવ્યતનામાંથી જાનરી જાળને પ્રગતિમાં પોતાના ઇતિહાસનું ગૌરવ પોષે છે. એનાં મ્યુઝિયમોમાં એણે જગતભરમાંથી એકત્ર કરેલી જ્ઞાનસામગ્રી વ્યવસ્થિત અભ્યાસ માટે પ્રગતિ આગળ મક્કત રજૂ કરી છે. એમાં વેપારી, મેનાપતિ, નાવિક, શોધક, લેખક, કે ગજકર્તા જ્યાંએ પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. ખીસમાંથી, ઇજિપ્તમાંથી, હિંદમાંથી - જગતના ચારે ખંડમાંથી - કળાના, ઉદ્યોગના, સ્થાપત્યના, પુસ્તકના, લેખોના, એમ અનેક સંસ્કારણાંજ એણે એકત્ર કર્યા, વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવ્યા અને પ્રગતિને એનો લાભ લેવા ખુલ્લા મૂક્યા છે. બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં એટલા જાદા નમૂનાઓ છે કે એને જોતાં દિવસો લાગે અને એનો એક વિભાગ લાયબ્રેરી છે તેમાં કોઈ પણ પુસ્તક વિશે માહિતી તથા પુસ્તક અભ્યાસ કરવા માટે તદ્દન મક્કત મળી શકે છે. સંપૂર્ણ શાંતિવાળા વિજાળ ઓરડામાં ગરીબમાં ગરીબ અભ્યાસક ખુસ્સી તથા વિજગાની પત્નીનો લાભ લઈને અભ્યાસ કરી શકે છે. આખું પુસ્તકાલય શિયાળામાં

ગત્તમ નાખવામાં આવે છે. યુનકાની અનુક્રમણિકાનાજ રૂપમાં મંકરો તથા ગોળાકારમાં અવનિધન ગોળવાયેવા હોય છે.

એવુંજ પ્રાકૃતિક દનિકામનુ મુજિયમ લંડનમાં એ પ્રમાણે છે એમ તરીકે દરેક શહેરમાં Referenceનું જંગી પુસ્તકાયય હોય છે તેમાં એ ગામનુ અવનુ સાહિત્ય મુખ્યત્વે અને બીજુ પ્રધુ પત્ર મામાન્ય રીતે મળી આવે છે. એકજ ઉપરુષુ માગ અનુભવનુ આપુ છું. મેન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન પત્રના બરાબર પાછલા અંકે મેન્ચેસ્ટર શહેરની રેફરન્સ લાયબ્રેરીમાં ગીતરુ નવાયવા નુસિન ગપાય છે, એ વસ્તુ ૧૮૮૧ની સાલના મેન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયનના અંકે જોઈને મને પોતાને આનંદ થયેયો વળી, એ લાયબ્રેરીના અમાયકો બેલાખાઉ પગાના નથી હોતા, પરંતુ પોતાનુ કામ ગત્તમનાગ અને પ્રવચનને મદદ કરવાને હમેશા ઉચ્ચક હોય છે તપાસ કરનારને ઉત્તેજન આપવાનુ એમનુ વચ્ચુ હોય છે અને પોતે માહિતી એટલી અવનિધન રીતે જાળુના હોય છે કે તપાસ કરનારને મદદ કરી શકે છે

આવી પ્રગટીય અને શહેરની લાયબ્રેરીઓ ઉપરાંત ઑક્સફર્ડ, લિન્કન તેમજ બીજી બધી યુનિવર્સિટીઓની પોતાની લાયબ્રેરીઓ હોય છે જેના ઑક્સફર્ડની બોડલીયન લાયબ્રેરીમાં લાખો પુસ્તકો જાળવણી મહેવા છે, અને તે અભ્યાસ કરનાર કોઈને પણ વગર ખર્ચે અભ્યાસ માટે મળી શકે છે વળી દરેક યુનિવર્સિટીની કાલેજની પાત્રી પોતાની લાયબ્રેરી હોય છે!

આપણા લાનુકા જેવા ગામોમાં નિરાગત નિવસના વખતના બેસની હોય છે તેજ મકાનને માગે ધંધા-ઉદ્યોગના શિશુના વગમાં ફેરવી નાખવામાં આવે છે અને હુ ગામડાઓમાંથી માણુઓ સાંગે આરીને ધંધા કે ઉદ્યોગ શીખી શકે તેને માટે જમની અગમ્યા પસ્ટ હોય છે એટલે મોગી ઉગમ્યા કોઈને નવું શીખવું હોય તો નેને માટે અવગે

વ્યવસ્થા છે. આથી પ્રજામાં પ્રગતિની ધગસ જનમન રહે છે અને આર્થિક દૃષ્ટિએ સમષ્ટિ જીવન સંપન્ન બને છે.

આમ કેળવણી, સંસ્કાર તથા આર્થિક પ્રગતિનાં સાધનો ઇંગ્લેન્ડે પોતાની પ્રજા માટે સુવ્યવસ્થા બનાવ્યાં છે.

ઈંગ્લેન્ડની ખીજ સિદ્ધિ એણે પોતાની પ્રજાના એકેએક માણસમાં જનમત કરેલી રાષ્ટ્ર-ચેતના, દેશની મહત્તાની, ઇંગ્લેન્ડના ગૌરવની ભાવના છે. એ ચેતનાનું પ્રગટ સ્વરૂપ 'એકતા' - 'સંપ' છે, વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા સાથે મુખેજ સાધી શકે એવી એ એકતા, એવો એ સંપ છે. બસ આગળ જુઓ તો લોકો કાંઈના નિયંત્રણ વગર એક પછી એક સીધી લીટીમાં ગોઠવાઈ જાય છે. જીવનમાં ઘણાં માણસોનાં કામો સાધવાનાં હોય ત્યાં એવીજ વ્યવસ્થા એ લોકો રાજપુત્રીથી અપનાવી લે છે.

અક્ષયત્ત, આ પ્રગતીય અસ્મિતા એક દિવસમાં પ્રગટી નથી. ૧૬ મી સદીમાં ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાનો સર્વ ચડતી કળાનો ધયો તે લગભગ ચારસો વર્ષ વધતી કળાઓ સાથે જાંચે ને જાંચે ચડતો રહ્યો છે. એ દરમિયાન એણે પોતાની પ્રગતિ સાધવા ઉપગત ઇતિહાસમાં એક સર્ગક શક્તિ તરીકે આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો છે. જનરૂપે અખણે ચ્વનંત્રના, વ્યક્તિત્વ, અને તર્કવાદ પર વિશ્વાસ મૂકવાનાં મૂલ્યો પોતાના મંગલમાં આવેલ પ્રજાઓને આપ્યા છે. ભૌતિકશાસ્ત્રોમાં શોધખોળ કરનારા પુરુષો એણે જગતને આપ્યા અને એમની શોધને વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગના રૂપમાં ફેરવી, માનવજાતિના બાહ્ય જીવનમાં પરિવર્તન લાવનાર સગવડો આગગાડી, આગખોટ, હવાઈ જહાજ વગેરે એણે પ્રથમ પ્રચારમાં મૂક્યાં છે. ન્યાયનું અતિ ઉચ્ચ ધોરણ પ્રગટ કરીને જગતને નિષ્પક્ષપાત ન્યાયનું પ્રજાજીવનની તંદુરસ્તીમાં કેટલું અગત્યનું સ્થાન છે તે એણે બતાવ્યું છે. અક્ષયત્ત, ૧૭ મી સદી પછી ઇંગ્લેન્ડ એકલું પોતાના સમષ્ટિ જીવનમાં એ કાર્યો કરતું હતું એવું નથી. ફ્રાન્સ, જર્મની, ઇટાલી, વગેરે પ્રજાઓ પણ એણે મેળવેલ માત્રાજીવી અને અજાણક

સપત્તિથી આકર્ષિતને એને માર્ગે ઝડપભરે નાની ઝીલતી અને કંટકીડ બાળનમા એનાથી આગળ પણ નીકળી ગઈ હતી પરંતુ યુરોપની પ્રગતિઓમા પણ ઇન્ડિયન એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. યુરોપ ખડ ઉપરના લોકો ઇન્ડિયને Continental પોતાના ખડની પ્રતિનિધિ પ્રગતિ ગણતી નથી. ઇન્ડિયના લોકો કાષ્ઠક તોડકા અને તુમાખી પણ ગણાય છે.

પરંતુ ઇન્ડિયની ગાંધીય એનાની સગીનતા રાજના સમર્પિત જીવનના બ્યાપારોમાજ નહિ પરંતુ મે ક્ષણ રિશ્ત યુદ્ધોમા એણે જે અસાધારણ પરાક્રમો કરી બતાવ્યા છે તેમા આપણે વધારે સારી રીતે જોઈ શકીએ છીએ જરૂરિયાતો ઉપર દરેક દેશમા અકુશ હોય છે પરંતુ ઇન્ડિયમા એ અકુશ કેટલી સચ્ચ રીતે સળગાવી, એકાધારૂર્વક પગાયો હતો તે જ્યારે જાણીએ છીએ ત્યારે આપણને એમની પ્રગતિય એકલા કંટકી વાસ્તવિક છે તેનો મથાર્થ ખ્યાલ આવે છે એ 'એકતા'ના વાગ્ન વાગતા નથી, એના પોકારો મલગાના નથી, પરંતુ જીવન સાથે એ જડાયેલી વસ્તુ છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ મોનમા ગહેરી એ શક્તિ સક્રિય છે, કશાથી ન લાગે એની મજબૂત જે જ્યારે ઇન્ડિય પર જાન્ય પડતા હતા ત્યારે પ્રગતિ જે રીતે જીવન-પદ્ધતિ બની નાખી અને સંસ્કારને પૂરેપૂરો સંક્રાર આપ્યો તે પણ એ જીવત ગાંધીયનાનો પુગવો છે, અને લગાઈ પડીને ઝડપથી આવશ્યક રાજકીય ફેરફારો કરીને અણે પોતાના ઝિન્નજિન્ન થઈ ગયેલા વેપાર, ઉદ્યોગ અને આર્થિક જીવનને જે રીતે પાછું બચ્ચિત કરી દીધું તે એ પ્રગતિય અગ્નિમા કેટલી જીવત છે તેનો પ્રયત્ન પુગવો ગણી શકાય.

દેશાત્મીના પ્રસંગોમા પણ અગ્રેજ પ્રગતિ એવરિતિનો ગુણ જોરામા આવે છે યુરોપ પગિધિનિમા અગ્રેજ હિંમત હારી જતો નથી, હાર કમૂલ કંતો નથી, લડવાનું ચાતુ રાખે છે અને કોઈ વાર એવા કેવળ આગ્રાથીજ જીતી જાય છે. ઇન્ડિય પર જાન્ય પડતા

ત્યારે પ્રગતમાથી સ્પષ્ટ મધ્યમ રાની રાત એક પણ અગ્રેજની કલપનામાં આવે નહિ અને મધી આગવડો હસ્તે મોટી સહન કરે એનું એના માનસનું વર્તન છે.

ત્યારે ઈંગ્લેન્ડની શક્તિનો વિચાર કરીએ ત્રીજે ત્યારે બૌદ્ધિક શાસ્ત્રોની સોધખોળની પાછળ જે પ્રિયારણા અને જીવનદર્શન જોવા છે, તેમાં એનું મૂળ આપણને જોવા મળે છે જેમ આપણે ત્યાં આધ્યાત્મિક જીવનનું દર્શન પ્રાધાન્યને પામ્યું અને સમગ્ર પ્રગતજીવન એની આજુમાજુ ત્યાંથી તેમ યુગપમા - ઈંગ્લેન્ડમાં ખાસ - રસાયન તથા પાર્થશાસ્ત્રમાં જે પ્રગતિ થઈ તેને સર્વ-યાપી બનાવના, જીવનમાં એ સોધખોળનો પ્રયોગ કરીને સામાન્ય જનતાને એના લાભો પહોંચાડવા પ્રગતએ પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમાં એનું સામર્થ્ય રહેતું છે એ શોધખોળના પરિણામો સર્વસુખ અને સોવા બનાવના એવું અધ્યાગ પ્રયત્નો કર્યાં છે નહીં વસ્તુઓ યત્રો તથા ઉપયોગી નીજીને મનાવીને એને માટે જરૂર જોવી કરી છે, બજારો માર્યાં છે, સોઢી વસ્તુઓ બનાવના માટે પરજો પગ મળ્યાં જૂસરી પણ લાદી છે કાચ નીજળી રેડિયો, 'નાસ્તિક' રંગેની પાછળ એ ભૌતિક દૃષ્ટિમિદુલ્લ કાર્ય કરી રહેતું છે.

આટલું જાણ ઉત્તમ યત્રો મનાવવાની શક્તિમાં અગ્રેજ પ્રગત નર્મનને આજે પણ પડોચી શક્તિ નથી એવું યત્રો વિશે જાણનાર કહે છે.

મનને નિશ્ચયુક્તો પત્રી આજે પણ અગ્રેજ પ્રગત અતિ આધુનિક નાવખોજોના પ્રયોગ પ્રગત જીવનમાં કરના માટે ઉચ્ચક્ર છે એની માન્યતા છે કે એ પ્રગતની પ્રગતિ સાધનાથી અને નવા ઉદ્યોગો શરૂ કરનાથી સામૃદ્ધિક જીવનના બધા પ્રશ્નો ઉકેલી શકાશે એને માટે લોકમતને પ્રગતના રહેવાની જરૂર પણ એના મન્યમર્તઓ સીમરે છે જેવળા જેવડની અગવ મળ્યું રાજને પણ મળી જશે એ એ મનના અનુમાર એનું

રાજ્યનુંધાત્વ કાર્ત્તિ મ્વા પ્રાન ને છે એ પ્રાસાની ખાણોમા મોળા ।
મનૂગને ત્યા પગ મોળા ટેરીવિજન રૂઢિવેગ હો । છે

પરતુ આ બધાનુ પાણામ એ આ પુ છે કે સમગ્ર પ્રાનના
માનસમાં આર્થિક મૂલ્યો જ સૌથી ઉચ્ચ ગણવાનો અભ્યાસ વધ મો
છે અનિત આર્થિક સ્થિતિના ખીજા મૂલ્યો પણ જીવનમાં મદિ
આનો પ્રાન મના લોકો ઈગ્નેડના છે

અનિત એ પ્રમાણે આર્થિક મૂલ્યો પ્રવાન ગણવાની વૃત્તિને
પાણામે જીવનમાંથી માનવનાના પ્રના ઉચ્ચ મૂલ્યો અનન થઈ જતા
છે અને એથી થતી હાનિ ધણા લોકોની નજરમા પણ આવતી નથી
માનવ માનવ વચ્ચેના સમઘમા પગપ આર્થિક આધારને પણ મ્થાન
હોઈ ગયે—સિવાય કે રો અને મનૂ—તે એમના પ્થાનની હાલ ગડી
ગત છે પિતા અને પુત્ર કે પુત્રીનો સમઘ પૈસાની ગણતરીથી
મ્થાન છે અને ગેવો જોઈએ એ વસ્તુને ઈગ્નેડના લોખાનસમા
સ્થાન નથી અને જના કુવારી ટોમ્ગિએ કે હોમ્ગિએ ગવિવા
પોનાના મામાપને મગવા માટે જતા હોઈ છે । એવા પણ હોઈ જો છે
જેમા પુત્રીએએ પોનાના અધ પિતાની મેવા પ્રમા રાં ગામ્યા છે
અને પછેની પુત્રીએએ પોનાને પો પોનાના પિતાની હેવ મુની
મામ્યા મ્ગી છે

જતા હોય તો નવાઈ નહિ પરંતુ એ સ્ત્રીઓ પણ ઉપોગી કામ કરી
ગડે એવી સ્થિતિમાં હોય છે સમાજહિતના કે આધ્યાત્મિક જીવન
પાવના પ્રયોગમાં એ સ્ત્રીઓ વણા અમરમાં ભાગ ભાગવી શકે

અડીના સમગ્ર જીવનમાં સ્ત્રીનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે પુરુષ અને
સ્ત્રીનું પરસ્પર આકર્ષણ પ્રકૃતિના એક સામાન્ય કાર્ય તરીકે સ્ત્રીકારીને
એમણે એ આકર્ષણને લગ્નની સરકામાં મર્યાદિત કર્યા ઉપરાંત પ્રજા
જીવનના ખીજા ક્ષેત્રોમાં મન્ને જાતિને સગપ્ત સ્થાન આપવા પ્રયત્ન કર્યો
છે કૌનેજમાં, બચમાં, રેલ્વેમાં, ઑફિસોમાં, ઝેરોગમાં, ગમેડામાં, ગગ
ભૂમિ ઉપર કે દરજ્જા કાર્યમાં, ભગત ગૂચણમાં જ નહિ પરંતુ લશ્કરમાં,
પોડેસનારીમાં, ઑગેપ્લેનમાં અને પ્રોમ્સર તરીકે-સરજો-સ્ત્રીઓ અત
પુરુષો સાથે કામ કરતા નજરે પડે છે આપણા મજૂર વર્ગમાં ાગી
જેવી જાતિના ધધામાં, અને સામાન્ય રીતે રેડી જેયનાં જેવાના
ધધાઓમાં એ પ્રવાગનું સંખ્યાપણું હોય છે મને લાગે છે કે કૌનેજ
ગોગેમાં પણ સહશિક્ષણ થતા મન્ને જાતિ પગપગ વધારે સાચુ અને
ઉત્ત વનણ ધારણ કરતા શીખશે એવી આશા છે મને પોતાને સ્ત્રી
પુરુષો જીવનના જી। જીદા ક્ષેત્રોમાં સાથે કાર્ય કરે છે તેના કરતા પતિ
પત્નીનો સબધ સ્ત્રીકારીને કુદુલ જીવન માગે છે એમાં ઇંગ્લેડના
મગનુ એમ મૂળ જણાય છે

છગ્નેડમાં પ્રકૃતિ ખીજા ગોધી જુદુ નવ પ ધાગણ કરે છે એ
દેશનું સત્તુમાન પણ વણુ અનિશ્ચિત અને અનિયમિત ગહે છે
આકાશમાં ગોની નીના પૂર્વ દોના જેવી ઝમકવાળી લાગે જણાય
છે વાદળા અને ધુમ્મસ લાગે આનદ આપે એવા હોય છે દી
પણ ડડક અને બીનાચાળી હોઇ મરો વખત ગમી જાગવવા માટે
પ્રયત્ન કર્યા કર્યા પડે છે પરંતુ ઇંગ્લેડની ભૂમિ એક અગમી નથી,
ગેગેકરીઓ અને દોળાવોનાળી છે અને પ્રજાએ પોતાની પ્રકૃતિના
મૌન્યને જાગવવા જાગ્રત પ્રયત્ન કર્યો છે એને છગ્નેડનું પ્રાકૃતિ

વેળાથી સમસ્ત યુરોપમાં, અને દુનિયાના બીજા દેશોમાં પણ, એ આર્થિક પ્રગતિનો સ્વીકાર થયો અને સ્વયં એ પ્રદેશની વિચારણા માટે શેત્ર ઉમાં થયાં એ સાચું છે. મજૂર પક્ષે ઇંગ્લેન્ડમાં એ વિચારણાને સ્પૂ કરવાની પહેલવહેલી સુઝેશ હિઝારી જૂદાજૂદા ઉદ્યોગોના મજૂરો વ્યવસ્થિત થયા અને પોતાના પક્ષ તરફથી રાજ્ય સત્તાવચ્ચે માટેની વિચારણા અને યોજના પ્રગત આગળ એમણે સ્પૂ કરવા માંડી.

એ બધા દરિદ્રાસની વિચારણા જવાની જરૂર અહીં નથી. અહીં માટે જે કહેવું છે તે એ છે કે મજૂરપક્ષની વિચારણામાં અને કાર્યક્રમમાં જે સમગ્ર વસ્તુ હતી તેનો ઇંગ્લેન્ડની બધી જનતાએ—અને રાજ્યના સર્વે પક્ષોએ સ્વીકાર કરી લીધો—ખાસ કરીને જે વિશ્વયુદ્ધો દરમિયાન કસકસને દાઢગોળો, હથિયારો વગેરે પૂર્ણ પાડવામાં મજૂરપક્ષનો સહકાર અનિવાર્ય થઈ પડ્યો હતો અને મજૂરપક્ષ પણ દેશભક્તિમાં કે સ્વાતંત્રતાનું રક્ષણ કરવાના દૃઢ સંકલ્પમાં ઇંગ્લેન્ડના બીજા કોઈ પક્ષથી ઉતરતો ન હતો. પરિણામે સમગ્ર ઇંગ્લેન્ડની જનતામાં રાજ્ય “સેમ-સાધક” - Welfare State-કેવું જોઈએ એ વિચારનો સ્વીકાર થયો અને તેથી સામ્યવાદ કે સામ્યવાદી પક્ષને ધરમાં લાગ્યા સિવાય ઇંગ્લેન્ડે સામ્યવાદ જેની સ્થિમાળ કરીને પ્રજાઓમાં અસતોષ જગાડે છે, કાનિઓ કરાવે છે તે એમના સાધનને છુટું કરી નાખ્યું.

મજૂરપક્ષે કલ્પને ગોઠે લોકો, કોણસો ‘ગેરેના ઉદ્યોગોનું’ રાષ્ટ્રીય-કરણ કર્યું, એટલું જ નહિ પરંતુ માંદાની સારવારનો ધંધો-દાકતરનો ધંધો-પણ રાષ્ટ્રીયકરણમાં સમાવી લીધો. અલગત, ઇંગ્લેન્ડની પ્રગત એટલી અવહારકુશળ છે કે સમગ્ર પ્રગતે હાનિ ચાય છે એમ જણાય તો મજૂરપક્ષ પણ રાષ્ટ્રીયકરણની વિરૂદ્ધમાં મન આપતાં પાછો પડે નહિ એવું એનું માનસ છે. અને જરૂર પડે તો મૂઠીસર વર્ષ પોતાના ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવું જોઈએ એવી માગણી કરતાં જરા પણ અચકાય નહિ.

એટલે ઈસેડમા ગમે તે પણ સત્તા હિપ આવ પણ ગાંધીય સંગ્રામી નીનિ સમગ્ર પ્રજાનુ 'ક્ષેમ' સાધવાની હોતી નોંધ્યે એ વિચારને અને એને અનુસરતા કાર્યક્રમને તિરાજવી આપી ગટે એની પરિસ્થિતિ આજે નથી અર્થ-રૂઝિત દરિમિદુને મધ્યમા ગાંધીને ઇચ્છેડના રાજ્યે ક્ષેમના ખ્યાવનો અમલ કર્યો છે ઇચ્છેડના ગાંધીને ક્ષેમનો ખ્યાવ અર્થ-રૂઝિત ગહેયો છે એટલે સૌથી પ્રથમ પ્રત્યેક માણસને "કામ" મળતુ નોંધ્યે એના પગ રાજ્યની નીનિ ઘડવામા આવે છે આજે ઇચ્છેડમા એક પણ માણસ કામ વગરનો નથી "નવરો" ચા-ગેસા માટે મજૂરી ઢગ્વાને નવરો, કામ નથી દરેક માણસ પોતાનુ કામ જાણે છે, અને સ્વમાન જાગરીને, સગવડ કરીને પોતાનુ કામ તે કરે છે મજૂરને ઉદ્યોગમા વધાટે મોટો હિસ્સો આપવામા આવે, એમને ઉદ્યોગની માનિકીમા ભાગ મળે—સૌ મજૂરો વવારે કામ કરે અથવા તો ઢગ્ગે, કાઈ નહિ તા વધાટે ઉત્સાહપૂર્વક કામ કરશે—એ માન્યતા જ્યાં જ્યાં એવા પ્રયોગો થાય છે ત્યાં ત્યાં કમનસીમે સાચી પડી નથી સોવિયેટમા તો એના પરિણામો ગાંધીના વર્ણમા મહાજ નિગરાજનક આગ્યા હતા ઇચ્છેડમા Transport એનુ વર્તમાન ઉત્કૃષ્ટ છે જ્યારે ટ્રાન્સપોર્ટનુ નાપૂરકત્વ ન હતુ ત્યારે એની દલીલ કરવામા આવતી કે મજૂરને રૂબે, યસ વગેરે પોતાના છે એવી માનિકીની તાગણી થાય તો એ વનારે અને વનારે સાફ કામ કરે. પગલુ જ્યાં ગાંધીયકત્વ થયુ ત્યાં જ જાણાય કે મજૂરો વધાટે કામ કરતા નથી

વૃદ્ધાવ-ચા માટે પેન્શનની યોજના સમગ્ર પ્રજામા—નાની અને અમૃદ્ધ હોવાથી એમને માટે પ્રમાણમા ગહેનુ તો પણ પાગ પાગુ ધણુ મુશ્કેલ કામ—ઈચ્છેડના ગાંધીને અમલમા મુકી છે

મનુષ્યના પગાગ્યાથી અમુક હિસ્સા લાપી લઈ, ઉદ્યોગના માનિકા પામેથી થોડી ગકમ રજવાન ઉગરીને, ગાંધી તરફથી તેમા અમુક ગકમ ઉમેરીને મોટુ નાંદ્રીયક નૈયાન કરવામા આવ્યુ છે, જેમાથી

હાન કન્દા માટે અશક્ત થાય ત્યારે પ્રથમે- પ્રજા તને રાજ્ય તરફથી અમુક પેન્શન મળે પરિણામે ઈગ્નેડના માયા અર્થમાં ગરીબાઈ નથી અને મૂખમળે પણ નથી પ્રજાના એકેએક માણસને પૂરતું ખાવાનું અને પલ્લવાનું મળી ગઈ એવી અમદીશ્વરનની યોજના એણે અમરમાં મૂકી બનાવી છે

પ્રજાને-કામગાર વર્ગને-તથા ઉલ્લોગોને મ - કન્દાનો મરગે ગ્તાઓ-પાન ગ્તાઓ-અને આવળ કન્દા માટે રેલે મમ ટકસી એરોક્ષેન વગેરે મગવડો દેશ-નાપી-સમગ્રે મળી શકે એવી-કરી નાખી છે એ હાર્દમાં નફોનો એણે વિચાર કર્યો નથી ત્યાંની રેલવે કે ધાતુ છુ કે ખોડા માને છે અને એની પાસ એક લાખ જેટલા તે એછો છે। ઈગ્નેડ જેટલા નાના સગખા દેશમાં બસ, મોટા લોરીઓ વગેરે ઉપગત એક લાખ જેટલા એછો છે તે ઉપરથી માણસો અને પર્શિની આપને જેટલા પ્રમાણમાં અને કેવી મોઢી થતી હશે તેનો આપણને કાંઈક ખ્યાન આવે છે આવળ દરવામાં પ્રજાને એકાદા એકાદા અર્થ કેમ થાય એ દષ્ટિએ આખી યોજના ધ વામાં આવે છે માથે સાથે પોષ્ટ, ટેનીંગ, અને ટેન્શિન મરેજ પડોઆડવામાં આવ્યા છે

આમ જરૂરીસાતોન 'ક્ષેમ'ના સૌથી પહેલા વિભાગમાં મૂકીને ૫મી એમણે ડેમવર્સી નજન સંગેર ઉપર ખ્યાન આપ્યું છે કેમવર્સી ખાતાનું દર્પિર્મિંડુ એ છે કે માગકો માટેની જવાબદારી સમગ્ર પ્રજાના છે એમને માનાય નહિ પણ રાજ્ય તરફથી માગકની ડેમવર્સીની તથા એના પોષણની પણ જવાબદારી થતી જોઈએ નથી પ્રજાનું શારીરિક-વજન ઘણું માત્ર નીવડેતું છે મગજ કે ગર્ભિણી માતાની માસવાગની જવાબદારી રાજ્ય તરફથી થાય છે પરિણામે ઈગ્નેડના માગકો સૌથી વધારે તદુગ્ગત અને સગરિ સુખી અને આનંદી માગકો છે એમ કહેવામાં અનિવોચ્ય નથી ચોખ્ખું દૂધ અને નાન્નો તથા નપોગનું ખાવાનું પણ સાગાઓ તરફથી વિચારમાં આવતામાં આવે છે

જનના નગીન, નાટક ગેરે વિચો બી બી સી તર્કથી તથા નાન્યના એ વિચના ખાતાઓ તર્કથી સામાન્ય પ્રજાજનને સુલભ થાય એની વ્યવસ્થા કરામા આની હો ટેરીરીઝન અને બી બી સી તો પોતાની બધી રક્તિ અને મધી યોજના પ્રજાને સપ્રમાણ માહિતી, સામાન્યતાન, પહોચાડનામા તથા “જનતાની કેળવણી” કહી શકાય એની બવીજ પ્રવૃત્તિ કરામા ગાળે છે એમ કહી શકાય એ બધા ધર્મક્રમોમા જનતનુ પ્રમાણ સારૂ જળવનામા આવે છે પરંતુ એનુ પ્રમાણ જળનીતે પગી વણુ મોટુ વિશાળસેન બી બી સી અને ટેરીરીઝન પોતાની પ્રવૃત્તિઓમા મમારી વે છે ભૌતિકશાસ્ત્રના સામાન્ય સિદ્ધાંતો, વૈદ્યકીય શાસ્ત્રની માહિતીથી માડીને શસ્ત્રો, ઝમનો, નાચ વગેરેના પ્રાથમિક જ્ઞાન આપનાનુ ધર્મ પણ તે વરે છે ધર્મનાનુ જ્ઞાન રાજ્યવ્યવસ્થાના પ્રમો અને ઉત્તરો પ્રાર્થનાઓ, પ્રવચનો, ભૂતકાળના ગૌરવના પ્રસંગોની અપ્રમાણ જનૂઆત, જીવનના પ્રાંત ક્ષેત્રમા વિજ્ય ક મહત્તા પ્રાપ્ત કરનાર ચક્રિઓના જીવન અને કાર્ય, ટેરીરીઝન પર અને બી બી સી મા આવે છે હ ત એમા દ્રક્ષાગમની અખ્યાન વગિયાઈ લગાઈ થઈ તેની સવારે લોડ ને સને કરેરી પ્રાર્થના લોકોને મહાજાનવામા આવે છે, તો કોઈવાર ઉત્તર ધ્રુવ તરફ શોધ કરના ગરેના નકાદની ગાયરીના રંગના રંગુ થાય છે કોઈવાર બોર્દો નામના ફ્રેન્ચ મહેની પાસે ખાડીમા ઉતરીને મરીલર અગ્રેજ સિપાઈઓએ જર્મનોની મેના વિરે માહિતી મેગરીને પગી નન દમ જેટની સખ્યામા ડેવુ પગક્રમ વરેનુ તે એ સિપાઈઓની પામે કહેવડાનવામા આવે છે આ પ્રમાણે થાય છે ત્યાં “એમા શૂર” એરી મનો-સા કોઈ અનુભવતુ નરી

ઈલેડ હિંને પ્રાચીન પ્રિય, ઇદિપ્રિય, અને અપ્રગતિશીન - કે છે હિંદીઓ ધર્મની મામતમા જગ પણ પ્રગતિ કરના નથી એવો આક્ષેપ આપના પર મુખ્યામા આવે છે પણ વિચાગની મામતમા અગ્રેજોના જેરી રિચિયુન બીટ એકપગ પ્રજા ભાગે હશે એમની અવચેનનામા

એ વિચાર બાંધે ધર કરી ગયેનો છે ? “આપણે તો હાઈ શીખવાનું નથી,” “આપણું અનુભવ દુનિયાએ કંવાનું છે” “આપણે અનુભવ કરવાના નમૂના છીએ” અને અમુક ગુણો એમની યાસેથી જરૂર શીખવા જેવા છે પણ એમનું મત્ત્ય ધર્મની બામતમા જે પ્રથમો હતો તે આપણા Secular મહેવડાવવામાં અભિમાન લેનાર ન હોય પણ વિચારવા જેવા છે

ચર્ચ-ફોરમ ઈર્ષ્યે ડના બી બી સી અને ટેરીરીઝન બન્નેમાં નીકળેલી ઈર્ષ્ય છે એમાં પ્રાર્થનાઓ, સમુદ્ધર્મીતો, પ્રવચનો, ચર્ચાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે પ્રજામાં અમુક ધર્મ નહિ પણ ક્ષિતિ ધર્મનો ભાવ એની ભાવનાઓ આત્મો વગેરે જગત ગણવા માટે મોટા ખર્ચે મત્ત્ય અખ્યામધ પાડીએને રોકે છે પ્રજાજનને મધ્યાનુ જ્ઞાન મળે એ દિશાએ કશ્ચિત કંમેના રીપોર્ટ જૂઝીને શ્રોતાઓને “તમે કેને નાન્ડગાગ ગણો છો? એ પ્રશ્નો ઉપર આપણને આમત્રણ કરવામાં આવે છે—તે પડના બને બાળુના સાગ વધીને પોતપોતાની બાજુ જુડે છે જેથી શ્રોતાને અભિપ્રાય બાધવામાં મદ થાય અને એમ એને ૧૫ ૧૬ નાન પણ મળી ગ્દે

વર્તમાન છવનના પ્રશ્નો પણ બી બી સી અને ટેરીરીઝનમાં છણવામાં આવે છે તેમ પ્રજાના સાગ ચિંતકો અને અનાસકોને જાનવાની સામે નાનીને બામ પ્રતોની ચર્ચા બીજાઓ પાસે મારી એમના અભિપ્રાય પાછાથી લેવામાં આવે ■ સામાજિક છવનના કુદમના, ગુન્હાઓના માનસિક ગુચવણોના એમ અને પ્રશ્નો પ્રજા જતો મારફત સમગ્ર પ્રજા સમક્ષ જુડે કરવામાં આવે છે એના લોકોને પોતાના નામ પ્રજા ન મળ્યા હોય તો તે પ્રમાણે નવામાં ગીને એમને પોતાને નડતી ગુચવણ જુડે કરવાની નામ આપવામાં આવે છે

રમતો અને રમતો પણ રોગગ્રસ્ત છે આપણી માત્રા વન ખરીને ફેની વચ્ચેની પેરે અત્રે પ્રજામાં પણ Caravan Houses જે

પેડાંના ઘરમાં રહેનારાં ટોળાં—તથા Boat Houses નદીમાં તરતી હોડીઓમાં રહેનારા લોકો પણ છે. એ લોકોની છવનપ્રજ્ઞાહિ જનના આગળ રજૂ કરવામાં આવે છે.

જર્મન ભાષાના પાઠો શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે બીજા વિષયો પેઠે શીખવવામાં આવે છે. એક નિશાળમાં વિદ્યાર્થીઓને શીખવતા પાઠો રૂડીયો પર બીજી શાળાઓમાં સાંભળી શકાય એવી વ્યવસ્થા રાખી છે.

આ બધા કાર્યક્રમોમાં યુરોપ અને અમેરિકા જેવા બહારના દેશોમાં છવન કે સંસ્કૃતિને સ્થાન મળી શકે છે. એશિયા કે હિંદને એમાં બીલકુલ સ્થાન મળતું નથી—સિવાય કે Common Wealth નો કાર્યક્રમ હોય ત્યારે આપણી સરકાર તરફથી કોઈ કાંઈ બોલે તે સચિત રજૂ કરવામાં આવે છે.

ઈંગ્લેંડ પોતાના રાજ્યને 'ક્ષેત્રસાધક' રાજ્ય બનાવવાના અધ્યાગ પ્રયાસો કરી રહ્યું છે એ સાચું છે, પરંતુ એની પ્રજા ઉપર કરતો બોલતો પણ ઘણો ભારે રહેલો છે. સમગ્ર પ્રજાની આર્થિક ક્ષેત્રકુશળતા વિશે યોજના કરવાની મહત્વાકાંક્ષાવાળી કોઈપણ સરકાર ભારે કર નાખ્યા વિના તે કદી પાર પાડી શકે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. ઈંગ્લેંડની પ્રજાને હવે કરતો બોલતો અસહ્ય લાગવા માંઓ છે.

ઈંગ્લેંડમાં માનવ પ્રકૃતિમાં સઘળે મળે છે તેવા કર્તવ્યની ઉચ્ચ ભાવનાનાં તેમજ અપ્રમાણિકપણે સરકાર પાસેથી લાભ લેવાનાં એમ બન્ને પ્રકારનાં ઉદાહરણો જેવા મળે છે. આપણા જુવાનો ઈંગ્લેંડના બહારના દેખાવથી અગ્રાધ જઈને ઉજળું એટલું સોનું માની લે છે. એમની નજરે એકજ બાજુ ચડે છે, બીજી બાજુ જેવાની એમની વૃત્તિ નથી હોતી. ઉપરાંત, એ જેવા માટે ઈંગ્લેંડના સમાજની બીનરમાં જે પ્રવેશ જોઈએ તે એમાંના ઘણાને મળતો નથી. નિયમિતતા અને વ્યવસ્થાનું તથા કર્તવ્યના નીત્ર જાગ્રત ભાનનું ઉદાહરણ અમને વોરરીક કામલમાં જેવાનો પ્રસંગ મળ્યો. વોરરીક અમે સવારે મવાનવ વાગ્યે

પટ્ટાંચા હતા અને વૉશીંગ્ટન કાનવર્સ-ફિલ્ડમાં-પ્રવેશ કરવા માટેની ટીકીટ સાધાનવ વાચ્યે મળે છે એવી નોટીસ એક ઑરીસના બારણા પર હતી. સવાનવ વાચ્યા મુંઝી કોઈ ત્યાં ફરકતુ ન હતું અમારા સિવાય બીજા કોઈ પ્રેક્ષકો પણ ત્યાં હાજર હતા નહિ. મને લાગ્યું કે કદાચ રજવાડી ખાતુ ચાલતુ હશે. હા જાણ્યા છે પણ કોણ જાણે કયાં છે એ બાઈ આવશે. અમે પામેનો બાગ તથા નદીનો કિનારો જોઈને હા વાચ્યે પાછા આવ્યા. બગબગ હા ને ટોકાઈ બાગ્સ ખૂંચુ, અને અમને ટીકીટ મળી. સમય પ્રમાણે પોતાનુ કામ કરવા માટે હાજર થવાની ટેવ ફેરવી બધી ઉપયોગી છે તે આવા પ્રસંગે આપણે બગબગ સમજી શકીએ છીએ.

બીજો એથી ઉવરા પ્રકારનો અનુભવ પણ આ પ્રકારનો છે ઈન્ડિયામાં કાઉન્ટી અને ડીપ્ટ્રીક્ટની કાઉન્સિલોની આપણા લોકલ બોર્ડના જેવી - કહેા મ્યુનિસિપાલિટીના જેવી પણ - સંસ્થાઓ છે એમને મૂસના ભાડામાં સરકારી મજૂર નિયમ પ્રમાણે મળે છે એમાં કેટલાક સ્થળોની કાઉન્ટી કાઉન્સિલ પોતાના હસ્તક ચાલતી સાળાઓનાં ભાડાનુ ખીચ ઊંચુ આકાશું - ભણે, વાસ્તરિક રીતે ભાડુ ઓછુ અપાતુ હોય કાઉન્ટી કાઉન્સિલ પોતાને સરકાર પામેથી મળના ભાડાની ગઠમથાથી અમુક ડિગ્રી ડીપ્ટ્રીક્ટ કાઉન્સિલને આપવાની - પગ કરવાની - શરત પણ દે છે પણ તે ખાનગી સમજૂતિ રૂપે હોય છે, અને સરકારના કેળવણી ખાતા પામેથી વધારે આકાશ્ણીનુ ભાડુ તથા તે પ્રમાણેની વધારે મજૂર વસુલ કરે છે ત્યારે ઑરીડર આ મિથનિ પકડે છે અને સરકારના કેળવણી ખાતાને રીપોર્ટ કરે છે ત્યારે મિનિસ્ટ્રી મત્રી તરફથી આપી જાનવ બીની સ કેવવામાં આવે છે કાઉન્સિલ જાહેરમાં પાછો વિરોધ કે ઉદાપોહ ઉભો કરવા તેની મજૂર નથી.

એ સિવાય પણ વુલ્વર્થ - અને બાર્કલે જેવી મેટી કંપનીઓ મરકારને બધા કહેા પૂરે અંગે લગવામાંથી નીકળી જવાની જટિલગારીઓનો ઉપયોગ કરે છે એવું માગ ખ્યાનમાં આવ્યું છે.

પરંતુ આવાં ઉદાહરણો ધર્તાં મારે કહેવું જોઈએ કે ઇંગ્લેંડમાં જનતાને પોતાના હકનું ધણું તીવ્ર જ્ઞાન હોય છે અને પોતાના હક માટે તે લડવાને અને સહન કરવાને પણ તૈયાર હોય છે.

પરુલી નગરે રખડતાં કુતરાં, ગાયો કે વાંદરાં વગરનો, માખીઓ કે મચ્છરના ઉપદ્રવથી મુક્ત દેશ નવા આવનારને આશ્ચર્યમાં નાખે એ સ્વાભાવિક છે. વળી આખા દેશમાં સ્નાન કરવા માટે તથા કુદરતી હાજતો માટે જે સાર્વજનિક સગવડો રાખવામાં આવી છે તે પણ પરદેશીને ઘણી અસર કરે એવી સારી રીતે આલ્પતા હોય છે. સ્વચ્છતા અને આરોગ્યના જાહેર નિયમોનું ચાર્જ પાલન યાગ છે. ઉપરાંત, ચોકખું માંસ અને ચોકખું દૂધ સધળે સાધારણ માણસ લઈ શકે એટલી સોંધી કિંમતે મળે એવી યોજના કરેલી છે. દિન પ્રતિદિન કેવળ શારીરિક મજૂરી કરવાની પરિસ્થિતિ દૂર કરવા માટે નવાં નવાં યંત્રો શોધવામાં આવે છે એટલે સ્ત્રી વાળનાર, ઝાડ તળેથી પાંદડાં ભેગાં કરનાર કે સ્ત્રીઓની બાલુઓથી ઘાસ કે ઝાંખરાં કાપનાર પણ શારીરિક મજૂરી કરવાને બદલે યંત્રો પ્રયોગ કરતો જણાય છે. જાહેર સંડાસને યાંત્રિક પદ્ધતિથી સાફ કરવામાં આવે છે. દરેક ઘરમાં ધૂમાડો લઈ જતી ચીમની સાફ કરવા માટે પણ ઇલેક્ટ્રીસીટી વડે—વિજળાની શક્તિ વડે,—ધ્વજ કરવામાં આવે છે. ચોમાસામાં વાણીમાં કામ કરવા માટે રગરના લાંબા ખૂટનો વપરાશ છે.

ઉદ્યોગ અને ખેતીને સરકાર પૂરેપૂરી મદદ કરે છે.

(૨)

આ આખી યોજના પરુલી દૃષ્ટિએ આપણને “આદર્શ રાજ્ય” જેવી લાગે છે, પરંતુ એમાં વધારે મહત્ત્વ દૃષ્ટિ કરતાં એ ત્રણ બાબતો આપણુ ધ્યાન ખેંચે એવી આપણને જણાય છે.

પ્રથમ તો, આ આખી યોજના સરકાર, એટલે કે સરકારી ખાતા તરફથી અમલમાં મૂકાય છે અને એમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ સાચી કે અપમાણ

‘માહિતી’ પૂરી પાડવાનો હોય છે. ‘માહિતી’ પૂરતો એ કાર્યક્રમ બરાબર છે, પરંતુ વ્યક્તિની સર્જકતાને એમાં વિદ્યસ પામવાની તક મળતી નથી. રંજનમાં પણ ન્યારે લોકો સરકાર પર આધાર રાખતા થઇ જાય ત્યારે પોતાની મેજે કંઈ નવું સર્જવાની શક્તિ ઓસરી જવાનો સંભવ પણ રહેલો છે. વળી સરકાર બી. બી. સી. અને ટેલીવીઝન જેવાં સાધનો દ્વારા અમુક માનસિક પરિવર્તન જનતામાં લાવવા માગે છે, પરંતુ ખરેખર શું એવાં સાધનોથી અને માહિતી માત્રથી માણસમાં ફેરફાર થઇ શકે ખરો? અને યા્ય તો ટેલિ સુધીનો એ પણ વિચારવા જેવો છે. એવા પ્રચારથી લોકોમાં માહિતી પહોંચે પણ પ્રેરણા જાગે ખરી? એવા કાર્ય માટે કોઇ વ્યક્તિની કે નેતાની જરૂર નથી રહેલી જે પોતાની વિચારણાને, આદર્શને કે દર્શનને જીવનમાં મૂર્ત કરતો હોય?

આ યોજનામાં વ્યક્તિ વિકાસ માટે ધણું ઓછું સ્થાન રહે. — સિવાય માહિતી પૂરી પાડવાનું. આખરે તો એ પ્રશ્ન પણ વિચારવા જેવો છે કે સમગ્ર પ્રગતિને કોણ દોરે તે હજી છે. — આમજનના કે નેતાઓ? તરીકે જ યોજના ન્યારે રાજ્ય કે સમાજ તરફની ધડવામાં આવે અને અમલમાં મુકાય ત્યારે વ્યક્તિના કાર્યનું, એટલી સર્જકતાનું ક્ષેત્ર ખડુ જ સંકુચિત બની જાય છે. અને અમુક મપાંડા પડી તો વ્યક્તિને માટે ક્ષેત્ર રહેતું પણ નથી. એનું વ્યક્તિત્વ જ દહાય લુપ્ત થઇ જાય છે આ પ્રમાણે સમર્પિત જીવનની પ્રવંડ યાત્રિક યોજનાઓનો અમલ કરવામાં વ્યક્તિઓનો જે ભોગ અપાય ■ અને માનવતાને જે નુકસાન થાય છે તેનો ખ્યાલ થજા ઓછા લોકોને આવે છે. — આર્થિક કે ભૌતિક લાભ કે પ્રગતિના સામા પદ્ધતિમાં આ માનવતાની હાનિ આપજે મૂકવી જોઈએ.

બધો વખત આપણા લોકોનું માનસ સુરોપનું—અંધેરોનું—અનુકરણ કરવા તરફ લગતું જણાય છે. આપણી વિચારણામાં હિંદની

અંગ્રેજી જીવનનું અનુકરણ કરવાની તથા અંગ્રેજી પ્રગતી સંસ્કૃતિ ઉત્તમ છે એવી છાપ પડે છે. આખો વખત “આપણે ત્યાં આ પ્રમાણે નથી,” “આપણા કરતાં અંગ્રેજોની અમુક જીવન પદ્ધતિ કે સરકારી ખાતાનું કાર્ય ધણાં ચડીયાતું છે” એવી છાપ એમના માનસ પર સ્થાપ પડ્યા જ કરે છે. એમાં આપણને થોડો લાભ પણ થાય છે— અંગ્રેજ પ્રગતનાં કેટલાક સારા ગુણો જોવાથી અને એનું અનુકરણ કરવાની વૃત્તિથી. પરંતુ એકંદરે સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ જોતાં આપણને ઘણી હાનિ થાય છે. હિંદુ જાતે કે કોઈ અસંસ્કૃત દેશ હોય એવું જ એમનું વક્તવ્ય બધાઈ જાય છે.

આપણી પ્રગતમાં જે ઉત્તમ ગુણો છે—અરમુલો કે ખામીઓની સાથે—આપણી સંસ્કૃતિનાં જે સારામાં સારાં બિંદાં તત્ત્વો છે તે વિશે એ લોકો અજ્ઞાન હોવાથી પ્રથમ તો જે અંગ્રેજ લોકોના સંબંધમાં એ વિદ્યાર્થીઓ આવે છે તેમને હિંદુ વિશે, આપણી સંસ્કૃતિ વિશે દશે સાચો ખ્યાલ આપી જ શક્યા નથી. અંગ્રેજો એવા ખ્યાલમાં રહે છે કે હિંદુમાં એનું પોતાનું હોય એવું—મહાત્મા જેવા અસાધારણ પુરુષ સિવાય—સમગ્ર પ્રગતમાં આપકે હશું તત્ત્વ નથી. ઉપરાંત, હિંદુની પ્રજા ઘણી પાછળ છે, લોકો સ્ત્રીમાં મરી જાય છે તેની કોઈ દરકાર પણ કરતું નથી, એવા એવા ખ્યાલો એમના મનમાં દૃઢ થાય છે. વધારામાં જ્યારે એ વિદ્યાર્થીઓ હિંદુ પાછા ફરે છે ત્યારે પોતાના જીવનમાં અને બની શકે ત્યાં પોતાની આજુબાજુ ઇંગ્લિશ કે મુરોપિયન જીવન જીવવા, એના વિચારો અને મૂલ્યો અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરે છે. હિંદુના માનસને, દેશની આબોહવાને, સંસ્કૃતિને એ બધું બંધબેસતું આવે છે કે નહિ એનો તેઓ ભાગ્યે ખ્યાલ કરે છે. હિંદુની પ્રજા જીવતી પ્રજા છે, એનું પોતાનું માનસ છે, એને દેશના ભાવિ પંચરમાં ભાગ લેતી કરવાની છે, એને સમજાવવાનું છે, એનો સહકાર સાધવાનો છે—એ મુખ્ય વસ્તુ એમના ખ્યાનમાં ભાગ્યે આવે છે. અહીં દૃષ્ટિએ

પ્રગ્ન પ્રત્યેક જાહેર પ્રસંગે—બી બી સીના પ્રોગ્રામમા પણ—દેશ-લક્ષિત ગાન કર્યા વિના ગેહતી નથી અલણમા અલણ અગ્રેજ એ ગાન જાણે છે, અને જ્યારે એ ગવાતુ હોય ત્યારે નિચ, એકાગ્ર થઈને ઉભો રહે છે ઇંગ્લેડમા વચના હિંદીઓ ‘જનમનગણ’ કે ‘વદેમાતમ્’ ગાઈ જાણતા નથી, અને ગપ્પીના ઉત્તવોને પ્રસંગે પણ શીખીતે આવતા નથી. સમૂહગાન, એમા લાગ યેના ગાનાગઓ અને શ્રીતાઓ ખનેના માનવ ઉપર અગ્ર કહે છે,—જો એ મમ ગભીરપરો, ભાવપૂર્વક ગ્વામા આવે તો તો ખામ આપણા લોકો સમૂહગાનમા પોતે લાગ લેતા નથી એટલુ જ નહિ પરંતુ સમૂહગાન સાલગતી વખતે જિયર ગેહલુ જોઈએ, ગપ્પીતના ભાવ ઉપર એનાગ્રતા કરી જોઈએ, હિંદમાતા વિરો, એની એમ્તા, સ્વતંત્રતા અને ઉન્નતિ વિરો ત્યમા ભાવ જાગ્રત કરવો જોઈએ, એ સાદી વાત પણ એમના ધ્યાનમા હોતી નથી. ગપ્પીગીત વખતે દ્વાન્યાના ગ્તા જોવામા આવે કે અગ્રેજ પૂછે તો ગપ્પીગીત કે તેનો અનુવાદ આપી શકતા નથી!

લડન જેવા શહેની મિગદતા, ચક્રા અને જાણ આગેકો વગેરેથી આપણો જુવાન અગ્રજ જાન છે—એની આગે જાગુ જે લોકો છે—તેને (અગ્રેજોને) તો પોતાની સવોષણિતા, કહો સન્માધનો ખ્યાન ગ્વામાવિક હોય છે, એટલે આપણો જુવાન એમલુ અનુગ્રહ કરવા પ્રેનાય છે

વળી, પોતાની સમ્મૃતિનો અન્યાસ કે પનિચ વિનાના અર્ગ આવેના જુવાનોમા થોડા હિંદની નિદા કતા, તો મોગ લાગના હિંદને ઉતારી પાડતા જણાય કે અગ્રેજ પોતાની પ્રગતી કે રાજ્યની ખામીઓ મિરે તીવ્ર અભિપ્રાય કે લાગણીનાગ્રા હોય તો પણ પદ્દેશી માણસ આગ્રમ તે કદી પોતાના દેશ કે રાજ્યને ઉતારી પાડે એવા પોતાના વિચારા કે અભિપ્રાયો પ્રગટ કર્તો નથી—(મિરાય કે તમારી આથે એને ગાદ મિત્રાચારી થઈ હોય) પરંતુ આજલા જુવાનો પોતાની સમ્મૃતિ અને દેશનુ માન ધગડવા પ્રાપ્તો કર્તા હોય કે

ખીજ એક વસ્તુ પણ ઇસ્લેડમા આપણી નજરે ચડે છે તે એ કે આપણા હિંદી ભાષ્યો - વિદ્યાર્થીઓ કે ખીજ - વ્યક્તિ તરીકે પોતાનો ખવો વ્યવહાર કરતા હોય છે સપ્સાધનુ ભાન એમને, હોય છે ત્યારે પણ, વ્યક્તિ તરીકેની પોતાની કે ખીજની સરસાધનુ હોય છે સમષ્ટિ તરીકે, એક સવ તરીકે, પ્રજા તરીકે, એ લોકો જાગ્રન નથી હોતા પોને મોને છે, ચાને છે, વર્તે છે તે જાણે પોતાના પૂરતુ જ છે, અને એની જવાબદારી પોતાની છે એટલુ તે જાણે છે પણ પોતે જે કાર્ય કરે છે તે દેશને પણ જુદુ કરે છે, હિંદુ આખાની સમૃદ્ધિને મારી કે ખગમ મણાવે છે એ વાત એમના ધ્યાનમા જ નથી હોતી. હિંદુના, જ્વનન હિંદુના, ગૌરવનુ એને ભાન પસ નથી અને પોતાના ગુરુવાચ દુર્મિયાન વર્તનમાં એ ગૌરવી પોને રક્ષા કરવાની છે એ પણ તે સમજતો નથી.

હિંદુ ઇતિહાસ પ્રાચીન દેશ છે, એની મનુકૃતિ માનવજાતિના ઉચ્ચ નેટની જૂની છે, એણે મહાન પ્રસાદો અને પગક્રમો કર્યા છે, વિજયો મેળવ્યા છે ખીજ દેશને મનુકારી જતાચ્છા છે, માર્ટ્રીય જ્વનની તકમા છાયડી જોષ છે, જુનો કરી છે, અને જા માનવજાતિને માટે અમન્ય એવી વસ્તુઓના ભડાગને એણે સાચી રાખ્યો છે એનુ પોતાનુ જ્વન શાશ્વતી અને અનતનુ જાણે પ્રતીકરૂપ મનેનુ છે મમ્મે મેડ રોન - મનુરૂ પશુના નેતા તરીકે ૧૯૦૬મા, જ્યારે નાટ્રીય ચાગવને જુવાન ચ તેો હુને ત્યારે, હિંદુ આન્યા હતા ધજા નેતાએને મન્યા, સધળી રાષ્ટ્રીય ચાગવને અમ્યામ ખ્યો, ઇત્યેડના મગકારનુ સાથે સરખાવસ પ્રવન કર્યો, પણ એમા એમને મહુજતા મળી નહિ એમણે જોડુ કે હિંદુ રાષ્ટ્રીય પશુના નેતાઓ કેઈ ન સમજતા એની ખને દશમાથી દામ કર છ નમનીનિમા જે નમદાકુસળતા જોષ્યે પત્તિ ઝિયનિ તન્દ જે ધ્યાન અપાવુ જોષ્યે તેમાનુ મ્યુ અમને દેખાયુ નહિ, અને જા ચાગવ જોમજો ચાતની દારી એમણે વખ્યુ "We feel before India like a decent minded prize-fighter

before ■ saint." "Her destiny is set above our will." — "હિંદની પામે આવીએ છીએ ત્યારે જાણે ધર્નામ છતવાને તત્પર, પ્રમાણિક માનસવાળો હરિદ્ કાઈ સંતની પાસે ઊભો હોય એમ આપણે અનુભવીએ છીએ." "હિંદનું ભાવી આપણી-અંગ્રેજોની-મંદદપ-શક્તિની બહાર, એનાથી પર, રહેલું છે."

ઇન્ડિયા હાઉસ

ઇન્ડિયા હાઉસ: ઇંગ્લેંડમાં આપણી સરકાર તરફથી ચાલતું ઇન્ડિયા હાઉસ સ્વતંત્ર હિંદનું એલચીખાતું છે. એનો મુખ્ય અધિકારી એલચી - Ambassador નહિ પરંતુ High Commissioner કહેવાય છે. લંડન શહેરના મધ્યસ્થ ભાગમાં આવેલા મકાનમાં એ ઑફીસ આવેલી છે, જે કે એનાં કેટલાંક ખાનાંઓ જુદે જુદે દેશોને ધણા મકાનોમાં લંડન શહેરમાં પસંદલાં પણ છે. ઇંગ્લેંડમાં રહેલો કામ કરતું હોવા છતાં આપણને જણાય છે કે ઇન્ડિયા હાઉસ અંગ્રેજ પ્રજા પાસેથી કાંઈજ શીખ્યું નથી—સ્વતંત્ર થયા પછી પણ. અંગ્રેજ પ્રજા પાસેથી કાંઈ નહિ તો શીખવા જેવા થોડા ગુણો બાકાયા, સ્વચ્છતા, નિયમિતતા વગેરે ઇન્ડિયા હાઉસ શીખ્યું નથી. તેમ એના ઑફીસરોમાં કે એની કાર્યપદ્ધતિમાં હિંદના ખાસ-વિશિષ્ટ ગુણોની છાપ એની સાથે કામ પાડનાર ઉપર પડે છે એવું પણ નથી. ઇન્ડિયા હાઉસ એક અજાણ પ્રકારની ખીચડી છે. આ આલિશાન મકાનને સ્વચ્છ રાખવાનું એને સૂઝ્યું નથી. "India today"ની ચોપડીની સાલ ૧૯૫૩ કે ૫૪ હોય તો તમારે આશ્ચર્ય પામવાનું નહિ. તમે કોઈ અંગ્રેજ કે અમેરિકનને હિંદ વિશે, હિંદની સંસ્કૃતિ વિશે રસ લગાડો અને ઇન્ડિયા હાઉસમાં સપ્તમાળુ માહિતી આપવાના વિચારથી લઈ જાઓ તો નમે અને તમારો મિત્ર નાસીપામ થાઓ એ સંભવિત છે. માહિતી માટે તમને ઉપર લઈ જવામાં આવે પણ પુસ્તક નીચેને માળે કે બોંયતળીયે હોય એટલે તે જેવા માટે લાવનાં વાર થાય. એમાં એમની અવરથા સક્રિયતા વાંક

કાકો તો જૂવ તમારી ગણામ આપણે મનમાં જ સમસમીને જેમી રહેવાનું કે પેલી અમેરિકન એમ્બેસીમાં કેટલી સગવડો એ લોકો એમને ત્યાં જનાર માટે સમ્યતાપૂર્વક મુલમ કરી આપે છે અને લોકોને આકર્ષે છે!! અહીં તો દરેક ખાતામાં પુનઃજા માળખો છે પણ બ્યારે જોઈએ ત્યાં માહિતી મળતી કે કામનો ઉકેલ જલ્દી લાવવો શક્ય નથી પાસપોર્ટ જેવી તદ્દન સચ્ચ જાગતમાં પણ આપણાં એક્સચીજનાંઓ દિવસો લગાડે છે.

સ્વનય મિટ્ટી તરીકે દરેક ભારતવાસીનો હૃદય છે એ વાત યાદ રાખવાને બદલે “અમે અધિકારી છીએ અને પ્રજાજને અમારું માનવું જોઈએ,” “અમે કરીએ છીએ તેજ જગમગ છે”—એ વ્યગ્રપૂર્વક નવા આવનાર મિટ્ટી પ્રત્યે વર્તન કંઠમાં આવે છે. Y. M. C. A. આપણી સરકારે શરૂ કર્યું તે મોંઘામાં રહેવા માટે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને અને યુવકોઓને સગવડ આપે છે, પરંતુ એમાં દિલ્લી રાષ્ટ્રીયતાનું કોઈ નિશાન દેખાતું નથી. આફ્રિકાથી ધનવાન આગાપના નાનપણમાં આવેલા વિદ્યાર્થીઓ પોને અંગ્રેજ બનવામાં કેટલા સફળ બન્યા એના હિપ પોતાની પ્રાંતિનું માપ કાઢે છે—તેમાંના કેટલાક Y. M. C. A. મા રહે છે હન્ડિયા હાઉસમાં દિલ્લી સંસ્કૃતિનું કશું નામનિશાન જણાતું નથી, ગૌન્વની તો ચાલજ નથી. લંડનમાં અને ઇંગ્લેંડમાં વસના મિટ્ટીઓને એકત્ર કંઠા, એમને મળવું, અને પરસ્પર મેળવવા, એમને અને અંગ્રેજોને મળવાના પ્રયત્નો હિમા કંઠા—એમાંનું કાંઈ થતું નથી.

હિંદુ હિત ધન્યજ્ઞાન અગ્રેજ ગૃહસ્થોએ ટી શકાય તેવી મધ્ય ગતિ મને પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવ્યા છે જે માન પડ પડેલી છાપનું મનાંગે મમર્થન કરે છે ૧૨૦૦ માણસ ઇન્ડિયા હાઉસમાં ઠામ કરે છે મગ્ગરી પ્રદત્તિના સચાનક એક લાઇએ મને ઠંડુ કે ઓરદ્રે નિયાતી આવક જેટલો ખર્ચ ઇન્ડિયા હાઉસ પડે હિં કરી ગયું છે તે સાચું હોય કે ન હોય પરંતુ મલા પન્દેશખાતાના એવચીખાતામા વડનનું આપણું ઇન્ડિયા હાઉસ અન્નેડ છે એ વિશે મે મનને સ્થાન નથી તળીયાઝાટક સુધારે દર્યા વગર અત્યાગ્ની અન્યસ્થિતતામા કંગો મુધારે કરે અમલમિત વાગે છે

આપણા ઇન્ડિયા હાઉસમા નોકરી કરના હિંદીઓમા ધેટના 'હિંદી' પામપોર્ટ સાથે બ્રીટીશ પાસપોર્ટ પણ ગમે છે એ વસ્તુ તપાસ કરવા જેવી છે! ઇન્નેડમા આપણા એવચીખાતામા નોકરી કરનાગ્ને બ્રીટીશ પામપોર્ટ લેનાનું રા માટે સજે છે એ પ્રશ્ન છે

ઇન્નેડમા-નન્નમા પણ-સના હિંદીઓને ઓરીશીનન Red Tapeનો દેખાન કરીને હૂ નખનામા આવે છે, -ઇન્ડિયા હાઉસ ચનાવના । પોતે ખીન્ન હિંદીઓ કરના ચક્રિયાતા છે એવું નનશ રાખે છે

(૨)

આર્થિક પ્રગતિ, અર્થ પ્રાપ્તિ, સમૃદ્ધિ જીવનમાં અર્થસાત્ત એ જ એક મૂલ્યની પ્રતિનિધિ માનવેડ, આ પ્રયત્નિ વિચાર મર્વાગે સાચો નથી પશ્ચિમની મરુદ્ધિએ પોતાના નાગર્ય વર્ચસ્વથી અને આર્થિક સંગત અને લૌતિશીઓની પ્રતિનિધિ ઉત્તેગોની ખીનવપ્તિમાં પ્રોગ કૃતિને સમગ્ર જગતની પ્રગતિએ ઉપ આ વિચાર લાદો છે આપણા નેતાઓમાંના ધણાના માન્યના ઉપ, આપણા જુવાનોમાંના ધણાના મનના ઉપર, અને વિદ્યાર્થી યુરોપ કે અમેરિકા જના લગભગ મધ્ય જુવાનોના મન ઉપર એ વિચાર એક દડ છાપ પાડતો જણાય છે. કાષ્ઠિયા વિચારથી સમાજહિતચિંતને આશ્ચર્ય અને દુ ખ બને થાય.

આ દશ લઘુતાની મર્યાદા પશ્ચિમ છે આજે સ્વતંત્ર થયા પછી પણ એ દશ ધણાઓના માનસની જોશમાં આવે. આપણુ બધાના હવે પ્રગતિમાં હોવાથી અને યુરોપની છાપ લઈ આવેના, મર્યાદાના ગણના પરત ખેડ જોના યુરોપના માનસપુત્રો, પ્રગતિ આગળ પોતાના વિચાર મૂક કૃતિને લોખંડાનને દોરવાનો પ્રયત્ન મના હોવાથી આપણા સામાન્ય વર્ગે પોતે સ્વતંત્ર વિચાર મર્યાદાની દેવ પાડવાની અને મર્યાદાની વ્યક્તિએ પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય બાધવાની દેવ પાડવાની ઘણી જરૂર છે નહિ તો, તદ્દન ઉપયોગી સમ્યાજાસી વિચારોવાળા પ્રગતિમાં રાજ્યમધ્યના લાલ લઈને આખા દેશની આર્થિક અને રાજકીય તથા પશ્ચિમ માનસિક દશ ઉપ પોતાના અધ્યક્ષ : વિચારો વાળી ચે. તાઓ લાદીને નમત્ર મર્યાદાઓ ઉપા કન્યાનો સભવ છે

એક પ્રયત્નિ જમ એ છે કે હિંદુ ઉર્મિય કે અમેરિકા જેટલી લક્ષ્મી અને આર્થિક પ્રગતિ સાધે તો અને તો જ આત્મગત્તીય ગતિ મર્યાદામાં અને યુનાઈટેડ નેશન્સમાં વધારે અમરમર બની રહે આ વાન સાચી નથી. હિંદુની સમૃદ્ધિનાં મૂલ્યો જ પ્રધાનપણે આર્થિક,

નૈતિક અને આધ્યાત્મિક હોય તો એ કેવી રીતે લશ્કર અને ધન જેવા બાહ્ય મધ્યોને મુખ્ય તરીકે સ્વીકારી શકે?—સિવાય કે તે પોતાનાં આંતરિક મધ્યોજ નકામાં કે અન્યવહાર કે ભુદિથી વિરદ છે એમ પોતેજ સ્વીકારે! ક્ષાત્રમળ અને અર્થમળ જીવનમાં—સામૂહિક જીવનમાં ખાસ—જરૂર, એક બળ છે, અને ગઈકાલ સુધી પ્રધાન બળ હતું. પરંતુ ક્ષાત્રમળ અને અર્થશક્તિ એજ કંઈ શક્તિ છે અને બીજી કોઈ શક્તિજ નથી એ સાચું નથી. લક્ષ્મીદેવ પણ બળ છે, ક્ષાત્રનેજ નથી અને અર્થની શક્તિથી ચડીયાતું બળ છે. નૈતિક ભાવનાઓ પણ શક્તિ છે અને કેટલાક સમાજોમાં એની શક્તિ પરબળ અને પૈસાના બળ કરતાં ધધારે જિંદી પણ ગણાય છે અને જીવનમાં સચોટ પણ નીવડે છે.

હિંદ મોટા લશ્કર અને અટકાક દોલતની તિજોરી વગર પણ આંતરગાંધીય જીવનમાં ઘણી અસર કરી શકે—પોતાની આધ્યાત્મિક, નૈતિક અને આંતરિક શક્તિથી સામા માણસને, સમાજ કે દેશને લશ્કરથી મહાત કરવો કે ધનની સુપત્તિને બળે જીવી લેવો એના કરતાં એના અંતરનો પક્ષો કરવો, યા તો એની પાસે આપણા આદર્શનો સ્વીકાર કરાવવો એનાથી સાચા વિજય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એ કામ ભુદિની શક્તિ વડે, તર્કની યુક્તિ વડે તથા આદર્શની ભક્તિ વડે થઈ શકે છે આત્મ જીવનના આદર્શો બીજાને આપવાં હોય તો તે મારેતો સહેલામાં સહેલો અને સચોટ હોય એમને આપણા પોતાના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરવા એ છે. ખરેખર શોચનીય તો આજ વસ્તુ છે કે આપણી પાસે હિંદમાં આંતરની શક્તિની અટકાક તિજોરી આપણી જનનાના માનસમાં તૈયાર પડેલી છે તેને આપણા મુશ્કાવોમાંના કેટલાક ઉપાડવા તો શું જોવા પણ માગતા નથી. એવી મહાન શક્તિ, એટલી સમગ્ર આંતરિક શક્તિ; જગતમાં આજે બીજી કોઈપણ પ્રભ પાસે નથી. એનો ઉપયોગ કરવાનું છોડીને જડવાદના પવિત્રામ જેવી આ બાહ્ય સંસ્કૃતિ જેણે બે વિશ્વયુદ્ધો ઉપન્ન કરીને પોતાનાં સ્વરૂપની એક બાજુ આપણને

જતાવી છે તે માર્ગે જવાનો નિર્ણય કરવો એ આપણાત મ્હા જોડુ
ગણના જોડેને અગે હિંદ પોતાના આત્મ મુચોને વફાદાર મ્હોને
પશ્ચિમના ક્રિયાત્મક તત્ત્વોને પોતાના સમૂહ જીવનમા ધરાવશે તેને
અશે હિંદ પોતાનું ક્ષણ મ્હોને પ્રગતિ સાધશે એટલું જ નહિ પરંતુ
જગતની બીજી પ્રજાઓને પણ મદ કરશે આન રાષ્ટ્રીય સમાનતા
ભાગ લેતી પ્રજાઓના પોતાના ઉપર સહકૃતાથી અને આત્મ શક્તિથી
છાપ પાડી શકાય એટલું જ નહિ પરંતુ એમના માનસનો પત્રો પણ
સાધી શકાય—લક્ષ્મીની મ વગર અને પૈસાની શક્તિની લાભ
આપ્યા વગર.

એ પ્રકારના આત્મ મુચો આજની ઘડીએ કેટલે સુધી સફળતા
પૂર્વક પ્રયોગ થઈ શકે તેનો પ્રયત્ન પુરવો મહાસલાહનો ઇનિશિય પૂરો
પાડે છે પ્રજાસત્તાત્વ ભારત નવું અર્થતંત્ર ઉપજાવી શકે એવી એની
પાસે શુદ્ધિની તથા આર્થિક તત્ત્વોની સપ્તિ છે અત્યારે જે પવન
વાઈ રહ્યો છે તે અર્થબળ—આર્થિક સ્થિતિ—સમૂહોના જીવનનું એક
માત્ર અને અવિરોધ નિયામક બળ છે એ સવાને સાચું નથી એ
હિંદ પૂરવાર મ્હો આપી શકે તેમ છે એટલે કે સમૂહના જ સમાજના
જીવનમા ચૈતન્ય માનસનો વધારે ઉચ્ચ અને તેથી નિયામક હોવા
વૈભવ અને અર્થતંત્રને એ ઉચ્ચ મુચોની સાથે રાખીને એને ચોગ
સ્થાને મૂકવું જોઈએ. “અર્થસ્ય પુરુષો દાસ એનાથી મ્હોને અન્ય
થઈ શકે છે તે આપણે વ્યક્તિના તથા પ્રજાઓના જીવનમા જોઈ
શકીએ છીએ એણે અર્થને માનવિષ્ આત્મ મુચોથી ગોળ મ્હાને
મૂકવા થઈ મ્હો છે એ મર્થ મજાની જીવનના ન હોય ત્યાં મુધી
થઈ શકે તેનું નથી પરંતુ મજાની જીવનના મત્તા પડી પણ
યુરોપના અધ અનુકરણમાજ આપણો ઉદ્ધાર છે એમ માનીને આપણા
સર્વ પ્રસાસોમા વર્તવું એ તો મુજબ મુજબ આપણાજ ગણના એમ
મને લાગે છે હ ત આપણે ત્યાં માપ ની માત્રોનો ઉદ્યોગ પ્રમાણમા

સાગે ખીનેનો છે હાથવણાનું કાપડ પણ ઘણું વધુ છે લુગેપમા અને અમેરિકામા કૃત્તિ, માણમે મનાવેન કાપડો તૈયાર થના માણ્યા છે એ પ્રાગના ઉદ્યોગની સફળતાનો આધાર જરૂરીયાતો વનારનાની માણમાની વૃત્તિ ઉપર રખે છે હવે નાઈ અમાગ કે કાઈ પ્રજા એ પ્રમાણે જ રીયાતો કૃત્તિમાતો ન વનારનાનો નિયમ કરી શકે છે અને તેનો અમન કરે તો એથી કામનાઓના સંતોષ પર, ખાજેના, કામનાઓના અગર્યાદિ વિનાગ પર, અનુગ મુકાતા, આર્થિક તન આપે આપ સમનુનારાશુ નહે એ મલ્લવિન છે અનગત, મકુરથી આરની વસ્તુઓ પર ભાર જડાવ મકીને સગા પોતાની પ્રજાના આર્થિક જીવનની વ્યવસ્થાનું નક્કર કરી શકે છે પણ નો-માનમ પોતે વ્યવસ્થા થઈને એ કાર્ય એવઝાથી કરે તો આમો પ્રશ્ન મહેનાઈથી ઉત્તરી જના

નીકાગયેલી હોવાથી સ્ત્રી પ્રત્યેના જાહેર વર્તનમાં પ્રેમ જેવી અમૂલ્ય વસ્તુની દેશગી કાળાગ તરીકે માનની વૃત્તિ પ્રખ્યાત થાય છે સમાજના બધા યરોમાં સ્ત્રી પ્રત્યે અન્માન એક કદિ યજ્ઞ મયુ છે લગ્ન થયા પછી પણ કુટુંબમાં પતિપત્ની વચ્ચે એ ઉપકારની વૃત્તિ કાયમ રહે છે ૮૪ વર્ષના વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનસપન પ્રોફેસર મેઘની પોતાની પત્ની ચહા ગે ત્યાં 'Thank you' - 'તાગે આભાર' રહે ત્યારે તેની પાછળ શ્રદ્ધા કદિ કે શુક બાલ્યાચાગ જે એમ નથી લાગતુ.

ભવશ્રુતિનો પેગો શ્લો- -

અદ્વૈત મુક્તદુ સ્વયોરજુગુણ સર્વાસ્વસ્થાસુ યત્ ।

વિદ્યામો હૃદયસ્ય યત્ર જરસા યસ્મિન્નદ્યાર્યો રસ ॥

એમાં મુખદુ ખની તકમકાગડીમાં નહિ પગતુ જીવનની અને અતનની સર્વ અવધાઓમાં પણ પતિપત્નીનું અદ્વૈત અવિચન રહે છે એમ કહેતુ છે એ અદ્વૈત ધ્યેયમાં જાણે એક પ્રમતે ધાર્ય રહે છે એમ લાગે છે કુટુંબમાં કે મુજબીમાં અગ્રે પત્ની આગળ આસીને બેલી ગે છે પતિને તે આશ્વાસન લાગે આપે છે ધણુ ખરુ સમાન હૃદયી પતિને ગેરે છે, હિંમત આપે છે પતિનો આશ્રય દીપશિખા જેવી જ્વલત એ મને છે

આ સગામણી - આપુ છુ તેથી આપણા નુખી દાપત્યમાં 'અદ્વૈત' કે એક ઓગ છે એમ માધ ન માની લે એના માટે એક વસ્તુ અડી જણારી લઉં કે આ મોગ (અગ્રેજે) પ્રમત તરીકે, આપણા મના વધારે બહિર્મુખ એનનાવાગા મને લાગ્યા છે આપણા મોગના અતનનુ મધાગુ એલુ છે કે એમનાથી મહેતાઈથી અતર્મુખ થઈ રામય પ્રોફેસર સીગીન મેઘનીની સગામણીમાં મને ૮૦ વર્ષ વગારી મોના પ્ર્યાણગાય ચાચા ચા આવે છે ધગ્મા ચાચા મોને તે જાણે કુકમ મના હોય એમ લાગે પગતુ મરે ચાચી રહે તેટલુ મોરે ચાચી લેટે દીચક મેમે, મેમાથી કાઈ મઈ બોને કગે નહિ પણ મૂગાગ થોડે વખત જૂને અને ૬૦ વર્ષના દીર્ઘ મહુવામનો પાગ મને અનુભવે

વિશ્વામ મૂકી શકે છે! પ્રેમમાં એવી સમિત છે એમ માનવા તેઓ તૈયા
 હ એવો ચમત્કાર કનાર બીજી કોઈ સમિતનો સ્વીકાર કરવા તેઓ
 તૈયા નથી હોતા આ પ્રેમની વિશ્વાસુ ભાન એમને માટે ધણી
 અગત્યની વસ્તુ છે કાચા કે એના મિના એમના જીવનમાં ભારે શુદ્ધતા
 જ આપેની જણાય છે અર્થિનું સમર્થિ જીવન એટલું તે અર્થ કેન્દ્રિત
 અને પાશવ જરિયાનોની સમીપ હોય છે કે પ્રેમની વિશ્વાસુની કે
 આધ્યાત્મિકતાની કાંઈ વગર તે ખરેખર અતિ શુદ્ધ નથી જાય

‘Beauty and the Beast’—‘સૌન્દર્યની દેવી અને પશુ’
 અથવા તો ‘સુનેની નાનકડા’ના નાટકમાં પણ સગા યાત્રે પ્રતીક સ્પષ્ટ
 પણ પ્રેક્ષકો આગળ રજૂ કરવામાં આવેલાં, અને આખા નાટકમાંથી
 ‘સૌન્દર્ય’ની ભક્તિનો પ્રધાન સ્ત્ર અચૂંપણે પ્રગટ થતો હોય. ‘પશુ’
 કહે એક પાન આવતું ત્યારે પાશવ જીવનમાં પણ ‘પ્રેમ’ અને ‘સૌન્દર્ય’
 માટે (પોતાના અતઃકા) કમતો લનમાટ છે તે તથા, પોતાની પામે
 મન’ નથી, ભાના નથી, તેની અમદાયના તે પ્રગટ કરતું બીજું એ
 પાત્ર માન બાજુ આર્મ્સ હોય, દમામ, અને અતઃકા સૌન્દર્યની દેવીને
 વશ કરવા પ્રયત્ન કરતું સૌન્દર્યદુભારીની પોરક માંડી માના જીવનના
 એ અમ્મ્ય પ્રેમતત્ત્વનો નિગ્રહ કરવા સૌન્દર્ય કન્યાને સમજાવવા અથાગ

પોતાડી દે છે. ‘એક રાજકુમાર એને જાગ્રત કરશે’ એવી ભવિષ્યવાણી પ્રમાણે સેંકડો વંશી પછી એ અવડ રાજમહેલની આજુમાજુના જંગલને બેદીને વર્તમાન જમાનાનો એક માણસ—રાજકુમાર—આવે છે. અને મંત્ર-ફંડાણામાંથી પોતાની ભક્તિ વડે સૌને જમાડે છે. સૌન્દર્ય-કુમારી વર્તમાન જગતને જીએ છે. ‘તમે, આજના માનવો માટે માટે નાલાયક છો, તમે જોખમ વર્ષાઓ કરી છો, તમે કુટપતાને જીવનમાં પ્રગટ કરી છો. મારે તમારા જીવનમાં આવવું નથી’—એવા ભાવનું એ કથન કરે છે. નિરાશ થયેલો રાજકુમાર સૌન્દર્ય-દેવીને જીવનમાં આવવા પોકાર કરે છે.

ત્યારે એ પાત્રે ‘Beauty! we want thee’—‘અહો! સૌન્દર્ય-દેવી! તું અમારી ઇષ્ટ છે!’ એવા કરુણ, આહુહાર્થા ત્રણ પોકાર સાથે પોતાનું કાર્ય પૂરું કર્યું ત્યારે જાણે યુગોપીય સંસ્કૃતિના બાહ્ય સ્વરૂપની, જડતાની અને ઔદિક નુષ્ઠની વાંછતાની પાછળ રહેલી કોઈ આધ્યાત્મિક ક્ષુધા આર્તનાદ કંઠી ન હોય એમ મને લાગ્યું.

‘La Picta’—‘લા પિચેટા’ના નાટકમાં પણ વફાવાર પત્ની પતિ માટે પોતાના જીવનનો ભોગ આપે છે અને કુટુંબ જીવનની પવિત્રતાનો પ્રધાન મુ એ નાટકમાંથી પ્રગટે છે.

મે આગળ જણાવ્યું છે કે અંગ્રેજ પ્રગતે આધ્યાત્મિક અનુભવની વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ દાંપત્યમાંથી—પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેના આદર્શ, પ્રેમ સંબંધમાંથી કાંઈક અંશે આવી શકે તેમ છે. અદશ્ય, અગ્રંથ્ય એવો કોઈ ઉત્કટ ભાવ—પ્રેમ—અત્યંતકારી અને અદ્ભુત કાર્યો કરી અને કરાવી શકે એ વસ્તુ તેઓ સમજી શકે છે, અને મીઠાકારી પણ શકે છે પરંતુ કોઈ દિવ્ય ચેતનાની અનુભૂતિ, અનતનો અર્શ, જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર, પ્રભુ સાથે સતત અદ્વૈત, અન્યથા અનુભવનો વિષય હોઈ શકે, અથવા, ખરું જોતાં, સમગ્ર ચેતનાને વ્યાપીને વ્યક્તિની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું સક્રિય નિયંત્રણ કરી શકે એ વસ્તુ એમના સમજવામાં આવતી નથી.

મગીતનો મહા પ્રભાવ

પ્રેમના જેવીજ છવનની એક બીજી પ્રકૃતિ છે જેના દ્વારા પુરોષીય માનસ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિની ઝાંખી મેળવી શકે છે એ પ્રકૃતિ તે જ્ઞાની સર્વક પ્રકૃતિ છે ખાસ રીતે સગીતની જ્ઞાના આત્મામાં મેડેડા માણસો ઘણા અશરીરી સવાલનો સપર્શ સાધી શકે છે અને તેનો આનંદ સુખ અને શાંતિ પ્રમાણમાં, અનુભવી શકે છે પુરોષીય સગીત ના ના આદાનનની શ્રેણીમાં વધુ સપન્ન છે હિં ના સગીત સાથે સગ્ગામણી મ્વાનો મારે ઉદ્દેશ નહીં.

પુરોષીય સગીતમાં ખાસ કરીને ઔગ્ગમનુ સગીત અનુભૂત લાવતી લગતી લક્ષણ હતા જમન મર્ગી શકે છે તેજ પ્રમાણે વારોનિન અને મેલો જ્વ ના આદોનના સાન સંતકો ઉપર ફૂગી વળે છે અને અપ્રાધાન્યુ સ્વર મવા ઉત્પન્ન કરી શકે છે પિયારો વારોનિન અને બીજા વાદિનોતો સવા મ્વગનો મહાન સમાર પેલ કર છે અને શ્રોતાના માનસના ઉપર જુદી જુદી અમર પ્રે છે સગીતની લક્ષિતા પુરોષીયન માનસ સવાલના સૌન્દરના મ્મતા સાતિના પ્રેમ પ્રેશમાં થોડા સમય માટે જાગ શકે છે અને એને પ્રેક્ષા અનુભવથી ગાન થાય છે કે મુક્ત આદોનનુ જમન માનવ પ્રકૃતિ ઉપર પરિણામ નિપજતી રી છે વળી પુરોષીય સગીતની જ્ઞાના ઉપાસકો સગીતના મર્થને પ્રાપ્તો—ધાર્મિક વિધિ જેતુ મનાવે છે નથી પણ શ્રોતાઓના મનના ઉપર સારી અમર થાય છે જ્ઞામગે પ્રતે પુરોષની જનના ધણા માનથી વૃદ્ધ છે અને એને આર્થિક મ આપતી પોતાની ફૂગા માને છે સગીતને પશ્ચિમના છવનમાં ઝાંચુ મધાન છે એમાં મને ઘણી આસામન પગિચિનિ દેખાય છે મોટા ભાગે આ સગીત પ્રાણની જુનિકામાંથી ઉત્પન્ન હોય છે જે અગ્નિ ઉચ્ચ સ્ત્રા ની જુનિકામાંથી સગીત ક્રમાને કાષ્ટ પ્રામર્ગક પોતાના સર્ગતમાં—માક અો વિચિન પેરે—મર્ત કરે તો પુરોષીય જનનાને

તે એ નિશ્ચય સવાજનો અનુભવ આપી શકે એમ હું માનું છું. કોઈ હિંદી સંગીતદાર આધ્યાત્મિક સવાજવાળા સંગીત દ્વારા યુરોપીય જનતાને આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનો પરિચય કરાવી શકે એની મારી માન્યતા છે. યુરોપીય માનસને આધ્યાત્મિકતા પ્રત્યે વાળવામાં સંગીત, ચિત્ર, વગેરે કળાઓ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે—જો એ કળાઓ પોતાની ઉચ્ચતા ઉચ્ચ શક્તિઓને જીવનમાં લાવી શકે તો.

સંગીતના જલસાઓમાં મેં જોયું છે કે પ્રેક્ષકો કે યોતાઓની ચેતના બહુ સહેલાઈથી એકાગ્ર થઈ જાય છે અને એ એકાગ્રતાને પ્રભવ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ જનનમાં સકારક કરના માટે વાપરી શકાય એની મારી હું માન્યતા છે.

ઇંગ્લેન્ડના લોકોમાં ઉચ્ચ જીવન માટે જે કાંઈ અભી'સા છે તે 'ભારિ યુદ્ધનો સર્નામે વિરોધ' કરવાના પ્રયત્નોમાં, વૃદ્ધ માણસોને સારી રીતે ગમવાના આશ્રયગૃહોની ચળણમાં, સામ્યવાદી આર્શનું અનુસરણ કરનાર મડલોમાં એમ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં વહેવાઈ ગયેલી. જોરામાં આવે છે એમ આર પી 'આર્કસફ' મુવમેન્ટ', યુનિયનના અનુયાયીઓ, જુદા ધર્મના અનુયાયીઓ એમ અનેક પ્રકારનાં નાના મોટા મડલો છૂટાઠવાયા કામ કરે છે.

પરંતુ સામાન્ય અગ્રેજ પ્રાણી ભૂમિકા ઉપર રત નહોતા, પ્રવૃત્તિ અને સમૃદ્ધિના વાતાવરણમાં સુખી હોય છે—પોતાને સુખી ગણે છે પ્રગત તર્કિક અગ્રેજ પ્રજાને માલ જીવનમાં જ કેરણ નહિ પરંતુ માનસિક અર્થમાં પણ 'Decent and healthy' પ્રગત કરી શકાય, 'ચોક્કસ અને તદુપર'.

પ્રજાની એકતા અને વિવિધતા

આ પ્રગતી એકતા મુખી પરંતુ સક્રિય અને અનુદ છે એ સમગ્ર પ્રગતી સમષ્ટિ ક્રિયાઓમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ છે. વિશ્વયુદ્ધ

દરમિયાન અંગ્રેજ પ્રતિ જર્મન રેડિયો સામગ્રી દેવામાં આવતો હતો! મળ્યો એ હતું કે નાતને પ્રગતી દેશભક્તિ વિશે અને એમનાની લાગણી વિશે ખાતરી હતી! જા વિનના અધિમાર દરમિયાન પડેલી મનુષ્યની મોગી હતા. વખતે એ જીવુ ઉઠાવુ અંગ્રેજ પ્રગતી એમના અને ખેતીની આપણને જોવા મળે છે હતા. આતુ હતી ત્યાં કુખ્યાન મેંચ ગોવાધ પોનિમ વિરુદ્ધ હતા. અને મળ બાગર દમાઈ મનુ નેનાઓ અને નજી મળીને હતા. નો નિધાન આપેલ. પણ પોલિસને હતા. નિધાનમાં આ મારી નહિ તેમ પોલિસને એમના પા જીવન કરેલો નહિ. મળેલ ન્યા મુધી વર્ને ત્યા મુધી

એ ઉઠાવુ છે છેની લડાઈ મળેલ છે એ અમેરિકન લ નમા આવ્યો હતો. અને જતા પેપ વેચનારોએ મૂલો પાડ્યા હતા. — ‘ઇંગ્લેન્ડ જોખમી’ — આજે પાન કુખ્યાન પા જતા માન્યુ, અને મોગ અમરોમાં વામ્યુ — ‘Condition serious’ ‘પરિસ્થિતિ ગંભીર’ તે વખતે જર્મની જોડે લડાઈની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી પેના અમેરિકન વિચારમાં પડી ગયો. ઈંગ્લેન્ડ આટલું જ નહીં હારી જશે એવી એણે ધ્યાન પણ કરેલી નહિ. ખીજે વિમે માન્યુ ‘Will England survive?’ ‘ઈંગ્લેન્ડ હવે મળે?’ ત્યાં તે એ ઘણો જ નિરાશ થઈ ગયો. જેણે ત્યાં ટેમ્સીમાં જોયો હતો ત્યારે ટેમ્સીમાં જોયે પેપ બાગુ પા મળીને મ્યુ ‘Yes Sir, but this time we have had it’ (‘હા માટે પણ આ વખતે તે ઈંગ્લેન્ડને ખત પડી ગયું છે’) ત્યારે એનાથી દેવાયું નહિ એને એણે પૂછ્યું ‘ડ ઈંગ્લેન્ડ જર્મની જોડે સનાહ કરી નાખશે?’ ત્યાં પેના ટેમ્સીમાં જોયે મ્યુ ‘We have lost the Test (match) against the Australians, Sir’ (અમે ઓસ્ટ્રેલિયા સામેની ટેસ્ટ મેચમાં હારી ગયા છીએ) ઈંગ્લેન્ડના લોકો માટે રાજ્યમાં એના જોડે રમવા છે ત્યારે જોખમ કે ખતરો આવે છે ત્યારે એ લોકો એ મળ

બંધ કરે છે. ત્યારે સામે પક્ષ અનુભવે છે કે 'એ તો એકીવાળી છે।' 'પક્ષનો કે એક પાડવાનો સવાલજ નથી.'

ઇંગ્લેંડ આપણને બહારથી એક લાગે છે એમાં નક્કર સત્ય જરૂર રહેલું છે; પણ ઇંગ્લેંડ અને સ્કોટલેંડ, ઇંગ્લેંડ અને વેલ્સ એક ખીત્ત પ્રત્યે પ્રેમ અને ઉપકાર કે આભારની વૃત્તિ ધરાવે છે એવું નથી. એટલે આપણે ત્યાં ઠાઠ વાર બંગાળી અને બિહારી કે ગુજરાતી મરાઠી વચ્ચે પરસ્પર વિગેધનું, કે જુદું દૃષ્ટિર્નિદુ જાણે આપણી રાષ્ટ્રિયતાનું વિઘાતક હોય એવા આરોપ કરનાર અગ્રેજ અને યુગપિયનોએ ઇંગ્લેંડ અને સ્કોટલેંડ તથા વેલ્સ—આયર્લેંડને તો હું ગણાવતો નથી—વચ્ચેનું માનસિક વલણ કેવું છે તે જોવા આમંત્રણ કરું છું. અલગત, એનો અર્થ આપણી પ્રજામાં જે પ્રાંતીય ભાવ અને પ્રાંતીય દેશભક્તિ છે તે સારી વસ્તુ છે એમ કહેવાનો મુદ્દલે આશય નથી, પરંતુ સમગ્ર હિંદની એકતા માટે સમર્પણ કરવાની ભાવના જન્યત હોય તો એવી પ્રાંતીયતા કે પ્રાદેશિક ભક્તિ માનવ પ્રકૃતિની એક ક્ષંતચ્ચ અને સદ્ધ નિર્મળતા ગણી શકાય. અગ્રેજ અને સ્કોટ ગમે તેટલી પરસ્પર દીકા કરતા હોય, એકબીજા પ્રત્યે શંકાની નજરે જોતા હોય, કે મરકરી કરતા હોય પરંતુ દેશના ગ્હણને પ્રસંગે એ બધું ભૂલી જઈને એક થઈ જાય એ નક્કર હકીકત આપણે હિંદીઓએ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવાની છે અને એમાંથી ધણું શીખવાનું પણ છે.

પરસ્પર આક્રેષો અને ઉત્તગે, મરકરીઓ અને સામે મરકરી આ પ્રજાઓ વચ્ચે એકતા સાથે ચાલુ ગ્હાં છે. અને સ્કોચ પોતાની ગ્હેણીકરણી, પહેરવેશ તથા ભાષા જનજવવા ભારે આગ્રહી રહ્યો છે. વેલ્સની પ્રજા પણ પોતાનું પ્રાંતીય—ગ્થાનિક—સ્વરાજ માગે છે! અને પોતાની ભાષા જનજવવાનો આગ્રહ સદ્ગતાપૂર્વક કરીને પોતાની સંસ્કૃતિ માટે ખાસ સ્થાન મેળવવા મથે છે. એમાં પણ હાગ્યવિનોદનું, સમજી દુચકાઓનું, સ્ફુમ નર્મ વાચાનું સાહિત્ય સરગ્ધું છે! બેએક નમૂનાઓ ગાહી રજૂ કરું છું.

પહેલવહેલાં ત્યારે યાંત્રિક દસ્તન દાખલ થયું ત્યારે હાથથી ચલાવવાને બદલે ગોળ ફરતું ફરવનું પાતળું પતરું વપરાતું. એમાં કામ કરનાર એક રફોય મજૂરનું કાંડું જૂલથી મશીનમાં આવી જઈને કપાંઈ ગયું અને લાકડાના વહેરના દગલામાં ઊંડું-ઝેતરી ગયું. પેલા મજૂરની સારવાર માટે એ કાંડું તરત પાછું મેળવાય તો કદાચ કામમાં આવે પણ તે વહેરના મોઢા દગલામાંથી મેળવવું કેવી રીતે ?

કેાઈને તુકો સઝી આવ્યો : એણે ગોળ ફરતા ફરવનના પાટિયાની બાજુ પર છ પેન્સનો સિકો મૂક્યો. કહ્યું છે કે રફોય મજૂરનું કપાંઈકું કાંડું વહેરના દગલામાંથી તરત ઉપર આવ્યું !

એક અંગ્રેજ લંડનમાં બારે માંદગીમાં સપડાયો હતો. ડાકટરોએ એને બહારથી લોકી આપવાની જરૂર છે એમ જણાવ્યું. આખરે એને લોકીની બેંકમાંથી લોકી આપવામાં આવ્યું અને એ સાતને ઘડી ગયો. સાતન થયા પછી એણે તપાસ કરી તો એક રફોયનું લોકી એને આપવામાં આવ્યું હતું. એણે પોતાના આભાર પ્રગટ કરવા રફોયને ૨૦૦ પાઉન્ડ મોકલ્યા ! થોડા મહિના પછી બીજી વાર પાછો એ માટે પડ્યો અને બીજી વાર લોકીના દજેકશનથી સાતને ધર્યો. એ વખતે પણ એણે પેલા રફોયને "પોતાના તમ્મથી રક્ષા મોકલી. ત્રીજી વાર એ પ્રભાવે પાછો માંદો પડ્યો અને પાછો લોકીના દજેકશનથી સાતને ધર્યો ત્યારે એણે આભારનો એક કાગળ રફોયને લખ્યો !

લંડન

દુનિયાની વિગટ નગરીઓમાનું એક બડન—મધીજ વિરાટ નગરીઓ પેરે—યુરોપીય મંદિરોનિનું જાણે એક પ્રતિક છે—અકિતની એના પ્રિશાળ મનીને નષ્ટ્રીય એના પ્રિે જાગ્રત થાય અને સમષ્ટિ જીવનના વ્યાપારને દિન્દિત કરે, એમા લૌનિડશાઓની ગોધખોળો કરીને હિંદોગોમા એના પ્રયોગ કરે અને જે પગિામો—નુભાશુભ—આવે તે મધા બડન, ન્યુયોર્ક, પેરીસ, રોમ વગેરે વિનાટનગરીઓમા આપણને જેના મજે છે મુ મધ અને કવકતા પણ એના બન્ધા જેવા ગણાય આ લાખ ગેરીઓવાળું આ વિનાટનગર પચાસ ચોગ્મ માઈનથી પણ વધારે વિગ્તાન્મા પથનાયેનું છે—અને નાના શહેન્થી શહેઆત કરીને છેન્ધા ૪૦૦ વર્ષમા એણે પોતાનો પમાગે આગે માનુ કર્યો છે પ્રાચીન અનર્ગરાને એણે જાગરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અઘનન સમવડો ઊભી કરામા એણે માકી નખી નથી. ‘પ્રગતિ’—‘પ્રગતિ’—‘ફેફાર’, ‘નગિતા’—જાણે એનો મુકાવેજ હોય તેમ એ ફેફારો કર્યાજ કરે છે જાણે માનરતા વિનાનું કાઈ યત્ર હોય નહિ એવું લડન મને પ્રથમ પરિચયે લાગુ કાઈ યત્ર આમે અસહાય માનર અવશપણે યત્રના સચાવનને વરા વર્તતા હોય એવી ત્યાની માનવમેદિની વાગી માનર સકલ્પ ગિફળ દુનાગ એ યત્ર પોને જાણે સચેતન હતું માનરના અકિતના સકલ્પ મળ સામે દુર્લ્ભ ભીત એ યાત્રિક સક્તિ જાનૂ કરે છે, અને સમષ્ટિએ ઊભી

કચ્છી એ યાત્રિક સક્રિયને અનુભવે તો જ અક્રિય ટપી શકે અને તેનો લાભ લઇ શકે એ પાઠ પશુ થોડાજ દનામ્મા લડન શીખવે છે

ત્રણ વિચિત્રા અનિશ્ચય દર્શાવ પડી જોતું તો લડન ઇગ્નેરી સમષ્ટિએ ઉભો કરેનો એક પ્રયત્ન સમિતિનો વચન છે, જે વેગપૂર્વક ગોગગોગ કર્યા કરે છે અને મારાઓ એમા તણાય છે જનિયાને સમષ્ટિ જીવનની, પ્રજાની જીવનની કેટલીક જરૂરો તે પૂરી પાડે છે - આર્થિક સગવડ, ઉદ્યોગ, વેપાર વગેરે આનું મહે છે એ સમિતિવાદમા તરણી વ્યક્તિઓ પૂર્ણપણે લાગે અચેન હોય છે એમને પ્રવાહનો વેગ આકર્ષક લાગે છે, એમાં તણાવુ આનંદ આપે છે ધર્મીવાદ તો એ પ્રવાહ પોતાનો છે, પોતે ઉપન કર્યો છે એવા જમનો આનંદ પણ લોકોને થાય છે પાતુ અવશ્યપણે વ્યક્તિઓને એ ખેંચી ન્હોં છે અને અચેનપણે પોતે એમા તણાય છે એનું જાન ધરાવે હાંતુ નથી. સમિતિ એ પ્રવાહની ગતિ માથે કમ મિનાવવા માટે અમિતિએ ખૂબ ખૂબ મહેનત કરી પડે છે, એની ગતિએ દોડવા માટે એને જાગ્રત રહેવું પડે છે અને એ દોડ દરમ્યામા માનવના, જીવનના ઉચ્ચ મૂલ્યો, લાવના જાણુ જાણુ કરવું પડે છે એટલે પ્રજાજન જેનાથી ખૂબ સફળ અને છે એવી એ યાત્રિક યોજના નામિને સુગમથી નાખે છે, અમિતિની સાર્થકતા કે વિકાસ વિશે તે મિનકુવ ઉભીન મહે છે ૪૦ કે ૪૫ વર્ષની ઉમ્મર પડી ત્યારે અમિતિ એ યાત્રિક ગતિની સાથે કમ મિનાવવાની શક્તિ મળી નથી ત્યારે વ્યક્તિ બાજુ પા ખમી જાન છે, કહેા ક્રમક્રમ જાય છે, નિગદા, અસહાયતા અનુભવે છે, અમન જીવનને અમાલે જાણે પોતાને કેમકે થોડું મન્ય છે તે જુવે છે

હોય તો કોણ જાણે. પણ પ્રજાજનનો મોટો લાભ એ વિશે અજાન છે એ તો નહીં. ‘ચતિ,’ ‘ચતિ,’ દોડાદોડ, ‘ઝડપ’ ચારે તરફ જણાય છે. મોટરો, ટ્રકો, આગગાડી, જમ, ટ્યુબટ્રેન ચારે બાજુ ઉપર નીચે ફોડાફોડ કરે છે. ‘શા માટે?’—એ પ્રશ્ન જ નથી નોકરી, આશીર્વાદ, મજૂરી, વેપાર, દુકાન, કોલેજ વગેરે કામો કરવાનાં સ્થાનોએ વખતગર પહોંચવાનું છે, ત્યાંથી પાછા ફરવાનું છે. અર્થ-કેન્દ્રિત દૃષ્ટિબિંદુ અને અર્થ-કેન્દ્રિત જીવન ઉત્પન્ન કરીને આ સંસ્કૃતિએ માનવતા કરતાં પણ વધારે ઉચ્ચ ધ્યાન ધનને આપવાની વૃત્તિ માનવમાં ઉત્પન્ન કરી છે. અને સમગ્ર પ્રજાજીવનમાં એ અર્થ-કેન્દ્રિત દૃષ્ટિબિંદુને આગવું ધ્યાન આપીને બાહ્યજીવનની સમૃદ્ધિ અને સતોષનાં સાધનોની વિપુલતા ઉપજાવીને બીજી પ્રજાઓ ઉપર એણે પોતાનું વર્ચસ્વ-પોતાની સંસ્કૃતિની સર્વોપરિતા, સ્થાપન કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. ત્યાં સુધી કે એના ચિંતકો અને તત્ત્વવેત્તાઓ ભૌતિકશાસ્ત્ર અને એનું દૃષ્ટિબિંદુ એ જ શીર્ષાસોશીનો—સાચી શીર્ષાસોશીનો—પાયો હોય શકે એવું વિધાન કરવા લાગ્યા છે. અહીંનાં માણસો અને ખાસ કરીને બાળકો જાણે ‘અપકવ’ આત્માઓ હોય નહિ એમ મને જણાયું. હિંદનાં બાળકો પ્રમાણમાં ‘પુખ્ત’ આત્માઓ જેવા હોય છે.

પરંતુ લંડનમાં રહેનારા લંડન પર ખુશ હોય છે. અને પૈસા વાપરવાના હોય તો લંડનમાં આરામ, રંજન વગેરેનાં અનેક સોંપાં અને મોંઘાં સાધનો મળી રહે છે. ખૂબ ખર્ચાળ રીતે તેમજ ખૂબ કર-કસરથી લંડનમાં જીવી શકાય છે. ૧૦૦ રૂપિયામાં પણ લંડનમાં રડી શકાય. લંડન પર ખર્ચ વર્ચસ્વ પ્રજાકીય જીવનનું છે,—સમષ્ટિના સંકલ્પને યંત્રની મદદથી અને સંગઠનથી લંડન જલદીથી પાર પાડી શકે છે. આ એની ઉપયોગિતા છે.

આંગણું અને ચારણું ધોવાનું, ‘બધી વસ્તુઓ ધસીને સાફ કરવાનું’ તથા વારેવારે રંગ લગાડવાનું કામ આખા ઇંગ્લેંડની અને

ખાસ કરીને વડનતી એક મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. હુમમ વગેરેને વડને અંધી વસ્તુઓ ઠાળી થઈ જાય છે તથા ઘડતી અડ પલ વાના નજીબાની વરાળ દરીને પાણીના ઝેના બીતો પર ઉતરે છે એટલે બહુ ઘડીને સાફ કરવું જ પડે છે. અધે જ કાચનો ખૂન ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે. ઠાણું કે સૂર્ય બહુ જ ઓછો સમય દેખાતો. દોવાથી થઈ, દુકાન વગેરેની અંદર અત્યાગ્રહ એટલા માટે કાચની બાગીઓ, ગાળ્યા વગેરે વાપર્યા પડે છે.

મોટામાં મોટો વ્યાપક ઉલ્લેખ ખાવાનું પૂરું પાડવાનો છે. પોણા લાગતા ઘસે ભાડે અપાય છે. ડપડા, જોડા અને ચંતુ ગચ્ચીનું, ફરનિયર, — પણ ઘણા મોટા ભાગનો ઉલ્લેખ તે કારખાનાઓ છે — લડનમાં, લડનની બહાર, તથા ઈંગ્લેન્ડના ચલા વહેગમાં પણ — જેના ઉપર ઈંગ્લેન્ડની સપત્તિનો આધાર છે. વિગ્ગા, રેડીરો, ટેલીવિઝન, ઓક્સીજન ગ્લાસનિઃ ક્યોના ઉલ્લેખો તથા બીજી વસ્તુઓ ઈંગ્લેન્ડ બનાવે છે.

શ્રી આત્મા ત્યાં જૂઓ ત્યાં 'Courage' 'કેર' 'Stout' 'ગ્રાઉન્ડ' એવા શબ્દો મળે છે. પણ દુકાનોમાં જોવામાં આવે ત્યાં આપણને લાગે, 'ગ્યામનું કે વડાઈની કેલે કળા શીખવાનું સાધન હશે. પણ પડી જવાયું કે એ તો દાઢી જાડે-ખમ્મ છે'.

ઈંગ્લેન્ડમાં સંગીત — પણ વડનમાં સર્વિંગ, — પગે પહેવાના જોડાના જાડ જોવામાં આવે છે — આ લોકો જોડાઓને પણ આકર્ષક આભારમાં ગોળીને દુધનોમાં મૂકે છે.

લડનમાં પણ Romance ઝેમા-મની જોડ નથી એના ૧૦૦-૬૦૦ એકના પાકેનો સવારે અને સાંજે પ્રેમીઓ વાજ ઉઠે છે. જમના મેન્ડ સુઝી લોકો પોતાના મહેમાનોને વળાવવા આવે છે. પ્રેમીઓ પણ પાંચપાં જણ મેન્ડ પર છટા પડે છે. જમનો એક વધુ લાભ કેવે કળા એ છે કે બહુ ભાવ થતા એક મસને જ્યાં દલને

ખીંચ ખસમાં, દસ મિનિટ પછી, જઈ શકાય છે. અહીંની બધો નિયમિત વખતસર મોડે છે.

કેટલાક રોજના અવહારમાં સામાન્ય અને કટલીફવાર ફિટિંગ જેવા થઈ જવાથી અર્થ વચરના લાગના સામાજિક રિવાજો જ્યારે મૂળ રેશના જીવનનો આપણને પરિચય થાય છે ત્યારે સાર્થક બને છે. ઉ. ત. 'Good-morning'—'સુપ્રભાત' કહેવાનો રિવાજ સામા માણસ પ્રત્યે શુભેચ્છા દર્શાવનારો છે એ વાત હું ઇંગ્લેંડ ગયો ત્યારે બરાબર સમજ્યો. ઇંગ્લેંડના ધુમ્મસ, ટાઢ અને વાદળાંઓમાં 'Good-morning' 'સુપ્રભાત' એટલી વિરલ વસ્તુ છે કે આપણા પાડોશી કે મિત્રને 'પ્રભાત'—'Morning' સુપ્રભાત નીવડે એવી ભાવના શુભેચ્છાનું સ્વરૂપ બને છે. આપણે માટે 'નમસ્તે' કે 'જયજય' બરાબર છે, કારણ કે આપણા ઉપર તો ઉપાડેવીની મહેર છે. ભારતના જેવી ઉપાડો બધે નથી હોતી.

તેજ પ્રમાણે અંગ્રેજો સામાન્ય રીતે જલ્દી જલ્દી ચાલતા હોય છે તેને આપણા લોકો એમની 'શક્તિ'ની નિશાનીરૂપ ગણે છે. પરંતુ ઇંગ્લેંડ ગયો ત્યારે મેં અનુભવ્યું કે ત્યાંની ઠંડીમાં શરીરની ગરમી ગળવા માટે એકેએક માણસ સ્વાભાવિક રીતે ઝડપથી જ ચાલે છે. ખડં જોતાં, એ જરૂર એવી દેવ બની જાય છે. એને માટે ઇંગ્લેંડની ઠંડી જવાબદાર છે.

અંગ્રેજો પોતાના ઘરનાં બાગ્ચાં હુમેશાં બધા ગળવાની અતિશય ચિવટ રાખે છે એનું આપણા કેટલાક લોકો અનુકરણ પણ કરે છે. પરંતુ ઇંગ્લેંડના બરફ જમાવનારા શિયાળામાં જ્યારે હડો ઉત્તર સમુદ્રનો પવન ફૂંકાય છે ત્યારે બારણામાંથી તો શું પણ તાળાની કુંચીના સારમાંથી એવી કારમી ઠંડી ઘરમાં આવે કે અદરના માણસોના અંગ હરી જાય વળી દરેક ઘરમાં બારીબારણાં ખૂલ્યા બધા એસતાં બારણાવાળાં ઇંગ્લેંડમાં હોય છે, તેનું કારણ પણ અહીંની ઠંડી હવાને

અહીં આવતી અગમ્યતાનો હોય છે તથા ધુમ્ધમા ઝેરી રાજ
શરીરે બીતો ઉપ ઉતરે નહિ મારે પણ ગાળ્યા મધે ખવા પડે છે
વળી બીતો ઉપ ગમળ અને ગમ-ભાગવાનું મનુષ્ય પણ ત્યાંની
નગરનો આમનો ક્યાંમાં એનાથી મન-ચાલે છે તે છે

ઘમા દેવતા એનારીને ધના અના ભાગને વરમા વગા
મહિના મુધી ગમ ગમવાની ફર પડે છે એટલે મહાશુભ
પનારીને વગી દુઃખમાં જવા મારે છે એટલે આનુર હોય છે એનું
ધા એનો વિનો કરેવાય છે તે એ અર્થમાં કે જહાની નગરથી
પોતાનું મન ક્યાંનું ન્યાન એનું 'વ' છે ત્યાં જવન દમવા
માટે નગરની ગમી એને મને છે

મને જેવું ઈંગ્લેન્ડ વાગ્યું તેવું હિંદીની હરને માથે રહેને આવનાર
ધના હિંદીઓને પણ ગમતું હતું એમ હું ધારતો હતો એ અનુમાન
અનુભવ ઉપથી સાચું પશ્ય એક હિંદી ભાઈ મસમાં મેં-ગ પણ
નવા હતા એ હું એમના ચહેરા ઉપના ભાવથી મમન મરો-નહિ
કે હું માર્ક લડનો પ્રોફા થઈ મરો હતો-પણ વાત નીકળતા એણે
પોતાની મૂંઝવણ જૂની 'જલ્લે પાઠો હિંદુસ્તાન ચાલ્યો જાઉં
એમ થાય છે' એમ જવાબુ મેં અહીં તો Existence જ નથી!
અહીં તો Struggle for existence એકરી જ છે! ભાષામાં

ખાવાની કરી નેગવાઈ નથી, ખજર હોત તો કદાચ થઈ શકત.” દીકરી ૧૫ કે ૧૬ વર્ષની થાય એટલે માઆપ કહેજ કે “હવે તારે ઘરમાં રહેવું અને ખાવું હોય તો મહિને ઓછામાં ઓછા ત્રણ ચાર પાઉન્ડ લાવ.” અને વાતાવરણ પણ એવું ખરું કે છોકરા છોકરીઓ કમાવાનું શોધનાંજ હોય! તે દેટગ્રાફ વાર માઆપને મદદ કરવાની લાગણીથી પણ હોય! એ મનોદશામાં વ્યક્તિના વિકાસ માટે ઘણાં મુંઝવળ પીળે રણાં હશે. વ્યક્તિ પોતાની સ્વતંત્રતા જતલો સમજતી અને આચરતી થવાને પરિણામે પોતાની જાનને સારી રીતે ધડી શકે એ પણ શક્ય છે; પરંતુ આપણને જાણે એમાંથી કોઈ અમૂલ્ય માનવતત્ત્વ જાનત્ર થઈ ગયેલું લાગેજ છે! માઆપ અને જાળકના સંબંધમાં અર્થને—પૈસાને સ્થાન હોય એ કલ્પનાજ જાણે બેઝુદ્દી લાગે છે. ટાગોરે પોતાની હૃવનમૃતિમાં પોતાનો એક અનુભવ નોંધ્યો છે જેમાં એક ગરીબ વિધવા બાઈના ધનવાન સગાએ બાઈના માથા ઉપરનો ભાર હળવો કરવા એના છોકરાને પોતાને ત્યાં લઈ જવાની માગણી કરી ત્યારે વિધવા બાઈને પોતાનું અપમાન થયેલું લાગ્યું! જાળકને ઉઠેરવાનો પોતાનો હક ગરીબ હોવાને કારણે જાણે કોઈ છીનવી લેતું હોય એવું એને ખોટું લાગ્યું અને ઓછું આવી ગયું!

હવેની રસાકસીની બીસમાં પોતાને ત્યાં જાળક જૂએ મરે તેના કરતાં બોર્ડીંગમાં, અનાયાશ્રમમાં કે સરકારના કોઈ સંગઠનમાં પેટ ભરીને ખાય એ વધારે સારું ગણાય એવું પણ માણસને લાગે તો પણ ઉચ્ચ માનવતાના મૂલ્યોનો એમાં ભોગ અપાય ■ અને જાળક હવે છે અને શારીરિક પોષણ મેળવે છે પરંતુ માનવ માનવના સંબંધમાં સ્વાર્થ-ત્યાગ, મૃગો સ્વાર્થત્યાગ વ્યક્તિના વિકાસમાં જે ભાગ ભજવે છે તેનાથી તો તે જાળક વંચિતજ રહે છે. આપણા સંયુક્ત કુટુંબોમાં એવાં દેવ જેવાં સ્વાર્થત્યાગી વડિલો—પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ—જાળકને મગો પરંતુ કેવો સચોટ પદાર્થપાક આપતાં—અને નવાં એવાં કુટુંબો

ઓફસર્ફડની સંસદ

વિષય. 'સમકાલીન બ્રિટિશ ફ્રિલેન્સર્ફી'

આ અધિવેશન 'બ્રિટિશ ઇન્ફ્રિમિય' નગરની યોગ્યતામાં આપ્યું હતું એણે પસંદ કરેલા વિષય ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સમકાલીન બ્રિટિશ ફ્રિલેન્સર્ફી પર અંગ્રેજ વિચારકો અને પ્રજાનું તથા બીજાં તેમજ પશ્ચિમી લોકોનું ધ્યાન ખેંચવું એ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. કુદરતે બાંધેલ દિવસ આવેલી આ સંસદ એકદરે સફળ થઈ ગઈ. ઓફસર્ફડ વિદ્યાર્થીના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસકો, અભ્યાસકો અને વિદ્યાર્થીઓની હાજરી વધારે મધ્યમાં હોય એ તો જાણે જાણાવિક ગણાય. સ્કોટલેન્ડમાંથી પણ થોડા અભ્યાસકો આવ્યા હતા. ક્રાન્સ એડિન્બરો, ઇન્માર્ક, પશ્ચિમ જર્મની, હિંદ, મલાયા વગેરે દેશોમાંથી પણ જાણે સગવડ હતી તેવા અભ્યાસકો આવ્યા હતા. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાંથી એ જણાઈ આવેલા હતા તેઓએ હાજરી આપી હતી. ગ્રેવાની અને ખાવાની વ્યવસ્થા ઘણી ચાલી હતી અને બ્રિટિશ ઇન્ફ્રિમિયના અધિ દારીઓ મિ. ટોમચિન, મિ. બાથ અને મિસ ટિંગ્લી મસંના કાર્યને અને મન્યોના ઉત્તરને બની શકે તેટલી મંદી નગર તથા મંદ આપના હતા.

'સમકાલીન બ્રિટિશ ફ્રિલેન્સર્ફી' એ મથાળુ ઇન્ફ્રેડની જાંરી વિચારનાગએને મથાલે તેનું છે પણ હાજીકર્તા અભ્યાસકો ઇન્ફ્રેડના

જેને 'ઑફસર્ડ સ્કૂલ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે સ્કૂલની ફિનાન્સીની વિચારજગતમાં આગળ પડતું સ્થાન આપવાનો ઉદ્દેશ કદાચ આ સંસદની યોજના પાછળ હોય તો નવાઈ નહિ. ઇંગ્લેંડ મિવાયના કોમનવેલ્થના, હિંદ જેવા, બીજા દેશોના વિચારપ્રવાહોને સંસદ આગળ મૂક કરવાની યોજના કરવામાં આવી હોત તો ધણો વધારે ક્ષાલ થાત એમ મને લાગે છે. આ અને આવી સંસદોની જાહેર ખેડકમાં જે ચર્ચાઓ થાય છે તેમાં વિચારની આપણે તથા માનસિક સ્થિતિની મર્યાદાનો વિસ્તાર થાય છે એટલે જ તેમનો ક્ષાલ નથી. પરંતુ અક્રિત અક્રિત વચ્ચે મંમંધેની, મુદ્દાકાતની તથા બાહ્યાચારના પડદા વગર હૃદયી પોતપોતાનાં દર્શિર્મિદુઓ, માન્યતાઓ, અભિપ્રાયો વગેરેની આપણે કરવાની જે તક મળે છે તેમાં એનો સૌથી મોટો ક્ષાલ સમાયતો છે. એ દર્શિર્મિદુઓ આ મંસદને ધણી સફળતા મળી હતી એમ કહેવું જોઈએ.

ઇંગ્લેંડના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રવાહોમાં ઑફસર્ડ સ્કૂલ અન્યારે સૌથી વધારે સક્રિય અને વાચાળ સ્કૂલ છે. વધારામાં, ઇંગ્લેંડમાં જ્યાં જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય શીખવાય છે ત્યાં ત્યાં અધે ઑફસર્ડ પોતાના માણોમાં મૂકવા જગૃત પ્રયત્ન કરે છે અને એ રીતે, આખું ઇંગ્લેંડ પોતે સર કરવા માગે છે. ઇંગ્લેંડની બીજી સ્કૂલો એના જોડેલી સક્રિય કે ઉત્સુક નથી. આ ઑફસર્ડ સ્કૂલના આદ્યપ્રવર્તકો બર્ટ્રાન્ડ રસેલ અને થોમસ મુર છે. અવમત્ત, એ એના ઉપગત બીજા ધણા વિચારકોએ એમનું મૌલિક દર્શિર્મિદુ સ્વીકારીને ફિનાન્સીની પુસ્તકો તથા લેખો લખ્યા છે અને લખે છે.

બાર ટ્રિસ ગેજ મતારે ૯ વાગે બેઠકની શરૂઆત થતી તે બપોરના ૧૨૧૧ મુધી આવતી. પહેલેથી નક્કી કરેલા - દમિટિઓ - વિષય ઉપર આગળ નક્કી થયેલા એક અધ્યાપક ૪૦-૪૫ મિનિટમાં પોતાનું વક્તવ્ય વાંચીને સંભળાવતો. ત્યાર પછી એ વિષય ઉપર ચર્ચા થતી. બપોરે ૪-૩૦થી ૬-૩૦ મુધી એક આવતી. કુલ ૨૦ વિષયોની

અર્થ થઈ હતી. જયમાં એક દિવસ આખી સંસદને એકરિષપરને ગામ રોડ્સ-ઝોન-એવન જોવા જવા માટેની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. બધાને એ કાર્યક્રમ ધણે મંજૂર થયો હતો. એક નહતી મણાય એવી બાબત નોંધ્યા વગર હું રહી શકતો નથી. જે હોલમાં સંસદ મળતી હતી તે વધારેમાં વધારે એ ગાળુસોનો સમાવેશ કરી શકે એવો હતો. એમાં અમે ૭૦-૭૫ તો કોર્ટ વાર ૮૦-૮૫ જેટલા બેગા થતા. ઇંગ્લેન્ડની ઝનુતી વડે પ્રમાણે બધાંજ આજ્ઞા દંડીને કારણે બંધ રાખવાં પડ્યાં અને આખી સંસદમાં ઝણચાર જણ સિવાય બધાજ સિગારેટ કે સિગાર પીતા. સૌથી મોટું આશ્ચર્ય તો એ હતું કે વ્યાખ્યાન વાંચનાર અધ્યાપક પણ પોનાતો પેપર વાંચનાં બીટી પીતો હતો. બંધઆજ્ઞાવાળા ઓરડામાં બેગો થતા ધૂમાડો અમને-એવન હિંદી-ઓને-તો કોર્ટ વાર અજગારી મૂકતો. આ માટે તત્ત્કાલીનો કસાક બે કલાક માટે પણ બીટી પીવાનું મંજૂર થઈ શકતા નથી એ કોયડાનો ઉકેલ મને જાણતો નથી.

આ સંસદમાં ભાગ લેવા માટે ઓફિસીયલ પ્રિન્ટિંગ ટાઉન્સિયલના મિ. બાથ અને મિ. ટોમલિને અને આમંત્રણ મોકલ્યું ત્યારે ફેસુઆરી મનિનામાંજ મેં એમની પાસે હિંદના સમકાલીન ફિલોસોફીની વિચાર ધારા રજૂ કરવા માટે વ્યવસ્થા કરવાની માગણી કરી. જ્યાંમં એમણે જણાવ્યું કે સંસદમાં 'સમકાલીન પ્રિન્ટિંગ ફિલોસોફી' માટે જ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે એટલે હિંદના તત્ત્કાલીન વિદેશી ત્યાંની સંસદ વ્યાસપીડ આપી શકે તેમ નથી. એના ઉપરમાં મેં જણાવ્યું કે ફિલોસોફી એક વાર જાહેર થાય છે, ત્યાર પછી કોઈ અમુક પ્રગતી આગવી રહે છે એમ હું માનતો નથી, -ફિલોસોફી માનવમનની બની રહે છે, વળી હિંદ કોમનવેલ્થમાં હોવાથી એને પ્રતિનિધિત્વ મળતું જોઈએ. એવી કોર્ટ તક ન મળે તો ઓફિસીયલ જનું કે કેમ એ વિદેશી વિચાર કરવો રહેશે. મિ. ટોમલિને ઉપરમાં જણાવ્યું કે ફિલોસોફી

દ્રાઈ દેશની હોઈ ગઈની નથી એ વિચાર તેઓ ઝીઝાં છે પરંતુ ઇમિટિએ પોતાના કાર્યની અને વિચારની મર્યાદા બાધી દીધી હોઈ એમા હવે કુદાર કનવવો ઉચિત, તેમ શક્ય પણ નથી પરંતુ હિંદના મમકાલીન ક્રિયાઓફેના વિચારોથી મસન્ના મળ્યો પરિચિત થાય એની બધી વ્યવસ્થા અને મદદ કુવાને એમણે તત્પરતા ગતારી અને ઑક્સફર્ડ જવા માટે આગ્રહ કર્યો શ્રી અગવિદ્ના દર્શનના કાર્યને અંગે જઈ શકાય તો એક વાર ઇંગ્લેન્ડ જવાનો માગે વિચાર આફ્રિકાની મારી મુઆફી દરમિયાન અને થયેયો એટલે પણ અધ્યાપકો અને અભ્યાસક્રમે મળવાની તથા સિટિશ ચિત્રોનું ફર્લિમિંટુ મમજવાની તક મળગે એ વિચારથી મે ઑક્સફર્ડ જવાનું નીકાલું ત્યાની અસદમા ભાગ લેવાથી એકદરે મને લાલ થયો એ માટે ઝીકારવું જોઈએ — તેમા ધણા અધ્યાપકો તથા વિચારકોની મુવાકાત લેવાની તક મળી એ સૌથી મોટો લાભ છે પેપરો વાચ્યા પછી જે વચ્ચા ચાલની તે ધણી ઉચ્ચ તટસ્થતા અને માનસિક ઉદગમની ભમિન પર થતી હતી વગી, ઑક્સફર્ડમા જ ‘ઑક્સફર્ડ મૂવ’ તરીકે આગળ પડના ચિત્રકાથી જુદા પડનાગ અધ્યાપકો નજા છે એ પણ જાણુત્રા જેવું છે પ્રો પ્રાઈસ અને પ્રો વાઈઝમેન ઉદાહરણ તરીકે નોવી શકાય

સમન્મા ભાગ ચીધા પછી માગ મન ઉપર જે ઠાપ પડી તે એ છે કે ગણિતના ઉપર પ્રતિબિંબ, ભૌતિકશાસ્ત્રના જડવાદનો પાયા તરીકે ઝીકાર કુનારુ એનનું દર્શન પ્રગટ થયું ત્યાં પછી ઑક્સફર્ડના ચિંતકોએ એક પ્રમાણી એમની પોતાની ક્રિયાઓફીની પૂર્વમાત્રા તેવાં કરી છે, કહે, વ્વાલાવિક રીતે ઓપન આવી છે સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાનને એ પતિમાત્રામા અમાવવાનો એમનો પ્રયત્ન વોઈથી ચાલે છે માન મન ઉપર પડેલી આ ઝાપ સાચી છે કે નહિ તે નુ કહી શકતો નથી પરંતુ એટલું ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય કે સસન્ની એકો દરમિયાન બવાના ઉપર એ જલિલાવાનો ઝીકાર કુગવરા માટે બાગે આગ્રહ અને દનાજી

યષ્ટ મૃતુ હુતુ. માગે અગત અભિપ્રાય એ છે કે જે અક્ષિ આફ્રિકાની
મૃદુતા મૌલિક તત્ત્વનો સીકાર હતી ન હોય ને એ પરિભ્રામ સીકારે
એટલે જ એના મૌલિક દર્શિમિદુને પણ સીકાર્યા વગર ભાગે સ્ત્રી સે.
એ પરિભ્રામ જગત છે, હજ છે, આત્મચક્ર છે કે ક્રમ એજ પ્રત
વિચાર્યા જેવો છે અવમત, એ પરિભ્રાપાને ભૌનિકશાસ્ત્રને સ્વભાવ દેકા
રહેયો છે આખી નૃવતુ દર્શિમિદુ ભૌનિકશાસ્ત્રના દર્શિમિદુથી નિયત
ધરેતુ છે એમ પણ સ્ત્રી સકાય અત્યારે ભૌનિકશાસ્ત્રની માવખેજાના
વ્યવહારના ધના ઉપયોગોને દુનિયામા અધેય વિસ્તાર થયો જાય છે
એટલે તત્ત્વચિંતન પર પણ—જનનના મધ્ય અન્ય તત્ત્વોની પડે છે અને
પડી જોઈએ એ પ્રમાણે—જેની અગ પડે એ સ્વાભાવિક છે પણ
અગી તો જનન ભૌનિકશાસ્ત્રનું દર્શિમિદુ એજ તત્ત્વચિંતન ખાતેનું એક
માત્ર દર્શિમિદુ હોતુ જોઈએ એમ મનાય છે તે વધારે પણ લાગે છે
ભૌનિકશાસ્ત્રની વાત્તવિકતાની મોઢ સ્વાતી પદ્ધતિની પાછળ અન્ય
એવું નથી એમ દેહવાનો આશય નથી. પરંતુ અન્ય એનાથી મર્યાદિત
છે એમ સીકારતુ જનન વાગતુ નથી. ભૌનિકશાસ્ત્ર મહાનથી આગ
હીને અતઃ તન્ક જાય છે પરંતુ સત્યપ્રાપ્તિ માટે એજ એક માત્ર
પદ્ધતિ છે એમ કંઈ મકાય નહિ

આફ્રિકાના મૃદુતા એક પ્રત ન એ પણ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનને સાનાન્ય
ભાષામા રજુ કરતુ તત્ત્વજ્ઞાનના ધત્રા ખગ વિગેધાભત્તી કોષકાઓ
અ. પ્રશ્નો ભાસના ખોટા પ્રોમેને વધને જ ઉદ્દિગ્ધિત થયા છે એમ
આફ્રિકાના નૃવ માટે છે તત્ત્વજ્ઞાનનું મૌલિક અગતનું કાર્ય ભાસાનો
સાચો પ્રોગ કંઈ રીતે થાય એ મોઢી કાઢવાનું છે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો
ઉત્તરિત કરવામા જ સાચા વિનઃ ભાસાનો જુવ વગતનો પ્રોગ કર્યો
જોઈએ અન્યથા નો ભાસના પ્રોગમા અન્યથા, જુવ અને નેત્રકારીને
દાનું પ્રશ્નો, મધકાઓ વગેરે દર્શી આ છે

પરંતુ આફ્રિકાના નૃવનો એ વિચાર જે આપણે સીકારીએ તો

તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો પ્રત્યે એક નિશ્ચિત વલણ આપણે ધારણ કરીએ છીએ એમ જ ગણાય. એટલે જેને એ વિચાર મૌલિક તરીકે માન્ય ન હોય તે તો સૌથી પ્રથમ એ મૂળ સિદ્ધાંત જ સિદ્ધ કરવા માટે માગણી કરે એ સ્વાભાવિક છે. અર્થાત્ ઑફસર્ડ સ્કૂલ અત્યારે જે પ્રકારે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો ગૂંચુ કરે છે એ જ એકમાત્ર અને ઉત્તમોત્તમ પ્રકાર છે કે કેમ એ જ પ્રશ્ન વિચારણા માગી લે છે.

ઑફસર્ડના ચિંતકોનો નિર્ણય એવો જણાય છે કે અત્યારે તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં Analysis-પૃથક્કરણ અને Reconstruction-પુનર્ધારનની આવશ્યકતા સૌથી વધારે છે. એ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનને ભૌતિકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિમાં લાવી મૂકવાનો એમનો પ્રયાસ જણાય છે. જેમ જડ તત્ત્વોના અધારણોનો અભ્યાસ કરતા પૃથક્કરણને પરિણામે અણુ, પરમાણુ વગેરે હેવટના પદાર્થ-તત્ત્વના એકમોની શોધ થઈ છે તેમ વિચારના જગતમાં પણ 'તર્કના અણુઓ'ની શોધ કરવી શક્ય છે એવા મૌલિક વિચારઅણુઓ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન પણ ઑફસર્ડ કરે છે વળી એ ચિંતનની માન્યતા એ છે કે એ વિચારઅણુઓને પ્રયોગ સાદી લાપામાં કંઠમાં આવે તો માનવના તત્ત્વજ્ઞાને - ખાસ કરીને પશ્ચિમના - નકામી ઊભી કરેલી ઝાડી અને જગલને આજકાલનો માણસ આફ કરી નાખી શકે. ખરું જોતાં, તત્ત્વજ્ઞાન અટપટું કે મુશ્કેલ હોવાની જરા પણ જરૂર નથી. જડતત્ત્વના અણુઓ વડે ગ્રૂપ્સ પરિચોનું અનેક જગત આપણે તૈયાર કરી શકીએ છીએ તે જ પ્રમાણે આ વિચારઅણુઓ માને તર્કના આણુઓની મદદથી ચોક્કસપ્રમાણ, અથવા સમગ્ર સકે તેવું, તત્ત્વજ્ઞાન આપણે જગતને આપી શકીએ એમ તેઓ માને છે.

આ કાર્ય સફળતાથી પાર પાડવા માટે લાપાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. લાપા એ સમૂહજીવનના વિકાસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સંસ્કાર-પૌરાણિક પ્રવૃત્તિ છે. લાપાના અસ્પષ્ટ - ગોળગોળ અને ખોટા પ્રયોગમાંથી પ્રાચીનોએ તત્ત્વજ્ઞાનની આ અટપટી જંગમ ઊભી કરી છે. આમ

ભાષાના પ્રયોગોનો અભ્યાસ ઑફસર્કડ સ્ફુલ્ભનો એક અગત્યનો વિષય છે. અને જ્યાં, પૃથક્કરણ અને પુનર્વ્યવસ્થા કરીને એ લોકો આપણને એમની પરિભાષામાં—એમની દષ્ટિએ, સ્પષ્ટ અને સાદી ભાષામાં—એમનું તત્ત્વજ્ઞાન આપે છે ત્યારે તે પ્રાચીન દાર્શનિકોનાં દર્શનો કરતાં ઓછું અટપટ કે ઓછું દુર્ભોધ હોવું નથી. છેલ્લી સદીમાં ભૌતિકશાસ્ત્રવેત્તાઓની પણ એવી જ દશા થઈ હતી. એમણે શરૂઆતમાં કશું કે જડપદાર્થ હિન્દ્રિયગ્રાહ્ય અને પ્રચલ્લ હોવાથી એ લોકો એને જ વાસ્તવિક તરીકે માને છે અને એનું આખરી સ્વરૂપ જગત આગળ બધા જોઈ અને સમજી શકે એ રીતે અમે પ્રગટ કરીશું. ચેનન, સૂક્ષ્મ કે આત્મા એવી કોઈ અગમ્ય વસ્તુમાં તો અમે માનતા નથી કારણ કે એ હિન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી અને તેથી અવાસ્તવિક છે. પરંતુ જેમ જેમ જડતત્ત્વનો અભ્યાસ કરતા ગયા તેમ તેમ જડ જડ મટીને ચેનનમાં સરી જતું લાગ્યું. આખરે સામાન્ય માણસને સૂક્ષ્મપદાર્થના ખ્યાલ આપી શકવાની રીઠવણીમાં ભૌતિકશાસ્ત્ર રત્નું નહિ. મગજને ચક્રિત કરી નાખે એવાં સમીકરણોમાં એનું જ્ઞાન સમાપ્ત થતું લાગે છે.

એસે ભૌતિકશાસ્ત્રીઓના એ પરાજયમાંથી પોતાની નવી પદ્ધતિનું સર્જન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો નિયોગ મજિનશાસ્ત્ર છે. મજિન એ માનવ-શુદ્ધિની ચરમ સિદ્ધિ છે, એના જ્ઞાનની આખરી સીમા છે. એનાથી ઉપર 'જ્ઞાન' નથી, અનુભવ કદાચ હોઈ શકે. અસ્પષ્ટ ભાષાનો પ્રયોગ એ પ્રાચીન મીમાંસકોની વિરુદ્ધ એક દલીલ છે એ તો આપણે જોઈ ગયા. પણ ખીલ દલીલ એમની સામે એ છે કે એ લોકો તત્ત્વજ્ઞાનને છવનથી વેગળું ગઈ ગયા છે. પોતાના પ્રશ્નોને પશ્ચિમ ઑફસર્કડની રૂઝ પોતાની વિચિત્ર વિચારધારાને છવનની નહક લાવી શક્યા હોય या तो सदेवाध्यो चमष्ट शक्य ऐसी जनायी शक्या होय એમ લાગતું નથી. અલગત, એ વિચારધારાના એવ જેવા નેતાઓ પોતાના દર્શનને છવન સાથે જોડવાને પ્રયત્નો કરે છે, મોટે ભાગે ભૌતિકશાસ્ત્રની

જોવખોજોનો આવા વધને આર્થિક જીવનની પુનર્ધટના - સાથા માનવજીવનના મધ્ય પ્રશ્નોના ઉકેલ આની જગે એવો એના કથનનો સાગ હોય છે પરંતુ રસેન જે પ્રગતિના દૃષ્ટાંતે જીવનમા લાગનાની દિમાયન કરે છે તે મધ્ય માનવની અત્યારની પ્રકૃતિમા એ માને છે તે દિશામા પાતર થાય તો જ બની આવે. હવે, એ ક્ષપાતર ટ્રેની રીતે અને કાણુ નાવરાનુ છે એ જ પ્રત છે અર્થાત્ માનવના મન પ્રશ્નોના મૂળમા એની પ્રકૃતિમા ફેરફાર થવાની જરૂર પડેની છે અને પ્રશ્નોનો પ્રશ્ન એ છે કે માનવની પ્રકૃતિમા પરિવર્તન ટ્રેની રીતે લાગવું.

સમની ચચાઓ ગમિરાન 'માનવનુ નાનપ્રાપ્તિનુ કળા અથાત્ માનવનુ ચિત્તન અત્યારે છે તેલુજ સ. પડેરાનુ છે એ માનવના ટ્રેનીકાગી નીધેની હોય એમ મને જણાયુ. મિત્ર વિવર જૂઠૂ મનાઝ અધ્યાપકોની માન્યતા એની હજો કે ઇતિહાસના યુગો દર્શિરાન માનવની માનસિક ચેતના - કાઈ નહિ તો જનસાધારણમા - કશા પણ નોધપાત્ર પરિવર્તન વગની પડેની જળાય છે એટલે સમાજ એની જ પડેરાની છે પરંતુ માનવ અત્યારે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે જે પ્રયત્ન કરે છે તેનો - એટલે એની માનસિક ચેતના અને ઇન્દ્રિયસમહતો - વિકાસ થઈ શકે નેમ નહિ એ પ્રત વિચારવા જેવા છે જે માનવ વિશિષ્ટ ગી શ એનુ પ્રાણી હોય તો એ પ્રગતિનો વિભવ એને માટે સર હોવો નોચ્છે ભોતિશ્ચાત્રની ગોતરોગમા સૂક્ષ્મ રાઈ & દૂર્બીન થયની પાથન મોગ કરીને - નહ તારીને મનાવનાની શક્તિ ઉપર આજને મળતા નાનના પ્રગતિનો અને તેની ચોકસાઈનો આગર ગઈ છે મુક્તમ રાઈ - થય મગ પરંતુ ક મે હમ્મગલુ વચારીને આપણને મનાવે તમા અને જે સાખગલુ વચારીને મનાવે તેમા વસ્તુના ગુણમા અને તેમા વિભા આપણા નાનમા વરોગ પડી જાય છે એ આપણે જાણીએ ડીએ તેજ પ્રમાણે આપણા માનસિક થાને ચૈતનિક પડી માનવમા પણ મનનુ ગમ્ય છે એટલે માનવની માનસિક ચેતનાનો પોતાનો જ વિશિષ્ટ શરય હોય તો માનવને મળતુ

ઑફિસર્સ રૂઢિ આપણને એમ કહેવા માગે છે કે અમુક નિર્ણયનો અથવા તો અમુક દરિયોદુ કે વિચારધારાનો સ્વીકાર કરવો, અથવા તો તેનું પ્રતિપાદન કરવું એ ફિલસૂફીનું કામ નથી. સત્ય વિશે, વાસ્તવિકતા વિશે, માનવ વિશે, જીવન વિશે અમુક વિચારો હોવા કે સ્વીકારવા એ પણ ફિલસૂફીનું કાર્ય નથી. પ્રત્યેક વિધાન, વિચાર, સિદ્ધાંત, વિગોધાત્માસ વગેરેની ચકાસણી કરવી એ તેનું મુખ્ય કાર્ય છે. આમ ફિલસૂફીની સમાધાનના કરવાની શક્તિનો સ્વીકાર થાય છે, પણ એને સર્જકતાનો અધિકાર આપવામાં આવતો નથી. એટલે જ તો ઑફિસર્સ રૂઢિને કાર્પ ખૂટે કે “આગના માણસને માટે તમારો સંદેશ શો છે?” તો, હું માનું છું એ લોકો ભેધક રીતે કહે કે : “પ્રત્યેક વિચાર, અભિપ્રાય, સિદ્ધાંત વગેરેની ચકાસણી કરવાનો અમારો સંદેશ છે.”

ભૌતિકશાસ્ત્રો પણ પોતાની શોધખોળ દરમિયાન ઘટનાની સમજૂતી આપવા માટે ‘જે નથી’ તેને અસ્તિત્વમાં લાવે છે. ઉ. ત. ટર્મ્સ ઑફ ફોર્સ - શક્તિના કાર્યની નળીઓ, - વીજળી અને લોહચુંબકની શક્તિના કાર્યની સમજૂતી માટે એમનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. તે જ પ્રમાણે ગળવાની ક્રિયાની સમજૂતી માટે એક વખત ‘ફોગિસ્ટન’ નામનો પદાર્થ સ્વીકારાયો હતો. અસખત, એવા અવાસ્તવિક ખ્યાલો ભૌતિકશાસ્ત્રમાં વધારે વખત ટકતા નથી કારણ કે એમને પ્રયોગનો ટેકો મળતો નથી. અણુ, ક્લેકટ્રોન વગેરે ખરું જોનાં ભાવનાના પદાર્થો છે જે સૂચક ઘટનાઓની સમજૂતી મેળવવામાં આપણને મદદ કરે છે. ગણિતમાં તો સૂચક સાથે જોને ક્રોધ અંગ્રધ નથી એવી કેવળ માનસિક જગતમાં જ અસ્તિત્વવાળી સંખ્યાઓ અને પરિમાણોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. એટલે સૂચકમાં જ જાંવી વાસ્તવિકતાને મર્યાદિત કરવાનો પ્રયત્ન અથવા તો માનવની પ્રકૃતિના અંગાચમાં સૂક્ષ્મ અને માનસિક વાસ્તવિકતાને સ્થાન નથી એમ કહેવું અનુભવથી વિરુદ્ધ છે.

ઇંગ્લેંડમાં ફિલસૂફીની પરંપરા બહુ લાંબી, સતત કે બહુ નિવસંત નથી. લોક, જૂન, ષેક્સપીર વગેરેની પરંપરા છે. પરંતુ યુરોપના બીજા દેશોની ફિલસૂફીનું જે સ્થાન છે તેવું બ્રિટિશ ફિલસૂફીનું નથી. અત્યારના જમાનામાં યુરોપની ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં ઇંગ્લેંડ પોતાનું અનોખું સ્થાન મેળવવા ભારે પ્રયત્ન કરી રહ્યું હોય એમ મને લાગ્યું. ષેક્સપીરના આદર્શવાદની વિરુદ્ધ અત્યારે ઇંગ્લેંડમાં પ્રતિકાર્ય આવી રહ્યું છે અને રમેય અને મુરે તેની આગેવાની લીધી છે. રસેક્ષે ઇંગ્લેંડની ફિલસૂફીમાં ગણિત-શાસ્ત્ર પર પ્રતિષ્ઠિત તર્ક અથવા તો ‘પ્રતીકાત્મક તર્ક’—symbolic logicને ષેક્સપીરના આદર્શવાદની જગાએ સ્થાપન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં ગણિતની અગત્ય પર રસેક્ષે પહેલવરેલો ભાર દીધો. એ ભાર વધારે પડતો છે એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય. બાલ્યજીવનના જાનના ઉપર એ દૃષ્ટિબિંદુનો ઝોક રહેલો છે. ઘટના, ખનાવ, —એના જાન ઉપર એ દૃષ્ટિબિંદુ ભાર મૂકે છે. ગ્રામીણ દાર્શનિકોનાં વિધાનો આજકાલના ઑક્સફર્ડના ચિંતકોની નજરે વિધાનોજ નથી, —અર્થ વગરનાં છે, ખૂવાર ન થઈ શકે તેવા છે. ગ્રામીણો ઘટના ઉપર મૂકતા તેના ક્રમના ઘટનાને જોનાર દૃષ્ટિ પર વધારે ભાર મૂકતા ઘટના, ખનાવ, હુકીકન વગેરેનો અર્થ તો આખરે માનવનું મન કરે છે. તેથી એ માનસિક દૃષ્ટિ કવી છે, કેવી હોવી જોઈએ, ક્યાં સાચી ગણાય વગેરે મુદ્દાઓ ઉપર એ લોકો ધ્યાન આપતા. આજકાલની ફિલસૂફીની મૂલ્ય પણ દૃષ્ટિ આપવાનો પ્રયત્ન તો કરે છે, ફક્ત એ દૃષ્ટિ બાલ્યજીવનને સમગ્ર તરીકે ગણે છે.

એક જ વાસ્તવિકતાની જુદી જુદી ટ્રેપ્પીઓ અથવા તો ચડતી-ઝાલતી ભૂમિકાઓનો સ્વીકાર કરવાથી આપણે માનવના અનુભવનાં સંપર્ગો ક્ષેત્રોને અજાણનાપૂર્વક એક સમગ્ર દર્શનમાં સમાવી શકીએ. એટલે કે માનવને જે અનુભવો મળે છે તે એની એનાની એક જ સપાટી ઉપર નહિ પરંતુ જુદી જુદી ચૂકચૂકી આરંભીને—ગ્રાણ, તેનાથી ઉપર

ભાવ, તેથી ઉપર બુદ્ધિ—મીડીની પેઠે ગોડવી સકીએ. ઔદ્યક્તિકના દર્શિર્મિદુમાં માનવના અનુભવનું ક્ષેત્ર કૃત્રિમ રીતે મર્યાદિત કરવામાં આવે છે એમ અને વાગે છે. ભૌતિકશાસ્ત્રમાં પ્રગતિ કરવા માટે જેમ વડત્તરવાના પ્રયોગોની કોઈ મર્યાદા આક્રમ્યામાં આવતી નથી તેમ ફિલસૂફી માનવઅનુભવોની બુદ્ધિશાલ્ય સમજૂતી આપવાનું શાસ્ત્ર હોય તો માનવઅનુભવોના ક્ષેત્રની મર્યાદા પ્રાથમિક અને પોતાની પ્રગતિને જ મીમામદ્દ કરે છે એમ કહી શકાય, કાંઈ કે અનુભવનું ક્ષેત્ર એજ એના કાર્યનું ક્ષેત્ર છે. આપમે બુદ્ધિને માનવચેતનાની શક્તિઓની ટાંચે મૂકી છે. પરંતુ બુદ્ધિ કાંઈ ઉત્તરની મર્યાદા નથી. એનાથી પણ પડ અનુભવનું ક્ષેત્ર વિસ્તરેલું છે અત્યારે એ ક્ષેત્રના અનુભવ ક્ષેત્ર માટે માનવ પામે શક્તિઓ નથી એ ખરું છે, પરંતુ એ શક્તિઓ વળગત કરી શકાય તેમ છે એવી અત્યારે અનુભવ પરંતુ વળગત કરી શકાય તેવી શક્તિઓ માનવમાં છે તેના પુરવા આકાશથી વર્તમાન મુંડી આપણને મળતા નથી છે *

ઇંગ્લેંડની સંસ્કારયાત્રા

(ભાગ બીજો)

રેજનીશીનાં ટાંચણુ

સ્ટીમરમાં

૧૨મી ઓગસ્ટે (૧૯૫૫) હું પી. એન્ડ ઓ. કંપનીની સ્ટીમર 'કોથેન્જ' મારફત ઇંગ્લેન્ડ જવા માટે રવાના થયો. જવાની ટીકીટ છેક ૮મી કે ૯મીએ મળી. ત્યાં સુધી જવાનું ક્યારે થશે તે નક્કી ન હતું.

અપોરે સ્ટીમર પર જવા માટે નીકળતો હતો ત્યારે મોટરમાં શ્રી માતાજીનો તાર મળ્યો:— “સફળ મુસાફરી” — વિજય — માતાજીના આશીર્વાદ.” વડોદરાથી મિત્રો, વિદ્યાર્થીઓ અને સહાનુભૂતિવાળા ભાઈઓ તરફથી — પણ “સલામત અને આનંદભરી મુસાફરી” ઇચ્છતો તાર મળ્યો. અપોરે ત્રણ વાગે બોટ પર પહોંચ્યા ત્યાં દાકતરની અને કન્ટ્રીમેનનાઓની વિધિ વટાવીને, બંદરની શ્રી, મનુ અને મદદગાર વગેરેને જરૂરી પૈસા આપીને ૪ વાગે લગભગ બધી તૈયારી થઈ ગઈ. મિત્રો મૂકવા માટે આવ્યા હતા તેમાના ઘણાને પાછા જવા કહ્યું. જનાર યાત્રાળુ માટે વચગાળાનો વખત થાક લગાડે એટલો લાંબો લાગે તો પણ એને માટે તો એ દરજ્જો અનિવાર્ય છે. પણ મૂકવા આવનારાઓને રમ લેવાની આનંદશોક આપનારી વિધિ બે ત્રણ કલાક લંબાવવી લગભગ અસંભવ થઈ પડે છે.

ત્રણ મિત્રો તો છેવટ સુધી રહ્યાં જ — હરિલાલ, ગંભીરમહેન અને એન્ડ્ર્યુલાલ. ૬૧ વાગે બરાબર સ્ટીમર ઉપડી અને બગબર

તેજ વખતે વરસાદ પણ જોડાશે તૂટી પડ્યો. — (એમ તો દિવસના થોડા ઘાંટા પડ્યા દેખાતા હતા.)

રાત્રે વાણુ કરીને સૂતો. મારી ઓઢીમાં માથવનુ કરીને મડાસી એન્ડનિયર હતો. તેને રાત્રે ઉઘડીઓ શરૂ થઈ. મને પણ એની અસર લાગી.

૧૩ અને ૧૪ ઑગસ્ટ ઉઘડીઓ ચાલુ રહી — ખાવાનું શક્યજ ન લાગ્યું એટલે માંડી વાળ્યું. અશક્તિ પણ વધતીજ હતી સ્ટીમર પણ ટોલતી હતી. દાક્તરને બોલાવ્યો એણે ગોળીઓ આપી. પણ ગોળીઓ તો મારી પાસે પણ હતી એટલે નમગાદમાં પણ મેં ટેમ્પરેટરીસ રખવાનું હોડયું ન હતું. ૧૪મીએ પણ એ ત્રણ કલાક રમ્યો. નમગાદને લીધે થાક ધણો લાગ્યો.

આરસીમાં મારી જાનને જોતાં હું ઓળખી શક્યો નહિ એટલી જડી અશક્તિની યાત્રા શરીર ઉપર પડી હતી.

૧૫મી ઑગસ્ટે છેવટે. પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં જ સફરજન ખાધું — જૂખ તો કઠડીને લાગી હતી. ત્યારપછી ખોરાક પેટમાં દેવા માંડ્યો. સારા થઈ ગયા પછી ખખર પડી કે સ્ટીમર પર ધબ્બા મુસાફરો મંદિ પડી ગયા હતા. આ વખતની ઝગતુ ઝગતુ દિવસ માટે ખરેખર બધાને બારે પડી હતી.

૧૭મીએ સવારે ૩ વાગે એક ન પહોંચ્યા. બાણુભાઈ વગેરે સ્ટીમર પર આવ્યા હતા. લગભગ આખી રાત્રી ઉઘડીએ એમને થયો હતો! મન્યા ત્યારે મિયાન એટલા સરળ કે પોતાની આખી રાત્રીની આપત્તિ મને કહી સંભળાવી. એ લોકો સવારે છએક વાગે આવશે એવી આશા રાખતો હતો. ૧૧ વાગે સ્ટીમર ઉપડવાની હતી; એટલે ૩૫ વાગે બાણુભાઈ સાથે કિનારે પહોંચી ગયો. અને એમની કાગમાં એન્ડની ૧૧ આજે દૂર દિલ્હીએની ધર્મશાળા છે ત્યાં અમે ગયા. ત્યાં વનરપતિનાં દર્શન થયાં.

જનાળામુખી પરિત મમુદની મયાગી પર મહાગ આરી ગયો છે તેના પર વમાવેનું શરૂ કર્યું છે. મુકેમલ એ પ્રેમ અગમી અને લાલ મમુદના મિલનની જગોએ આવેલો હોનાથી જળમાર્ગ તરીકે મલોગ ઉપયોગી અને દિગ્ધાષ યાજા તરીકે તેથી પણ વધારે ઉપયોગી હોઈ અગ્રેજોએ હિંદ તરફ—એશિયા તરફ—જવાના જળમાર્ગ ઉપર ઇલાહ, મા'દા, આઇબ્રસ, એલ કનાવ એમ પોતાના દિગ્ધાષ વસ્તુકના મધ્યકોમાનુ એક એકને પળ બનાવ્યું પાણી અને વનસ્પતિ વગરની આ ટેકનોલોજીરાળી જગોને અગ્રેજોએ પુરુષ પુરુષ કરીને ખીલવી છે પણ બધીજ ખીલવણી અગ્રેજોએ કરી છે એનું નથી તદ્દન શરૂઆતમા મુબહના ૮૦૭ અને કાલિયાનાડતા વેપારીઓએ એકતના વેપારનો રિકામ કરેલો છે એક ૧૬૨૬ મુધી મુમદની ગવર્નની સત્તા નીચે હતું જેની વડાઇ પછી અને ખાસ કરીને તેવનેા ઇમરેશ અગ્રેજોના હાથમાથી જતો ન્હોતો અને હિંદ નવન થયું ત્યાંથી અગ્રેજોએ એકતને પોતાનું મનાવવાના પ્રયત્ને શરૂ કરી દીધા છે હિંદીઓને એકતમાથી માનન કરવાની નીતિ પણ અખત્યાગ કરી છે અન્યારે એકતની આશુમાજી ૭૫ એન્ડ માઇન જમીન અગ્રેજોએ જૂના જૂના આગમ મેમો પામેથી મેમરી છે અને ૧૦ માઇન દૂર તદ્દન નથી 'ગીફાઇનગી'—તેવને શુદ્ધ કરવાનું કારખાનું—એમશે શરૂ પણ કરી દીધી છે

વાડીની જગો શાત અને સિતળ હતી શહેરનો ભાગ જવાળા મુખીના ખાડામા આવેલો હોઇ તેને 'crater' કેટર કહે છે દરમી પગના ખડકને દાગોળાની મુગો મુખીમુકીને કારી નાખ્યો છે અને વરસગી ગયાન માટે મરગે યત્રો ગોડની દીધા છે, અથવા યોદા માગ રંગે બનાવ્યા છે એકત શહેર આમાદ થતું જાય છે અને રિગનામા વધતું જાય છે ગજકીર સત્તા માટે અગ્રેજો એક કાઉન્સિલ નીમવાની યોજનાનો અમલ કરવાના છે અને એ કાઉન્સિલની પાછળ રડીને, અને

આગળથી પણ, અંગ્રેજો પોતાની નીતિનો અમલ કરવા ધારે છે મોટા ભાગનો વેપાર હિંદીઓએ જમાવ્યો છે, લશ્કરી ધાણા અંગ્રેજોએ પોતાના હાથમા ગ્રાપ્પ્યા છે માતાનું મનિ પણ હિંદીઓએ એક સારી ટેકરી પર બાધ્યું છે હિંદી અને આંગ્રો વચ્ચેનો સંબંધ પણ સારો છે

અગી પણ મિશનોએ પોતાના ધારણા જમાવ્યા છે

એક પાશ્ચાત્ય પોસ્ટ મારફત જ્ઞાના કરીને મળ્યા થોડું ફરીને જોયું મગનભાઈ પોને એન્ટ એન્ડ કંપનીની ઑફીસમા મળ્યો એમજો એક કાગળ લડનની ઑફીસ ઉપર આપ્યો રીપી તો અ પાઠે આમા દાનમા નોંધરી કંઈ છે એ ખબર પણ મળ્યા

ગત્રે અમે સ્વેચ્છ કેનાયમા દાખલ થયા માનવની શક્તિનો પ્રકૃતિ અને પરિસ્થિતિ ઉપર દેવો સંપૂર્ણ વિન્ય હોઈ શકે છે તેના થોડા ઉદાહરણોમાનું એક સ્વેચ્છ કેનાય છે પહેલા આ મે સમુદ્ર વચ્ચે સીધો વહાણોનો વ્યવહાર ન હતો પરિણામે વખત વરો જતો, અને પૈના ખૂબ ખર્ચવા પડતા બહુ જુના કાળમા કદાચ બન્ને સમુદ્રો જોડાયેલા હશે પણ એ ખાડી પૂનાઈ ગયેલી હોતી જોઈએ હવે તો સ્વેચ્છ કેનાય સાધાનના થઈ પડી છે એવે લોકોને એની પાછળ માનવની ચોજના શક્તિ, શોધક શક્તિ સવશક્તિ વગેરેનો વિન્ય—પ્રકૃતિ કે પરિસ્થિતિની સામેના યુદ્ધમા—ગ્રહેયો છે તે લાગ્યે ધ્યાનમા આવે છે આંગ્રે મુમાફક સ્વેચ્છ કેનાય વ્યાભાસિક હોય એમ એનું અગ્નિતત્ત્વ ગ્રાહ્યરી લે છે

પરંતુ એ વિન્ય મિદ્ધ કર્યા પછી, એની પાછળ, ઘણા કારણોમા પણ જોમા થાય છે પ્રથમ તો, આ સ્વેચ્છ કેનાય સતત વપનાય એરી યિનિમા નાખવા માટે માજમોનું એક આખું લગ્ગ જખતુ પડે છે, અને નાસતી મસિનરી પેરે એ લોડા પણ યાનિક થઈ જના જોઈએ, નહિ તો કામ કેરી રીતે આને સ્વેચ્છ કેનાયમા માનવના બહુ ઓડી થઈ જાય છે મધ્યાં કાર્યોમા આર્થિક દષ્ટિજ મુખ્ય બને છે

રૂઢીએ સવારે પોર્ટ સૈયદ પહોંચ્યા

એ લાખની વસ્તીવાળું આ આધુનિક આંધણીનું શહેર કોઈપણ પ્રકારના વ્યક્તિત્વ વગરનું વર્ણસંકર શહેર છે. માનવ સંસ્કૃતિનાં અધમ તત્ત્વોના પ્રદર્શન જેવું એ થઈ રહ્યું છે. ઇજ્જતની સરકાર પોતાની સત્તા જમાવવા અહીં પ્રયત્ન કરી રહી છે અને ઘણું અંશે સફળ થતી જણાય છે. ગોડાઉનો, રસ્તાઓ, હોટલો, દુકાનો, દુનિયાના કોઈપણ શહેરના જેવી અહીં જેવા મળે છે. અંગ્રેજ લશ્કરનું યાણું અને સરંજામ પણ અહીં છે. ઓરિએન્ટલનોએ અહીં પોતાનું રમારક મુક્યું છે; કેન્થ એન્જિનિયર લેમેપનું પૂતળું પણ દરિયા કિનારે છે. રવેજ કેનાલ બનાવવાનો યશ ખરું જેતાં ફ્રાંસને લાગે જાય છે. પણ આર્થિક ચાલણાઈમાં ફ્રાંસને થાપ આપીને કંપનીના શેરો અંગ્રેજોએ હાથ કર્યા, હજીપે પોતાની સત્તા ગુમાવી અને અંગ્રેજો પોતાની વધુ મતિને લઈને રવેજ કેનાલના શાસક જેવા બન્યા.

પણ આગે હવાઈઈહાજ અને એટમ બોમ્બના ગોધના જમાનામાં, હવે રવેજનો ઉપયોગ વેપાર અને આવજના સાધન કરતાં વિશેષ રહી નથી. એટલે આનગમ્દ્રાઈ સત્તા નીચે રવેજ અને એવા માનવજાતિને સમગ્રને ઉપયોગી માર્ગો આવે એ વધારે ઈષ્ટ છે.

મુંદ્રા દરિયા કિનારે અહીં મુમઠની ચોપાટીના જેવો ગોળાકાર લે છે, અને ત્યાં નહાવાની બંધી સગવડ કન્યામાં આવેલી છે. કિનારા પર જ જમીનથી ચાપાય શીટ એવા લાકડાના થાંભલાઓ ઉપર, હવામાં અક્ષર, — સંખ્યાબધ ઘંઘે છેલ્લી લડાઈમાં તાત્કાલિક ઉભાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. એવા ઘંઘેની વ્યવસ્થિત શેરીઓ પાડવામાં આવેલી છે અને હાલગે અંગ્રેજો અને મિથ લોકો એ ઘરોમાં સ્થાયી રહે છે.

ગામમાં હજીસ અને આરજ લોકો તરફથી એક મળીદ બાંધવામાં આવી છે તે જોઈ ઈસ્ટીનો આસ્પદાબ્ એમાં વપરાયો છે અને મોટા જુમ્મંગમાં ઇસ્ટીદ દીવાઓ થાય છે. નીચે ઈસનના ગાવીયા પાથરવામાં

આવ્યા છે. એ બધા વૈભવ અને ઝાકઝમાળમાં ધાર્મિક વાતાવરણ મુદ્દે જોવામાં આવ્યું ન હતું. પાસેજ એક કેથોલીક ધર્મનું ગર્થ પઠું છે. આખરે સ્વેચ્છની નહેરુ પર મોટર અમને લઈ ગઈ ત્યારે કાંઈક સારું લાગ્યું. સ્વેચ્છની નહેરુ ૧૦૦ માર્ચિસ લાંબી છે અને એને સમાન્તર ડામરનો એક રસ્તો કચ્ચામાં આવ્યો છે. રેલવે પઠું સ્વેચ્છ અને કેંગ વચ્ચે દોડે છે. આ બંધી આવળ કરવાની વ્યવસ્થાને ચાલુ રાખવી તે એક જગદં કામ છે. એના સીમડો, માટી કે રેની નહેરુમાંથી સનન ખોદીને કાઢવા માટેનાં જામરાં ડ્રેજરો, એકથી બીજી જામ્રુ જવાના પૂંડો, સમારકામ માટેનાં સાધનો તથા દિનપ્રતિદિન પ્રગતિ કરી રહેલી ભૌતિક શોધખોળો અનુસાર કરવાના ફેરફારો — આ બધું કરવા માટે સંખ્યાબંધ માણસો, સંગઠન અને ભારે ખર્ચ કરવાની ફરજ પડે છે.

પોર્ટ સૈયન્ના વેપારીઓ આપણા દિલ્હીના અસહન વેપારીઓને ટીપી તથા એવા છે. કોઈ પણ વસ્તુની કિંમત નક્કી થયેલી હોવી નથી. ધરાક આવે તેને જોઈને તે પ્રમાણે કિંમત કહેવાનો રિવાજ છે. ધરાકો પણ જાણનાં હોઈ માગેલી કિંમત કદી આપના જ નથી! રંગમેરગી ભાષામાં ભાવની રકમક દરેક દુકાનમાં દરેક ધરાકની ચાલુ જ હોય — ત્યારે સ્ટીમર ખાસમાં આવે ત્યારે પૈસા મૂકવાનું ચામડાનું એક પાટીટ લેવાનો મેં વિચાર કર્યો ૧૫ શિલિંગથી સરૂ કરીને ૭ શિલિંગે આપી ગયો અને મારા મિત્રે કહ્યું કે “તમે એક શિલિંગ વધારે આપ્યો!”

સ્ટીમરના કેક પછી મુસાફરો નીચેની જમીન પર અથવા તો હોડીમાં (પાણી પર) વેચવા આવનાર વેપારીઓ સાથે સોદો કરે છે તે દરમિયાન સૌથી વધારે રમૂજ હોય છે. બન્ને જામ્રુએ જૂઓ પાડ્યા સિવાય વાનચીન થઈ શકે તેમ હોતું જ નથી. વેપારીને અમુક માત્ર જનારી કેક ઉપરથી ધરાક કિંમત પૂઝે. કિંમત સાંભળીને ધરાક ‘ના’ પાડે; પછી પાટી રકમક શરૂ થાય. તેમાં જેવો મુસાફર અને જેવો વેપારી! — આખો વાર્તાલાપ રસિક પણ જની જાય!

નમૂનો :

“That camel, what do you want for it?”

“પેલા ઊટની શી કિંમત છે?”

“Fifteen bobs.” “પંદર શિલિંગ.”

“How many for fifteen bobs?” “પંદર શિલિંગમાં કેટલા ઊટા?”

“One.” “એક.”

“You can buy a real one for the price!”

“એટલી કિંમતમાં તો સાચું ઊટ મળે!”

“Now come, you want to sell and I want to buy.” “આવ, તારે વેચવું છે ને મારે લેવું છે.”

“You tell the price.” “તમે કિંમત કહો.”

“Three bobs That is quite fair.” “ત્રણ શિલિંગ — તદ્દન વાજમી છે!”

“You are cruel. Look at the camel! you are hard, sir” “તમે તો પશ્ચાન્ન જોવા છો. ઊટ તો જીવો કંતુ મરતુ છે!”

“Alright, you want to sell, I want to buy So you, come down and I go up” “વારૂ, તારે વેચવું છે ને મારે લેવું છે, એટલે તું નીચે ઉતાર અને હું ઉપર ચડાવું.”

“Alright” “વારૂ.”

“How much?” “કેટલા પૈસા?”

“Come, twelve bob” “આ શિલિંગ.”

“Four bobs.” “ચાર શિલિંગ.”

“No Sir. That is too little.” “ના આટલું, એ તો બહુ થોડું.”

“Alright, what do you want for all the three camels?” “વારુ, તમે ઊંટની આમટી કેટલી ડિમાન્ડ?”

‘One pound and 10 shillings’ “એક પાઉન્ડ ને ૧૦ શિલિંગ”

“That is too much—12 alright, 15 shillings” “એ તો બહુ વધારે છે—આવ માત્ર વારુ, ૧૨ શિલિંગ”

“You have your mother-in-law?” “આટલું, તમારા સાસુ છે?”

“No I am your father” “ના, હું તારો માપ છું”

“Sir, I have got four wives at home” “મારે છે ચાર પત્નીઓ છે”

“You are a pig!—Now come, how much you want for all the three—Last price 1 £ for all the three” “તું કુકડા છે! મોત, તરાને માટે તમારો ભેલમે છે—તમેનો એક પાઉન્ડ!”

અહીં મુખ્યત્વે આમણનો આમાન, મેઘ, મુદત્ત, થેલી તમા મુત્તાનું પાકીટ મેઘરાનું મોળા આમન, ગાલીયા, ત્તજન વગેરેથી માડીને નાગી વગેરે રૂબ પગ વધાય છે. ડૉ. પ્રક્રમના રવારે જોવાથી આમડુ માધુ પગ દોષ એમ વાતે છે પણ અહીંના પોતાનું કામ મદદ માત્ર કે દટાકિ વાચ્યુ નહિ

પોર્ટ સંચયી વચચે દુ નિગન થયો પાગે ક્યો આ ગામનું પોતાનું માર્ગ વ્યક્તિત્વ નથી એક વ્યક્તિત્વ વચના સરેખા, Cosmopolitan spirit, આખા જગતની નાગરિકતાના અંધાર દાય

તો આપણને ખોટ લાગે નહિ પણ અહીં તો સાર્વજનિક બદલના
નવા અનુભવો અને મદીઓનું મત્રહૃત્થાનજ જાણે હોય એમ આપણને
લાગે આપણે ગામ સવાચ્છી સાજ ટ્રેધિંગી પામે પેન્ના ક્રમ પડાવવા એનો
જ વિચાર, એનો જ વ્યવહાર કરે છે! સમ્પ્રકાશિતા કે સમ્યતાનુ તો
નામનિગાન પણ અહીં દેખાતુ નથી

એવો ટ્રેનાય પમાર કુત્તા બાર કવાક લાગે છે વચમા એ તળાવો
પણ આવે છે સ્તીમરને મ્તો મનાવવા માટે મન્ને બાજુએ ‘બાયઝ’
—લોહાના તરતા નિશાનો—રાખરામા આપ્યા છે, જેથી સ્તીમરને
પૂગી હંડાઈ (પાણીની) મળી ગેરે સ્તીમરે બન્ને બાજુ આવજા કરી
ગઈ તેને માટે પણ વચમા પાણીની નહેરો કાઢીને સ્તીમરને વાર બેરાની
મગવડ કરામા આવી છે

પોર્ટ મેયર પત્રી અમારે હવે ઉડ ઇંગેડજ -અટકવાનુ થયે
પોર્ટ મેયર પત્રી બુમધ્ય સમુદ્ર અમારે માટે વલ્લો શાન હતો, —લગભગ
મિશાળ સરેનાર જેવો મળુ પણ ઘણી સારી હતી હુ રોજનુ કામ
પગ કરી શકતો

સ્તીમરની ગીડી મને મળી ત્યારે મને એનું નામ ‘કાર્થેજ’ મળ્યા
પરિચિત હોય એવું વાનુ હતુ પણ એના ઉપર રાત્રે ધ્યાન આપી
રાકાયુ ન હતુ સદ્ભાષ્યે નિવાકરુ લખેતુ ‘મહાપોગી’ પુતક મારી
પામે હતુ તે કાઢીને બેતુ તો જણાયુ કે ૧૮૮૩મા શ્રી અર્ચિ- જે
સ્તીમરમા હિંદ આપ્યા હતા તેનું નામ ‘કાર્થેજ’ હતુ ! આનંદ અને
આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક હતુ સ્તીમર પગના અધિકારીઓને કાર્થેજ
રિંદ પૂજ્ય એમાના એક નાવિક આંશીસરે પી એન્ડ એ કપનીની
આગમોટાની નોંધ અને હતિહાસની ગાપેની ચોપડી બેરાને સચના
કરી સ્તીમર પગ જે પુન્તમથર હતુ તેમા સદ્ભાગ્યે એ પુન્તક હતુ

કાઢીને બેતુ તો અષ્ટ થયુ કે ‘કાર્થેજ’ પરેવ વહેતુ ૧૮૮૧મા
તૈયાગ થયુ હતુ. અને ૧૯૦૨માં એને ફરીને નનુ જ મનાયુ હતુ

આ વખતને કોઈ અકસ્માત મ્હે અથવા તો મનની ગણે
પડતું એને એ પ્રભાણે મળી શકતો નથી. આના પહેલાં ૧૮૫૩માં
ન્યાયે કુ આફ્રિકા ગયો ત્યાં જથી એપ્રિને મોખ્યામા પડેલો હતો
—જે દિવસે શ્રી અર્વિં પોડીચેરી પહોંચ્યા હતા ! જે આગમોટમાં
૧૮૬૩માં શ્રી અર્વિંદ હિં મા આન્યા હતા તે જ નામની નવી આગ
બોટમાં એ ઈએડ ગયો !

અતઃ જગતમાં પણ 'ઈ' યોજના શા માટે ન હોય ?

સમાજના જુદા જુદા ધરમાથી આવેલા—થોડા અગ્રેજીને મળેલા
—(નાકરીસાન વેપારી, ખાસ રાનવાળા—વિશ્વના તરંગે હવાઈ
જહાજના પાછલોટ મેળી જમીનોના મેનેજરો વગેરે)

એમનું માનસિક વેળું નુ ઉત્તર પ્રકારનું હોય એ આભાવિ-
ક એમને જ્ઞાન વિશે પ્રશ્નો થતા જ નથી. જીવનમાંથી મોજમજા મળે
એટલું એમને માટે બસ તે જગના કામમાં એ લોકો મશગુલ છે
ખાવાનું પીણું નાવાનું, અવાનું નાચવાનું વગેરેમાંથી પત્તારે તો
વિચાર મ્મનાનો વખન મળેને ! અનમત એ નોકો જીવનમાં, એને
જીવનની વાસ્તવિકતામાં માને છે પણ જીવન જિવાઈ જીવનની અ-
કે પાછળ કોઈ વાસ્તવિકતા છે એમાં નથી માનતા જીવન જીવાનું
મુખ્ય ભાથું 'ફમો' છે એટલે 'ફમો' મેળવવા પાછળ એમની બધી
નજર ફેલેલી થયેલી છે મારી જોડે વાતમાં એક મનરાયી આવેલા
અગ્રેજો કહ્યું તે આધુનિક મુરોપના માનસને આમેહમ ન્યૂ મે છે —

You must sell everything, find a market for
anything you have Even the Oxfordman must
sell his wares' અર્થે છે જગત એ જગત છે જીવન પણ
જગત જ છે !

૨૪મીએ (ઓગસ્ટ) અમે માલગ ટાપુ પામે થઈને ગયા
અં હીરાનો ઝિનાગે દેખાતો હતો મારે ઝીમના કેક હાલ રી

ખેલ હતો. જનજનના પહેરવેશો, જનાવરી ગોઠવણો, શરીરનાં સુશોભનો તથા રંગ પાઉડરની જનાવટો કરવામાં આવી હતી. એક હિંદુ રાજાનો વેશ પણ હતો, એક અંગ્રેજ હોકરી પંજાબી લેમાસમાં આવી હતી, અંગ્રેજ ઈંપતી મલાયાના પહેરવેશમાં હતું, એક છોડી કાળી હાથસી, કોઈ આરમ, કોઈ ગ્રીક સ્ત્રી કે દેવ, કોઈ નાવિક અન્યો હોતો, કોઈ ગાલીચાનો વેપારી પણ હતો હા થી ૧૧ મુઘી નાચ આપ્યો.

આવા સામાજિક નાચ રિપે જૂન જૂદા અભિપ્રાયો આપણે સાંભળીએ છીએ. એ બધામાં એક વાત નક્કી છે કે સમાજને પ્રાણની શક્તિથી પ્રચૂર રાખવામાં આવા નાચ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જીવનનો ઉત્સાહ અને ઉદ્ધાસ તથા એ ઉદ્ધાસ અને આનંદ મળે એ માટેની પરિસ્થિતિ ઉભી કરવામાં આ નાચ જેવી પ્રવૃત્તિઓનો એ લોકો ઉપયોગ કરે છે. એમાં સમાજની જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓ વચ્ચે એક પ્રકારની નિર્મુક્ત, નિખાલસ પ્રાણની આપ લે થાય છે, મરજીયાત મિલન થાય છે,—એ વસ્તુઓ જાનિની કે પ્રજાની એકતા જાગ્રત રાખવામાં ઘણી ઉપયોગી છે એનાથી નીતિના ધોળા નીચાં પડવાનો સંભવ અને ભય રહેતો છે એ ખરું, પ્રાણશક્તિનાં અધો-આકર્ષણ એમાં ફાટી જાય એમ છે એમ પણ આપણને લાગે—પરંતુ એ નિર્મળતાઓ તો આખી માનવજાતિમા બધેજ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. નોંચ કરનારાઓમા કેટલીક સ્ત્રીઓ ૪૦ વર્ષ ઉપત્તી હતી અને જના પ્રમાણમાં લાંબા વખત મુઘી નાચી શકતી હતી! આપણી સ્ત્રીઓમા ૪૦ની ઉંમર પછી એ જોમ જોવામા આવતુ નથી—અલમત્ત, અપવાદો તો હોવાના. એનુ એક કારણ એમના પ્રાણમાં ઉત્સાહ ઓસરી ગયેલો હોય છે અને વધાગમા શારીરિક શક્તિ પણ હોતી નથી કેટલાક પુરો નાચમાં જોડાયા ન હતા, જ્યારે એમની સ્ત્રીઓ જોડાઈ હતી. જ્યારે એનાથી ઉત્તરું પણ જોવામાં આવતું.

જીવનની બધી ભારેખમ જવાબદારીઓ બાજુ પર ફેંકી દઈને

નવુ જીવન જીવવાનો આનંદ બોગવવા, ગભીરતાને માનુષ્યે નાંખીને
જીવનનો આનંદ માણવો અને પોતાની જાતને પ્રાણના મોજાને પૂરેપૂરી
અર્પણ કરી દેતી એ પણ પ્રાધિકાર લાભાયક વસ્તુ હોઈ શકે છે એ
પ્રમાણે કરતા માનવના જીવનમાં પ્રાણની ભગીનિ મજરાન મોજુ
પ્રવેશ કરે અને સમાજને પણ સમર્થ મનાવે એ સંભવિત છે

અમાજના દરેક દિવાજ અને ગદિમા અનિષ્ટ તત્વો હોય છેજ -
નિનાયાશ, શિથિલતા, ઉઠાજાપણુ, વગેરે ભાગ લેના- વ્યક્તિ
નિર્ગળ - અમાવલ હોય તો એને પરિણામે નૈનિ પતન કે જ્ઞાતિય
શિથિલતા આવે

જ સાત મળલા જેટલી ઉચાછવાળી પાણીમાં તરતી એક મોટી ચાલ જ હતી. ઉપરના વળનને લઈને લોહની પ્લેટો ‘ક્યડ, ક્યડ’ કરતી ડેક ઉપર વપનચેલી લાકડાની ચીપો લાકડાના ખીસા વડે જગ પછી ચસે નહિ એવી રીતે ચોડવામાં આવી હતી. આગમોટ ત્યારે ઝોવા ખાય, અથવા બાજુ પર આમથી તેમ આળોટે ત્યારે એ લાકડાં એ પ્રમાણે મળજૂત રીતે ચોડ્યા ન હોય તો બહાર નીકળી આવે! જગવાની, પાણીની, ના’વાની, ઘોવાની—સમગ્ર જીવનની બંધી જ આધુનિક દળની અવસ્થા આગમોટમાં હોય છે. આગમોટને પૂર્ણતાવાળા કામનો નમૂનો ગણી શકાય. એમાં પાછાં બચાવના સાધનો—લાઇફ-મોટ લાઇફ બેસ્ટ, ગેડીયો વગેરે તો ખરા જ.

માણસો આગમોટ ઉપર મિયાડીનાં બચ્ચા જેવા કેટલીકવાર બની જાય છે. આખો વખત રમતગમત, ફેડફોડમાં જ ગાળે! એક વખત તો આગમોટ ઉપરના બધાં બાળકોનો ‘ફ્રેન્ડી ટ્રેસ’ થયો હતો—તે ઘણો જ આનંદ આપે તેવો હતો.

અમારી સાથે ચાગ પાચ હિંદી નૌકાળાના ઑપીસરો હતા તેમાંના કેટલાક હિંદની કીર્તિને જેમ આપતા હતા એમ કહેવું મુશ્કેલ છે અવસર, જુવાનીયા હોઇ એમની પામેથી નૌકાળા વિે પૂરેપૂરે અદ્યતન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ધગશની આપણે આશા ગંખીએ, પણ એમનાં મન તો પોતાના ખાતાના નિયમો અને પ્રમોશનમાં જ પુગાયલાં જળ્યાયા.

છપ્પાઈતો પસાર કરતી વખતનું દૃશ્ય જોરા જેવું હતું મને તો એડનની સાતથી પછી વધારે જ્વાળામુખીની ચળા ઉતરતી ટેકરીઓ પમાગ કરી તે વખતે એક આધિગ અંગ્રેજ મહિલાનું ચિત્ર યાદ ગડી ગયું હતું તે અડી પાછું તાજુ થયું. કોર્ટ રાણીની અાથી એ મહિલા એડનની ટેકરીઓ અને તેના ઉપર અંગ્રેજોએ વસાવવા શહેરો અને ‘પાકરી ધાળાં’ઓને જોઇ રહી હતી. એની નજર પૃથ્વી જોઇ શકાતુ

ક પોતાની પ્રભા માટે, - એણે મેળવેના આશ્રાન્ય માટે એના મનમાં
 મેટુ ગૌરવ એ અનુભવી ગી હતી! જ્યાં વખતે પણ એ જ દૃશ્ય
 પાણી જોવા મળ્યું! એવેનનો કિનારો અને લશ્કરી મરાઠા આમત્રીથી
 સગળ જ્યાં જ્યાં કોઈ કારેના ખડકને સ્મૃતિમાંથી જાણે મીરો ઊંચો
 થતો જોયો પાણીની તળી દૂર મ્હવા માટે ધુમ્મસ તથા વચ્ચાનું મધ
 પાણી એમનું મ્હવા માટે ખડકની એક માથુને સપાટ વીસી બનાવી
 દીધી છે તે પણ આગમોટમાંથી જોઈ શકાતું હતું હવાઈ જહાજ વગેરે
 જનાર, કેમકે પશુ અહીં લાગ્યા હતા બીજી નૌકાની મોટો પણ હતી

સિંગાપુરનો એક અંગ્રેજ ઑફીસર મળી ગયો. સિંગાપુરમાંની
 હિંદી વસ્તી માહોમાહે લડે છે, મે પક્ષો પડી ગયા છે તે એમના થતા
 નથી વગેરે કૃતિયાદ કરી. મનાયાનો એક આઈનીજ જેવો માણસ મળ્યો
 તે પણ એવા પ્રમાણની કૃતિયા કરતો હતો એ સમ્બાનોમા વનમાનપત્રો
 હિંદીઓના હાથમાં છે, તામીન ચોકાની વસ્તી વધારે છે વગેરે જાણવા
 મળ્યું હિં મહાર વચ્ચા હિંદીઓએ તે દેશના નાગરિક તરીકે સ્વેચ્છાથી
 ટક પાડવી જોઈએ. હકની માગણી કરીએ તેમ કૃતિયા મનવચ્ચાની પણ
 આપણે માથે આવે એ સ્વાભાવિક છે

સગવડવાળાં જણાયાં.) બધી વિધિ પતાવીને અમે તો ઉતરવાને તૈયાર થઈ ગયા, પણ હજી સામાન ઉતર્યો ન હતો એમાં ત્રણ દલાક લાગી ગયા. સવારે નવને બદલે બપોરે ત્રણેક વાગે અમે ઉતરી શક્યા.

ઉતરવાનું મોટું થયું એટલે આગબોટની કંપનીએ બપોરનું ખાવાનું આપવાની સગવડ કરી. પણ મને ખાવાની રૂચિ હતી નહિ. વહેલી સવારથી જ નહિ પરંતુ ઇંગ્લેંડનો કિનારો દેખાવા લાગ્યો ત્યારથી માંડ મન કોઈ જૂદા જ કાર્યમાં લાગી ગયું હતું. કોઈ સુવર્ણન્યોતિ ઇંગ્લેંડના વાયુમંડળનો સ્પર્શ કરતી હતી—ઇંગ્લેંડના માનસનો કેવા પ્રકારે સ્પર્શ કરશે, કેવું સ્વરૂપ લેશે, ઇંગ્લેંડના માનસમાં એવી કોઈ પગમ સત્યની પ્રાપ્તિની અભીષેક જાગશે કે નહિ વગેરે પ્રશ્નો મારા મ્યુક્ત મનમાં જાગતા હતા. પરંતુ ઇંગ્લેંડમાં શ્રી અર્ચર્ડ અને ઇંગ્લેંડ જે જ વસ્તુઓ હતી. ચારે બાજુથી ખૂબખૂબ વિગેધ અને બંધ દાર ઝનાં કોઈ ન્યોતિર્મય પુરુષ એ ધ્રુવેથી અવગ્રા ઉપર પોતાની સુવર્ણ-ન્યોતિ ઝેલી રહ્યો છે એમ જણાયું, ઝતાં એક સાહસ ખેડવાની અને એના પરિણામ વિષે અનિશ્ચિનતાની લાગણી પણ મને થતી હતી. આ જ સ્થળે કદાચ સને ૧૮૭૬માં શ્રી અર્ચર્ડ સાત વર્ષના બાળક તરીકે આવ્યા હશે—એમણે પણ આ વિગટ પાટનગર પહેલીવાર જોયું હશે. ઇંગ્લેંડ દેશને એક યાત્રાના સ્થાન તરીકે જોવો તે એક હિંદીને મારે ખાસ કરીને વિચિત્ર લાગે એવો અનુભવ છે. આગબોટ પર મિથ્યાભિમાની બકાશખોર મલાયાનો એક અંગ્રેજ મળ્યો હતો, તો આક્રમકદંતો એક મનાતક અને એની પત્ની તથા બાળકો એ ત્રણનું શાંત સંસ્કારી કુટુંબ પણ હતું ને? એ લોકો શાંત, સમ્ય, થોડાબોલા હતા પણ તમને પાછા હડમેલતા ન હતા. એટલે ઇંગ્લેંડમાં એક જ પ્રકારનું ઇંગ્લેંડ છે એવું નથી. હું ઇંગ્લેંડના ગહનનમ આત્માને સાદ કંને હોતો,—ન્યોતિર્મય સત્ય મારે એના અતગનાં દાર ઉપર એમ વાંઝતો હતો. શ્રી અર્ચર્ડની ૧૪ વર્ષની નિવાસભૂમિ એમના સત્ય મારે થોડે ધણે અંગે પણ તૈયાર થતી જોઈએ એવી આશા હું રાખતો.

અહીંના લોકોનું જીવનધોરણ ધણું ઉચું છે એ હકીકત પહેલે
વરેથી આપણી નજરે ચડે છે. દરેક માણસને પહેવાનાં કપડાં છે અને
પુરિફાઈક ખોગક પણ મળતો હોયો. જોઈએ એમ આપણે જોઈ શકીએ
છીએ. મરીમ વર્ગના માણસોને પણ બીજા દેશના મધ્યમ વર્ગને હોય
છે તેના કમા વધારે સગવડો અહીં મળે છે. જન સાધારણ—પ્રગતો
મોટા ભાગ—પ્રાણની જામિકા પર રહેતો જણાય છે અને એમાં મંજુર
પણ છે એમાં જે દાર્ષ અનુભવો મળે,—જે સુખ કે દુઃખ મળે,—
તે આભાવિક, અને અનિવાર્ય મળવાને ટેવાયેલો છે. ચાટે બાજુ એટલું
પેટ્રોલ વપનાય છે, એટલી વીજળીની શક્તિ પેદા થાય છે કે આપણને
શઃઆતમા લાગે કે, આપણે શ્વાસમાં પેટ્રોલ લઈ રહ્યા છીએ શરીર
જાળે એક પ્રકારની ગંભી અનુભવે છે

અહીંનું સામૂહિક જીવન—સમૂહજીવન—એ પ્રકારે ઘડાયુ છે કે
મામાન્ય વ્યક્તિને પોતે ઉત્પન્ન કરેલા શક્તિના વમળમાં તે ખેંચી જાય
છે ભૌતિકશાસ્ત્રની શોધખોળોનો વાલ્મ લઈ મમદ જીવનમાં એનો પ્રયોગ
કરીને ગતિનો પ્રયત્ન વમળ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે. પ્રગતજીવનના
જરૂરી અંગો, જેવા કે ઝસણ, ગતિ, આપણે, આવજા, પેદાશ વગેરે—
સાથે એ શક્તિનો પ્રયત્ન પ્રવાહ જોડાયેલો છે એ પ્રવાહને વહેતો નખવા
માટે અખ્યાયક માણસોને પણ યતના જેવા યાત્રિક ખતવાની કન્યા પડે
છે આ ગતિના વેગનો આનંદ—યુવાવસ્થામાં ખાસ કરીને—બોમ્બી
સકાય છે અહીંના ધના યોડો એ ગતિના વેગવાન વમળનો આનંદ
ભોગવે પણ છે પણ યુવાવસ્થા પડી જીવનમાં મનિતો આક્રમે—ખાસ-
મનિતો—વેગ અટકાવવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે વધાગમાં જીવન કેવળ
ગતિ, કેવળ વેગજ છે એ પણ સાચું ક્યા છે? જીવનમાં ગતિ, વેગ
વગેરે વિમલ સાથે, રૂઢિ સાથે, સમુદ્ધાતિ સાથે જોડાયેલો હોય તો
સાર્થકતા પ્રત્યે લઈ જાય છે. નહિ તો, નિરૂદ્ધ ગતિ અને તેનો વેગ
અર્થહીનતાની જ પ્રતીતિ આપતે વહ આવે છે અને જ્યાં એ અનુભવ

ધાય છે ત્યાં જુન સુધાગ્વાનો સમય વડી ગયો છે એમ લાગે છે
જ્યાં સુધી શારીરિક શક્તિ હોય છે ત્યાં સુધી આ ગતિમા અને એના
વેગમા માણસ આનંદ વર્ધ શકે છે કોઈ વિશાળ સીનેમામા ચાલતી
પ્રી મતી માફક અહીં સમૂહજીવન ચાલ્યા કરે છે—એની ગતિ સિનાયની
આર્થિકતા, પ્રગતીય જીવનની સાથે પ્રગતિ આર્થિક તત્ત્વની માથે જોડાયેલી
છે એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ પ્રગતિના અનરુદ્ધાનો કોઈ આપ્યા
લિમિટ મુજબ પ્રત્યે વિકાસ થતો જણાતો નથી—પરંતુ સગડન, શિસ્ત
પ્રાણશક્તિનો જુવાન સમૂહજીવનની જગત પ્રાણમય ચેતના—પ્રગતીય
ચેતના—વગેરે સાગ પ્રમાણમા જણાય છે આપત્તિ કે મુશ્કેલીના સમયમા
એ સમૂહ ચેતના અસાધાગ્ય એકતા, સગડન અને અસરકારક ક્રિયા
શીતના પ્રગટ કરી બતાવે એટલી સમર્થ છે જર્મન પ્રગતિ હુનાઈ
મેન્નના કુમનાઓ સામે આ પ્રગતિ અસાધાગ્ય હિમત અને ઠંડી
શિસ્ત બતાવે છે પરંતુ સમૂહજીવનની આ અર્થચંદ્રિત વ્યવસ્થા અમે
અધૂન થતો ઉપર નિર્ભરતા ઉત્પન્ન ક્રમમા એમણે જેમ ટેકરી
સિદ્ધિઓ મેળવી છે તેમ કેટલક ઉચ્ચ તરવો ગુમાવે પણ છે

પોં ૬ “એ નિયામય શુ દર ? અહીં જેનાર સાત આઠ જણા માં
એ કયા મધુ વાની આપે ? એટલે એની નજરે એ કહે છે તે બગમ
છે’ પણ આપણુ શુ ? પોન્ટ ઑરીસ પ૦ જ ડગના દુર બને હોય
પણ એ તો જળમગ્ને માટે નવા માણસને એ પ૦ ડગના ભાર થત
પડી શકે પડી તો એક ફાન આપો, ત્રી ત્રી એન મોર્ટનનો, એક
આપો ડોગીસનો બધાજ પ્રાણી ધાકમા મમ મ્તા હોય એમ ફાન
પર મોથે, — જાણે કામમા ગળામુઠા ડુમેના માણસો એક નવા મમન
તનુ જાનવાને ફાદા મારતા ન હોય ! મને એમની ધાતુ સમજતીજ
ન હતી ! તબ માણસ ધાતે તે કામ જ્વાને એને વખત ન મળે એ
વચ્ચુજ દુ સમજવાને અસમિમાન હતો પડી પોતાની ધાતુઆન,
પોતાના સમજનુ બગ મ્તુ અને કયા સકપને પોતે મ્તુ મ્ત્ય
આપે છે એના ઉપર પણ કામ કન્વાનો, વખત મળવાનો મળવ જ
જ્યાં ડોગીમે ‘ન પ મ્તુ કે ‘સાનથી આક’ વચ્ચેજ એને વખત
મળે તેમ છે, બાગીનો વખત એને વજ મમ છે ત્યારે સમજ મરો

છએમા આપણે પોમ્તની દીકાણી ખરીવાથી માડીને મધુજ કામ
જતે કરી લેવાન છે એ તો આપણામા મ્હેવન છે ને ૬ આપ મૂવા
વિના મ્વર્ગે ન જવાય !

એને મે પણ જેની પામેથી જે પ્રમાની મદ, સનાહ સકાનુ
જીવિ વગેરેમાનુ મળે તે લાંબે મમ મ્વાનુ આપણે પોતે છે એ વચ્ચુ
સાજના માત વાચા પહેના નામ સમજ મરો ! પ્રભુકૃપાએ એ
મમજસને વ્યવહારમા ઉતાવળાની સકષ્પસમિ અને શાગિમિ સક્તિ
માગમા હતી એ સફલાન્યની વાત હતી નહિ તો માટે ઇન્વેડની
નિશ યજને પાન દન્તુ પત

અને અજાનનો પડકાર પણ મારી સપૂર્ણપણે મ્વાયત કરવાની
દુરુપ સમિઓને જીંદીને જામન કરી મૂવા માટે પૂતો દુને
તરીજ શિગિથિનિમ તરીજ મુરતીઓ વચ્ચે મધુજ મમ — એને

હાથે કરવાનું છે એ પ્રતીતિ જેમ સામનો કરવા માટે ઉત્સાહ પ્રેરે એવી હતી તો દુઃખ અને ચિંતાજનક પણ એટલી ન હતી. નવા જ કોઈ સાગરમાં તરવાનું અને તરીને પાઠ ઉતરવાનું હોય અને જે પ્રકારની મનોદશા થાય તેવી માર્ગ હતી. સાથે સાથે બધા સરકસો એક પછી એક ખોલીને ઓગડામાં સામાન ગોળવતો જતો હતો. ડવાગે બહાર નીકળી ગયો. સાહસનો ઉત્સાહ અને પડકાર ક્રીડવાની તમન્ના, “નેહએ આખરે શું નીકળે છે?” એવી કુતૂહલ વૃત્તિ-અને એ બધાની ઉપર શ્રી અનવિંદના કાર્યમાં અડગ વિશ્વાસ લઈને જલ્દી લડનનો ભોમિયો હોઉં એવી અદાથી બે કલાકમાં હું નવા ધંતી બહાર પડ્યો. બસમાં કવી-સગેટ સુધી પકોચીને પગે ચાલી ૩૧ નંબરના ધંતે રોધતા ૨૦થી ૨૫ મીનીટ નીકળી ગઈ. આખરે, સાડાસાતેક વાગે ડોરીમે બાગ્ચુ ઉપાડ્યું. “શ્રી પુરાણી, I am miss Tomlinson, -Doris-” હું તમને લેવા આવત પણ ડૉ. દોકરે બંધી બચત્યા કરી છે એમ મને ખબર પડી એટલે હું આવી નહિ. માટે અંધી બહુ કામ રહે છે.”

મેં પૂછ્યું નહિ કે કામ દેવા પ્રકારનું છે

મેં પૂછ્યું, “પીટર પણ અંધી જ રહેતા હતા ને?”

“હા.”

“માટે એમની ડમ જોતી છે-મને ત્યાં લઈ જાઓ.”

ડોરીમ આનંદમાં આવી. મને ઘણી ગજબુસીથી ઓગડીઓની બ્રમ્મચામણીમાંથી ચૂંતો કરીને ડોરીને લઈ ગઈ પીટરે ૧૯૫૩ના નવેમ્બરની ૧૨મીએ હૃદયરોગથી દેહ છોડ્યો હતો. ઇંગ્લેન્ડ વિષે એ નિગરા થયો હતો, પોંડિચેરીથી પાછા આવ્યા પછી લડનના જીવનમાં એ પાટેા પહેલાં પેડે પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ અને જીવનના તડકા ઢાંચા પણ જોયા છેવટે ગરીર ચાલ્યું નહિ. એની મેઘદાજગી મને ઘણી સાવની હતી મારા કાર્યમાં સમજણપૂર્વક સક્રિય મદદ કરી શકે એવો એ મિત્ર હતો. પોંડિચેરી આવી ગયો હોવાથી એને શ્રી

અનિદના મર્ચના ગ્લુષનો પણ જાણ મ્યાવ આપ્યો હતો એ
 ઓગામા થોડીવાર મૌનમા હામા ન્હિ મે હાગીમને ખાતરી આપી
 કે પીટગના મનમા હતુ એ કામ હું કન્વાનો છું એમા હવે તો એની
 સ્વપ્ન નાનાજગ આપણને મળે તેમ છે, પણ એણે રાખ્યાન કરી છે
 તેને ઓળે જવા નહિ જાય

હાગીમને પીટગની ઘણી મદદ હતી, પણ એવાન અન્યાસ જવા દેઈએ

હાગીએ પોતાનાથી મનની મધી મન આપવા કહ્યું, પણ એક
 'દુહાશ્રમ'— નહા વાનમ્યાનમ—અનાવનાર અવધાપા જાણ કેટલી
 મન રી શક એનો મે તો વિચાર કરીજ નીચે અને જા હાગીસની
 મન વગર કેટલુક કામ થયું તે થઈ શક્ય ન હોય

એટલે ટેબલ પરનો હું 'જોસ' ગણાવા વાળો. જોસને પૂછીને ટેમ્પ વિષેની વિગતનો નિર્ણય લેવામાં આવેલો.]

શારીમાં જમીને પાછા ફરતુ — એટલે કે ૨૩ પેમ્બ્રીજ વિદ્યાલય પહોંચતુ મહેલુ ન હતુ પણ ત્યાં દી માધવન માગી પેરે પહેલી જ વાર ઇંગ્લેન્ડ આવેલો એન્જનીયર, માગી મફત આગ્યો આગમોટ પર એણે લડનની અને ઇંગ્લેન્ડની ગાછડોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ટયુમ ટ્રેન, ગેવે ટ્રેન, — મસના ગતારે. વગેરે વિષે એણે ઘણી સારી માહિતી મેળવી ગઈ હતી એણે પીઝાડીની સ્ટેશનથી નોર્થગહામ દીવ જવાની ટયુમ મને બતાવી હું નોર્થગહામ દીવ પહોંચી ગયો પણ ૨૩ પેમ્બ્રીજ વિદ્યાલય ઘાઈ પામે ન હતુ ગતના ૧૦૧ વાગી ગયા હતા, પણ “બહુ દૂર નથી” એટલા જાન માથે અડધો કલાક ચક્કરો મારીને જગા ગાંધી કાઢી પહેલી જ રાતે ૧૧૧ વાગે જાને લેગ પહોંચી ગયો એટલે ઘાઈ નિરાત વળી અને નિશ્વાસ પણ આપ્યો.

ગરે બે ગાંધી સુધી પેગ્ગિઓ ઉઠાડી હતી તેની ગરમ્મા કગવામાં ગેમગો આ જગો એની વિચિત્ર છે કે ટેર્મિન કન્વા કે લેવા મારે છેક નીચે જલુ પડે છે જગર પલુ દૂર છે ગમ્મ પાણી થોડા દિવસમાં આવશે એમ ધન્યલુ કહ્યું છે સમાનનો નાસ્તો સારો હતો. ૩૧મીએ જ ખાઈને ડારીને મોકલેલી એક નાઈ મીસ એમાની મદદથી ગેમ્મ વગેરે લીધુ અને ઇન્ડિયા ઓફીસ જઈને શ્રી ખેગ માહુમના આપેના ટાગમેનો ઉપયોગ કરી લેવાનો વિચાર કર્યો. પહેલી મુલાકાતમાં મી ગેજાગેયોએ મારી સહાનુભૂતિ બતાવી વાય એમ સી એના વાર્ડન મી અધ્યામને જાન કરીને તા ફટી સર્વિસરે સાગે વાર્તાવાપ હિંદી અને બહાગના વિદ્યાર્થીઓ માથે ગોધવાયો મી ગીસ્ટ, ઇન્ડિયા પાકીગ્તાન મોસા યગીના સેક્રેટરી બહારગામ હતા એટલે એને માટે વાટ લેવી ગી બી બી સી મા ફક્ત એવન્સીઝ ખાતામાં કામ કરનાર મી માલગાના બીઝ મેજિસ્ટ્રેટ મળવાનુ ફેગ્યુ

તળ વાગે બ્રિટિશ દાઉન્સિસની ઑશીસમાં મીસ હર્નર્ટસને પળ મળ્યો. દન્ડિયા ઑશીસમાં વિસાદરના પુત્રને પળ મળ્યો. એની સાથે બપોરે દન્ડિયા હાઉસમાં જન્મે. હિંદીઓ માટે સોંધામાં ખાવાની આ એક સારી ગોડવળ ઈન્ડિયા હાઉસે કરી છે. પણ દૂધી અડી આવવું બધા માટે શક્ય કે અરેવું નથી. બ્રિટિશ દાઉન્સિસ મારફત થોડા માણસોને મળવાનું તથા સંસ્થાઓનો સંબંધ કરવાનું હાથું.

સ્ટીમર ઉપર ડૉ. હાકોરનો પત્ર આવ્યો તેની સાથેજ ખાંડવાળાનો કાગળ પણ આવ્યો હતો કે “તમે અમારે ઘેર રહો એવી અમારી હચ્છા છે.” એનો ઉત્તર પણ મેં લખી દીધો હતો કે, “લંડન જેવા ગીચ વસ્તીવાળા શહેરમાં કોઈની અગવડમાં વધારો કરવા મારી ઈચ્છા નથી. વળી, ખગ્ગ પેટ રકમ પણ આપવી જરૂરી છે તે સિવાય રહેવું મને પસંદ નથી.” જવાબમાં ફોન આવ્યો કે “તમે જરૂર અમારે ત્યાં આવો.” મેં કહ્યું: “તમે આવીને લઈ જઈ શકો તો આવવામાં વાંધો નથી.” જ્યાંનિ હાકોરે પણ પોનાનો આશ્રદ ખાંડવાળા સાથે ઉમેરેલો. સાંજે પાંચ વાગે એક જુવાન હિંદી રૂ.૩ પેન્શનીજ વિભાગ આવ્યો. જવું તો તુર્ત જ જવું એવા મેં નિશ્ચય કરી લીધો. કારણ કે ફોન છેક નીચે,

માદલીન ડ્રીટમાં પહેંચ્યા. એ જ ઘરને મેં ‘Doll’s house’—
 ‘દીંગણીનું ઘર’ એવું નામ પાછળથી આપ્યું! નાનું સરખું—રમકડા
 જેવું અને છતાં ગંધી સગવડ અને દરેકને સ્વતંત્રતા આપે એવું એ
 ઘર ખાંડવાળાનું પોતાનું ખરીદ્યું છે. એટલે એક રીતે જાણે સ્વતંત્ર
 ઘરમાં હું રહેવા મળે, જ્યાં ગંધાં ઓળખીનાં હતાં, જ્યાં મોડુંવહેલું
 થાય તો કશો વાંધો ન હતો. જ્યાં હું ગમે તેમ વર્તી શકું—હિંદી
 લેવાસમાં પણ સ્વચ્છ થઈને જોઈ!—લંડનથી એક કલાક ગસનો
 રૂનો હતો! પણ એકંદરે રોજના એવા જવા આવવાના જે કલાક
 મગવડ અને નિર્ગંતની નજરે વસુક્ક હતા ખર્ચ પણ રીનસરનો હતો. -
 કાંઈ નહિ તો એક જગોએ રીનસર ગોડવાઈ ગયાનો અને અપગિચિતના
 જ થયાનો આનંદ તો મને થયો જ.

કામની શરૂઆત

૧લી સ્ટેમ્પની જાણે નિમગ્નિ કામની આશીમ થઈ થઈ
 મનાના ચાર પાસે પાન ધીને માહિતી મેળવી લીધી અને મોડરો
 પ્રમાણ વૅગની-સને (૨૧ મેમી-મેટ્રી, ૫૫ મી ૨) અને નુઆ
 પનીના મી. ડેનો-એ (૪૬, ૩૫ એન ડ્રીટ, ૫૫ મી. ૧)
 મપોડે મપો. શ્રી અ વિના પુનરોના વેચાણ મર્ગની વાનચીન થઈ
 પણ એમા વૅટની-સૂ ની અ વિના માનિત્વમા અગત મ વેનો હતો
 અ મા. જાણવામા આવ્યું કેલો મને ન્યુ 'શ્રી અ વિન્નુ સાગિ ૧
 નિમેરીમે ૫ તુ મહમપજે પ્રચાર પામત જાત છે, વસા વેકોના જાણ
 વામા આવતુ થત છે મા. તાપા 'નાઈફ ડીવાઈન ને વડ મહાન
 પુનત મહાન એમની આખો મહ હતી એને મે મે વા 'વાલ
 ડીવાઈન એમને વાચી સહજાની હતી.

ઊભો કહેલો પાતળો અને ઊંચો યાંલલો, — મને અમુંદર લાગે છે. ચારે બાજુ ઊંચા મકાનોમાં નેહસનના સ્તંભની છાપ ઉત્પત્તિ નથી. હિંદની પ્રગ્નએ એવું મહાન સામાન્ય ન હતું ત્યારે પણ માહસોરમાં શ્રવણ બેળગાળામાં ગોમતેશ્વરની મૂર્તિ ખડકમાંથી કોરેલી છે તે ઉંચાઈમાં નેહસનના સ્તંભને ટક્કર મારે તેવી છે. આપણી પ્રગ્નને ભક્તિ, શાંતિ, આત્મા, શ્રદ્ધા, અનંત વગેરે ત્રિપેષ વધારે આકર્ષતા આપ્યા છે. માહલો દુસ્થી ગોમતેશ્વરનાં દર્શન થઈ શકે છે. લંડનના સારામાં સારા ભાગો એના ક્ષીલી દરિયાગીવાળાં પાર્ક છે.” વગેરે વગેરે.

આજે સાત કાગળો લખ્યા.

માલહોત્રા એવરસીઝ—સમુદ્રપાર—સ દેશો મોકલવાના બી.બી. મીના ખાતામાં કામ કરે છે એના ઉપરી મી. લીન્ટને મને મળવાની ઇચ્છા જણાવી મારો પણ બી. બી. સી. માં શ્રી અરવિંદ વિષે પ્રોડક્ટાન્ટ કરવાનો વિચાર હતો અમે મળ્યા. મેં મારી યાત્રાનો ઉદ્દેશ એમને સમજાવ્યો, શ્રી અરવિંદ વિષે થોડી રૂપરેખા આપી બી.બી.સી. પણ એ કામમાં મદદ કરી શકે એમ જણાવ્યું ત્યારે એમણે સ્પષ્ટતા કરી કે “અમારું દરિયાપાર પ્રોડક્ટાન્ટ કરવાનું કામ છે, એમાં તમે દબલતા હો તો હું હિંદ માટે કે બીજા ખંડે માટે તમારી માગણી સ્વીકારી શકું.” પરંતુ મારે તો ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રોડક્ટાન્ટ કરવો હતો એટલે એમણે મને જણાવ્યું કે એ કામ થઈ પ્રોગ્રામના કેન્દ્રોક્ષરના હાથમાં છે. બહુ તો તેઓ મને થોડી મદદ કરી શકે પણ એ પ્રકારનો કાર્યક્રમ લેવા ન લેવાની જવાબદારી કે અધિકાર એમના હાથમાં નથી, પણ મી. લીન્ટન એક સહૃદય સભ્યન લાગ્યા. એમની સહાનુભૂતિ સાચી અને ગોંડી હતી એટલું હું જોઈ શક્યો.

૬૭ સપ્ટેમ્બર: મી. આર્થર જેનરનેયગોપથ મળવા આપ્યા. ઘેર એક ક્લાક માટે મુલાકાત.

ઝાકોબરે ફાયલ ઇન્ડિયા પાકિસ્તાન સીલોન સોસાયટીમાં મારું પ્રવચન હતું તેમાં આવવાને ઇચ્છા દેખાડી.

સાંગે ડોરીસની સાથે વાળુ કસ્તાનું હતું. પાસેજ કોઇ પાટ્ટીનું રેસ્ટોરાં છે તેમાં ગયા અને હું રાત્રે સ્નેક વાગ્યે વાળુ કરીને એનર્જી પહોંચ્યો.

૨૪ સપ્ટેમ્બર: ૧૧ વાગે લંડન યુનિવર્સિટીમાં ડૉ. ડી. એન. દેવેની મૂલાકાત લીધી. લંડન યુનિવર્સિટીનું મકાન લગ્ન છે, આધુનિક છે. ૧૯૪૬માં બંધાવ્યું છે. ઇંગ્લેન્ડ કેળવણી અને સંસ્કારિતાના પ્રચાર માટે અલગ કોલન ખર્ચે છે તેનો અહીં આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે. પૂર્વના અને આફ્રિકાના અભ્યાસ માટે અહીં ૨૦૦ પ્રોફેસરો છે અને પાંચમેએક વિદ્યાર્થીઓ હશે! એવા પ્રોફેસરો છે જેમને વિદ્યાર્થીઓ નથી, પણ એવું તો યુરોપમાં બધે બને છે: પણ અહીંના લોકો આવા કાર્ય માટે પૈસા ખર્ચે છે અને સરકારની મદદ ઉપરનું વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ પણ આર્થિક મદદ કરે છે. વેદ વિગે વાતચીત થઇ. વેદ ઉપરનું સાહિત્ય બતાવ્યું. કપાસી શાસ્ત્રીનું ‘સિદ્ધાન્તિ ટીકા’ મંગાવવાનું વચન આપ્યું. શ્રી અરવિંદના પુસ્તકોની નોંધ પણ કરી પણ આગળ પડીને પોતે કામ કરી શકશે કે કેમ એ વિગે મને શંકા છે.

હિંમો ડંગેલો પાતળો અને ઊંચો ચાલવો, — મને અમુદર લાગે છે
 યાગે બાલુ ઊંચા મકાનોમા નેડમનના ન્તલની છાપ ઉતી નથી
 હિંની પ્રગળે એવું મહાન આત્માન્ય ન હતું ત્યાગે પણ માહસોઆ
 વ્રજા બેગગોળામા ગોમતેશ્વરની ભર્તિ ખડકનાથી ફેરેલી છે તે હિયાતમા
 નેડમનના ન્તલને ટકર મારે તેની છે આપણી પ્રગળે ભક્તિ,
 નાનિ, આન્યા, ચદા, અનત વગેરે રિપયો વધાગે આકર્ષિતા આન્યા
 ને માહસો દુન્યી ગોમતેશ્વરના દર્શન થઇ શકે છે લડનના સાગમા
 સાગ ભાગો એના વીલી દુન્યાળીવાળા પાર્ક છે ' વગેરે વગેરે

આજે સાત કાગળો લખ્યા

માવડેના ઓનસીઝ — સમુદ્રપાટ — સદેશો મોકલવાના બી બી
 મીના ખાતામા કામ કરે છે એના ઉપરી મી વીન્ટને મને મળવાની
 હજી જણાની માગે પણ બી બી સી મા શ્રી અરવિંદ રિપે
 નેડકાન્ટ કન્વાનો નિચાર હતો અમે મળ્યા મે મારી યાત્રાનો ઉદ્દેશ
 એમને અમમ થો, શ્રી અરવિંદ રિપે થોડી પગેખા આપી બી બી સી
 પણ એ કામમા મદદ કરી શકે એમ જણાવ્યું ત્યારે એમણે સ્પષ્ટતા
 કરી કે “ અમારૂં દરિયાપાટ ઓડકાન્ટ કરવાનું કામ છે, એમા તમે
 હજી હો તો હું હિંક માટે કે બીન ખડો માટ તમારી માગણી
 નીકારી શકું ” પરંતુ મારે તો હવેડમા ઓડકાન્ટ કરવો હતો એટલે
 એમણે મને જણાવ્યું કે એ કામ થઈ પ્રોગ્રામના ઓન્ટ્રોવરના હાથમા
 છે બુ તો તેઓ મને થોડી મદદ કરી શકે પણ એ પ્રકારનો કાર્યક્રમ
 લેવા ન લેવાની જવાબદારી કે અધિકાર એમના હાથમા નથી, પણ
 મી વીન્ટને એક સહાય સળંગ લાગ્યા એમની સહાનુભૂતિ સાચી
 અને ઊંડી હતી એટલું હું જોઈ શક્યો

૨૭ સપ્ટેમ્બર: મી આર્થ જોન નેચરોપથ મળના આન્યા
 ને એક ક્વાક માટે મુલાકાત

ચીન્ટનને એના કુટુંબ પ્રમાણે એકપત્ર લખીને તેવાં કયો જે એ થઈ પ્રોધામના કોન્ટ્રોલ ને મોનવા - લખ્યા કાગળે (હિંમતી કહેતા પત્રલેખાનો નિર્દેશ)

૪ થી સપ્ટેમ્બર: ગવિલા ગા વાગે કીન્સ જે હોમ એસ હમ્યુ હમા થી અન્વિષ્મા અ સેનાનએને મળવાનું ગમ્યુ હતું (પાંચ દામગો) ૩ થી નમમમ ૪૫૫ નુરી પ્રવચન

માગાગેટ ડોમ્સની મુનામન

એનન કોહન અને વનોન કાટમની મુનામન

૧ વાગે લાર્મવ મળવા માટે આ-યો, એના ભાઈ માથે આપી મવાન ચીન્ટનનો પત્ર નૈતાગ હમ્વામા મહ વિન્યાવ ની મુખ્ય નો નસા અને એનની મળતા માટે આ રા મપોરે એ વાગે ૩૧ કીન્સ ગેટ દેવમ પડાંચી ગો ત્યાં માગાગેટ ડોમ્સ, એનન કોહન, એમા

ગયો ત્યાં એયાર કેળવાયલા અંગ્રેજોએ મને સૂચના કરી કે તમે ઇંગ્લેંડ
ગયો તો ત્યાં સાફ કામ થાય. મેં પીછડને કાગળ લખ્યો અને ત્યાં
કામ થવાની શક્યતા વિશે પૂછાવ્યું. એના નિરાશાજનક પત્રમા આ
પ્રમાણે એણે લખ્યું:—

“હું જે મહિનાથી લંડન પાછો ફર્યો છું અને ચાર મહિનાની
ગેરહાજરીમાં બેમાં થઇ ગયેલાં કામોનો ઉકેલ લાવવામાં ગેકાયો છું.
અહીં જે શ્રી અર્ચર્ડ મેન્ટર ચાલે છે તેના વિશે ચકિત કરી નાંખે
એવી કોઇ પ્રગતિ થઈ છે એવું નથી. હજી તો અમારી પાસે અમારી
પોતાની કહેવાય એવી જગો પણ નથી એટલે જાહેરને માટે સમા કે
મળવાનું રાખવું શક્ય નથી. લંડનમાં એક ડમણ પણ આગળ વધવું
થયું—ખરેખર અનિ ઘણું—મુશ્કેલ છે. પણ મને આશા છે કે વખત
જતા બધું ધીમે ધીમે ગોઠવાઈ જશે.... ..

ત્યારે ત્યારે હું આપણી પ્રખ્યાત લશ્કરી—હિંટની ટુકડી—નો
પોંડીચેરીમાં ક્વાયન કુનારી—તથા ત્યાના જીવનનો વિચાર કરું છું
ત્યારે મને પાછા ત્યા—પોંડીચેરી—આવી જવાની તાક્ષાવેલી થઇ આવે
છે—મને લાગે છે કે અડધા ઉપરાંત મારી જાતને હું પોંડીચેરી મકાને
આવ્યો છું. કોઇ દિવસ પાછો આવી શકીશ અને મારી જાતને પાછી
મેળવી લઇ શકીશ”—(તા. ૧૦ મે, ૧૯૫૩).

ત્યારપછી એમણે ઇંગ્લેંડમાથી મદદ મેળવવા માટે—એટલે કે
માગ પ્રવાસ માટે—પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ પરિણામ કાંઈ આવ્યું નહિ
“હુકીલ્ડ એ છે કે થોડા સમયથી મેં અકીથી આર્થિક ટેકા મળે તે
માટે તપાસ કરવી શરૂ કરી છે ખરી, પરંતુ તેનું પરિણામ પૂરેપૂરું
નકારાત્મક છે.” ....

પરંતુ રોયલ એશિયાટીક ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇસ્ટિસ ઓફ ઇન્ડિયા
એવાજ કોઈ મંડળ તરફથી ખચર આવે કે શ્રી અર્ચર્ડનાં પુસ્તકો
અને દર્શન વિશે વહેલામાં વહેલી તકે એમને સમજૂતિની અને પ્રવ-

ઉપર ઇંગ્લેન્ડનું સંસ્કારપૂર્ણ હેતુ છે. આપણે હવે સ્વતંત્ર થયા છીએ. હવે ઇંગ્લેન્ડ આપણને કશું કરવાની ફરજ પાડી શકે તેમ નથી, પરંતુ ઇંગ્લેન્ડની સંસ્કૃતિનું હેતુ આપણે ચૂકવવું જોઈએ એમ મને હમેશાં લાગતું આવ્યું છે. આપણી પાસે ધનની સંપત્તિ નથી, પરંતુ બીજી રીતે આપણે એ હેતુ વાળી શકીએ તેમ છીએ.

અત્યારે યુરોપ અને ઇંગ્લેન્ડ ભૌતિકશાસ્ત્રના જડવાદ ઉપર માનવ સંસ્કૃતિની રચના કરવાનો આશરુ સેવે છે. થોડા જ દિવસ પર ખ્રિસ્તશથી એક પ્રખ્યાત સાયન્ટિસ્ટ ટેલીવીઝન પર “Automation” — “સ્વ-અધ્યાસિત થાને સ્વપાસે” — યંત્રો વિશે બોલ્યા હતા. તેમાં જણાવ્યું હતું કે આપણે વધારે ને વધારે “Technical personal” — “ટેકનીકલ પર્સોનેલ” — “ખાસ જ્ઞાન ધરાવનાર માણસો — ભૌતિકશાસ્ત્રના નિષ્ણાનો” ધણી મોટી સંખ્યામાં જોઈએ છીએ. એક બાજુ રમેશ ને બીજા ભૌતિકશાસ્ત્રના ચિંતકો જડવાદી દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકારીને ભૌતિકશાસ્ત્રની અધુરશક્તિનો ઉપયોગ કરે એવી અર્થ-કેન્ડિન આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા સ્વીકારવાથી જવાજ પ્રશ્નોના ઉકલ આવી જશે એમ કહે છે. ત્યારે હિંદના ચિંતકો દામોદર, મહાત્માજી, શ્રી અરુવિંદ વગેરે અર્થ-કેન્ડિન છવન નહિ પરંતુ અંતઃકરણની બીજી શક્તિઓને ખીસવવાથી અને નવ છવનના સંગઠનમાં એમનો ઉપયોગ કરવાથી જ છવનના કાયદાઓનો ઉકલ આવી શકાશે એમ દલપાપૂર્વક પ્રતિપાદન કરે છે. આ અન્નેના દૃષ્ટિબિંદુમાં એક વસ્તુ સામાન્ય છે તે એ કે અન્ને છવનનો સ્વીકાર કરે છે.

એટલે અત્યારે આપણી આગળ પ્રશ્ન આ છે: માનવનું ભારિ-છવન ભૌતિક દૃષ્ટિએ કરેલી પ્રતિરોધી, આર્થિક યોગના વડે, રાજકીય પુનર્વરતના તથા સ્વાર્થની વહેંચણી કરવાથી પોતાના અંતિમ ઉદ્દેશ પ્રત્યે પ્રાપ્તિ કરશે કે કેમ? માનવજનનિની પ્રતિનિતિ એ કાર્ય કાંઈ અનુદાત્ની યોગના, સંગઠન, સંસ્થા, અધ્યક્ષ કે નિયમો વડે સાધી શકાશે કે પછી વધારે આર્થિક, ધૈન્યિક ઉપાયો યોગના આવશ્યક છે

પ્રશ્ન થોડો ત્યાં પણ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ ખાત્ર ચમ્પત્તરાજા દેખાયા નહિ મિલિયાર્ડના ટેમ્પ પર તો જુગાર ખાતો હતો અને હાજીના પેમાની મોટી તડગ અને વાદનિય પણ થતો ચાલતો. ૬-૪૫ થવા આયા, એટલે ઑફીસની ટેન્કિન જનારી છોકરીને મેં કહ્યું કે "મી અલ્લામ આવે એને કહેજો કે મી પુનણી આવ્યા હતા કાળ કે ૬-૪૫ વાગે અહીંના વિદ્યાર્થીઓ આવે વાર્તાનાપ મી મેજેરીઓના કહેવાથી ગોઠવો હતો પણ અહીં મી અલ્લામ કે કોઈ હાજર નથી, તેમ વાર્તાવાપની કશી તૈયારી નથી, એટલે હું પાઠ ગયો છું "

એટલામા આવે બાજુ જન સમદ આરી ગઈ કોણ જાણે કયાથી અલ્લામ ટપકી પડ્યો જગદીશ ભગવતીને કોન કહેયો કે હું આનું છું, પણ એ વગી એના મિત્રો જોડે લાઉંગમા ગંપા માનતો ખેડો હતો એની સમા તપાત્ર કુત્રી તો કોઈ મળે નહિ મચ્છાના નોગીત મોડમા પણ આવે આવે વાર્તાનાપ છે તેની નોગીત મૂર્છા ન હતી! કોઈને કશી ખમજ જાણે ન હતી!

અલ્લામે મને વાય એમ સી એનુ મજાન ત્રેવા માટે પૂછ્યું. મેં કહ્યું. "મીમેન્ટ, છટ અને માગિના વણા મકાનો જોયા છે વગી, તમે જગ વહેવા આવ્યા હોત તો એને માટે પણ વખત મળત હોવે તો આપણા વાર્તાવાપનો વખત થઈ ગયો કે, એટલે મને મકાન ત્રેવામા નસ નથી "

જગ મધી થઈ મને એમની ઑફીસમા વઈ ગયો અને મારી માગી પાચેક મિનિટ ગેઝલજી ની સાજના ખાળા સાથે વાર્તાના વિરે કંઈકે ગોપીને પાઠે આવ્યો

એક એમેરિકન બાઈ વાય એમ સી એ માથી જવાની હતી તેણે મામાન ઉનાચાની ખટપટમા એ પડ્યો હતો એ માટે એક પછેથી નાહ્યો સામાન ઉનાચા માટે એણે પોનાના નકી કરેલ

કામમાં શિયિલતા રાખતી જોઈએ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપજો સ્વતંત્ર થયા છીએ છતાં માનસિક ગુલામીથી મુક્ત નથી થયા એમાં મળી રહે છે.

આખરે પચાસેક વિદ્યાર્થીઓ ખાળા માટે બેઠા થયા હતા ત્યાં અમે ગયા. વાતાવરણ તદ્દન છીછરું, કૃત્રિમ, — હિંદની વાય. એમ સી એ. હતી છતાં હિંદી સંસ્કૃતિના લેશ પણ છાંટા વગરનું હતું. મારું મન ઈંગ્લેન્ડમાં આપણી સંસ્કારોની આવી અધ્યવધા, સ્વતંત્રીનતા, ગુલામી માનસ વગેરે જોઈને શોકમાં ડૂબી ગયું. “આ લોકો અહીંથી પાછા જઈને યુરોપથી પાછા આવેલા”ની દ્વારકાની હાપ લઈને ફરે છે અને ફરશે હિંદની કયા પ્રકારની ઉત્તરિમાં આવા લોકો મદદ કરવાના છે? નોકરીમાં સારો પગાર કે જલદી પ્રમોશન મળે એ મુખ્ય ઉદ્દેશ. હિંદની સંસ્કૃતિ નમાલી છે, યુરોપના અનુકરણમાં આપણો ઉદ્ધાર છે એ એમના વિચાર અને વર્તનનું ગ્રેસક મ્ત.

મેં ખાવાનું માંડી વાળ્યું જ હતું. દરેક ટેબલ પર ફરતા રૂઢિને એકેએક યુવાન સાથે ઓળખાણ કરી. મારો, આશ્રમનો અને શ્રી અરવિંદનો પરિચય આપ્યો. હિંદમાં પણ મહાયુક્તો હિ અને એમણે પણ વિરાટ સાથે બાથ બીટેલી છે એનો કાંઈક ખ્યાલ પણ આ યુવાનોને આવે તો એટલું પણ જોણું નથી એમ હું માનતો હતો.

સાત હજાર માર્કસ ફરથી કોઈ આપણા દેશનો ભાઈ આવ્યો છે એને આપણે મળવાના છીએ એવો ભાવ કોઈનામાં જણાયો નહિ. માત્ર મનમાં હિંદના જુવાનોને — દેશની બાંધ આશા જેવા જુવાનોને, — મળવાનો ઉન્નત હોતો તે ત્યાંના વાતાવરણમાં કોઈ ગાદ કરતું ભાવમાં પરિણમી ગયો. મને મનમાં થયું: “પરંતુ” અંતરનું પરિવર્તન, પ્રથમ વતનના ઉપર આધાર, — કોઈ કંઈ નહિ, આપણે જ કરવાનું છે એ જ સાચું મ્ત.”

પ્રમુખ તરફ દાકારીનો અખ્યાલ કરનાર કોઈ વર્ગ હતો. કાલ્ય હિંદથી આસનારા માત્ર કરતાં ઘણાં જ જૂના પ્રકારનાં માણસો હતા

જેમના અનુભવ પૃથ્વી એ લોકો માટે વિશે પણ “કાઈ પોતાનું ટુંકું હાથના અંગે આવી પહોંચ્યા છે” એના ભાવ સાથે વર્તતા લાગતા હતા. મને માલગનામાં પણ માગ ઉપર ઉપડાવ તો નહિ પણ જાણે પોતાનો અમય આપીને મને તર આપતા હોય એવી મનોદશા વાતા વળુમાં હતી. આખરે એ લોકો જમી ગયા અને વર્માએ ‘આજે આપણને મી પુગણી ફિલોસોફી વિશે થોડું કહેશે’ એમ કહીને મને જોલવાને આમંત્રણ આપ્યું.

મેં હજી “મી વર્મા મારી પામેલી ફિલોસોફીની આશા રાખે છે પણ હમણાં તમે બધા જમ્યા ટા. એટલે ઝંઘિગમિસરણ પેટ તરફ ધાય એ સ્વાભાવિક છે અને આરસ્યક પણ છે. લોડીના સોતને એ પ્રિયામાથી પેટ તરફથી મગજ તરફ વડેનો કાવતો મારે મુદ્દે ઉદ્દેશ નથી! પરંતુ જે એક મેં મુદ્દાઓ મને અત્યાગે મુદ્દે છે તે હું તમારી આગળ વિવાદ કરના માટે મંત્ર હું.

હવેક આવવાનો વિચાર મેં જીવનના ઘડી મેંવેયો નહિ એટલે ત્યારે આ ઉમ્મરે અહીં આવવાનું થયું ત્યારે અવનતાના અવધના સુવાસ્થામાં મેંનનાર માન જેવા માટે એ પ્રથમ વાતણીઓનો જુવાળા વાનનારો નીવડે એ કદાચ તમે સમજી નહિ શકો. અત્યારે માગ અત્યંત દુર્લભ આગળ ૧૬મી સદી પડીનો જૂનાગઢ જાણે પ્રત્યક્ષ થયો જણાય છે. યુગપથી હિંદ તરફ સાહસિક નાવિન્ય વેપારીઓ પોતાના વહાણો વડે જતા હું જોઉં છું જે અત્યંત-વેપાર જે પ્રથમ વચ્ચે શરૂ થયો તે વખત જતા હિંદની નગરીનાં જુવામીમાં અને મગજની આપનેના પર પડ્યાઓ હિંદના અવનતાની ભાવના જન્મી તે આ નાના સમય ટાપુના પોકના સપકને આજારી છે. હિંદની પ્રત્યેક પ્રાણિક કે પ્રાદેશીક ભાષામાં નવમર્જનની પ્રેરણા જાગે છે એ ઘટના પણ અત્યંત ભારાદાર હિંદના માનસ પર યુરોપની સમૂહનિતો અર્પણ થયો તેનું પરિણામ છે. આમ તટસ્થ દૃષ્ટિથી જોતા હિંદના

ઉપર ઇન્ડેડનું મન્દકાંપનું દેવું છે આપણે હવે અવનન થયા છીએ હવે ઇન્ડેડ આપણને કશું કન્યાની કન્ન પાડી શકે તેમ નથી, પરંતુ ઇન્ડેડની સમૃદ્ધિનું દેવું આપણે ચૂંધવું જોઈએ એમ મને હમેશાં બાગવત આનું છે આપણી પાસે ધનની સપત્તિ નથી, પરંતુ ખીંછી રીતે આપણે એ દેવું વાળી શકીએ તેમ છીએ

અન્યારે યુરોપ અને ઇન્ડેડ ભૌતિકશાસ્ત્રના જડવાદ ઉપર માનવ મનુષ્યની જ્ઞાના કન્વાનો આગ્રહ એવે છે. થોડા નિવિમ પર સ્થિતિથી એક પ્રખ્યાત સાયન્સિસ્ટ ટેરીરીઅન પર “Automation” — “અવધાનિત યાત્રે અવધાન” — “યોરો વિરે જોધ્યા હતા તેમ જ જ્ઞાનુ હનું આપણે વધારે ને વધારે “Technical personal” — “ટેકનીકલ પર્સોનલ” — “જ્ઞાન જ્ઞાન ધરાવતા ગણભો — ભૌતિકશાસ્ત્રના નિષ્ણાનો” રણી જોની મધ્યામા જોઈએ એક બાનુ એન ને ખીંચત ભૌતિકશાસ્ત્રના ચિત્તન જડવાદી દષ્ટિમિદુ સ્વીકારીને ભૌતિકશાસ્ત્રની અણુવશિનો ઉત્તરોગ દરે એવી અર્થ કન્વિન આત્મનજ્ઞીત અવધાની ની નવાથી મનાજ પ્રસોના ઉત્તર આવી જશે એમ કહે છે નવાજ હિન્ના ચિત્તન દાગોર, મહાત્માજી, શ્રી અર્વિડ વોરે અર્થ કન્વિન ઉત્તર નહિ પરંતુ અનુમનની ખીંછી વક્તિઓને ખીંચવાથી અને નવ ઉત્તરના મગ નમા એમને ઉપયોગ કરવાથી જ ઉત્તરના પ્રયત્નઓનો ઉત્તર પારી શકાશે એમ દરજાપૂર્વક પ્રતિપાન કરે છે આ મન્નેના દષ્ટિમિદુમા એક રત્નુ આમાન્ય છે ને એ ક મન્ને ઉત્તરનો ન્વીમ કરે છે

એને અન્યારે આપણી આગળ પ્રજા આ છે માનવનું ભાવિ ઉત્તર ભૌતિક દષ્ટિએ ધરેલી પ્રગતિથી, આર્થિક યોજના વડે, રાજકીય પુનરુત્થા તથા ન્યાયની વડેચણી કન્વાથી પોતાના અનિમ ઉદ્દેશ પ્રત્યે પ્રગતિ કરે ક મન્ને માનવજનની પ્રગતિનું એ કાર્પ મજા મહાની યોજના, મગ ન, નવા મધાન ક નિસ્સો વડે સારી વાળે ન પડી વધારે આનન્દિ, ચૈત્તિ ઉપારો યોજના આવશ્યક છે

એ આપણે વિચારવાનું છે. મૂળ મુદ્દો છે તે આ છે: અત્યારે માનવ જોવા છે તેવો ને તેવો રહે — અર્થાત, અહં-કેન્દ્રિત ચેતનાવાળું, વાસનાથી કે આવેગોથી કે કામનાથી કે મહત્વાકાંક્ષાથી કર્મમાં પ્રવૃત્ત થનાર એક પ્રાણી ને રહે, તો જીવનના પ્રશ્નોના કાયડાઓનો ઉકેલ તે લાવી શકશે ખરો? ઉડિા વિચાર કરતાં જણાય છે કે એ રીતે તો બધા કાયડાઓ અજીવિતજીવા જ રહેવાના છે, કારણ કે માનવના અંતઃકરણમાં જ, એના અંતરના અંધારણમાં જ, એની બધી મુશ્કેલીઓ રહેલી છે. જ્યાં મુશ્કેલી એની પ્રકૃતિનું રૂપાંતર થાય નહિ ત્યાં મુશ્કેલી ફરીફરીને મુશ્કેલીઓ, કાયડાઓ, પ્રશ્નો વગેરે ઉભા થયા કરશે જ. અહં-કેન્દ્રિત માનવ-ચેતના પરસ્પર દંડાક્રમાં પરિણમે એમાં નવાઈ પણ શી? એટલે, કેવળ ભૌતિકશાસ્ત્રનો આશ્રય લેવાથી માનવજાતિ શાંતિ કે સમાધાન નહિ મેળવી શકે. વળી, આજકાલ આપણે જોઈએ છીએ કે ભયને લઈને પણ પ્રગ્નઓ પરસ્પર રાજકીય એકતા કરવાને પ્રેરાય છે. એ થોડા વખત માટે કદાચ સફળ નીવડે, પરંતુ એથી માનવજાતિની સાચી એકતા સિદ્ધ થશે એમ લાગતું નથી.

આનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે સમજીજીવનમાં આર્થિક ઉન્નતિને કે યોજનાને સ્થાન જ નથી. સામૂહિક જીવનનું એક આવશ્યક અંગ અર્થ, અર્થોપાર્જન, અને તેની ન્યાયપૂર્વક વહેંચણી છે. પરંતુ માનવની સંસ્કારિતાનું એક બળ અર્થ છે એમ સ્વીકારનાં પણ ટાંક પણ સંસ્કૃતિનું એ પ્રધાન અને નિયામક બળ હોય તો એ સંસ્કૃતિ માનવતાના ઉત્તમ અંગોથી વંચિત રહે એ પણ નિર્વિવાદ છે. હિંદ જોવા આર્થિક દૃષ્ટિએ પછાત દેશ માટે આર્થિક ઉન્નતિની યોજનાઓ અને પ્રયત્નો જરૂરી છે, પરંતુ સ્વતંત્ર હિંદમાં આપણે અર્થ-કેન્દ્રિત સામૂહિક સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી છે કે કેમ એ પ્રશ્ન આપણે માટે આર્થિક યોજનાઓ કરનાં ઘણા અગત્યનો છે.

એ અર્થ-કેન્દ્રિત સામૂહિક જીવને યુરોપમાં બે વિશ્વયુદ્ધોની

આપત્તિ લાવીને આખી માનવજાતિ માટે અનેક મુશ્કેલીઓ અને કાયદાઓ ઊભા કર્યા છે. ભૌતિકશાસ્ત્રની શોધખોળો, ઉદ્યોગોમાં એનો પ્રયોગ, પરિણામે ઇન્દ્રોરમાં પડેલો અને યુરોપના મુખ્ય દેશોમાં પાછા ગયો—યાંત્રિક સંસ્કૃતિનો વિજય, વેપારને પરિણામે અત્યંત સંપત્તિ અને જીવનના ધોરણમાં અસાધારણ પડેલો, પ્રગ્નઓ વચ્ચે હુકિદાર્થ અને જેવંદ સંપત્તિનું ધોરણ ટકાવવા માટે, ગમ્મરો હાથ દેવા માટે, અમુક ગોળના હાથમાં રાજકીય સત્તા રાખવા માટે વિશ્વયુદ્ધ,—એ કમ આપણે દેશના મસો વર્ષમાં જોઈ શકીએ છીએ.

અને ત્યારે વિશ્વયુદ્ધ એની કચેરીની સ્થિતિએ પહોંચ્યું ત્યારે મિત્રરાત્રીએ આર્થિક લાભો મળવાની આશા માનવજાતિને આપી ન હતી. એમણે તે વખતે વિચાર્યો, વાણીની, વર્તનની સ્વતંત્રતા જે માનવજાતિનો જન્મસિદ્ધ હુક છે તેને ટકાવવા માટે પોતે લડાઈ ચાલુ રાખે છે એમ જાહેર કરીને પોતાને મદદ કરવાને માનવજાતિને વિનંતિ કરી હતી. પોતેન્ડ, એકાસ્ત્રોત્રેકિયા વગેરે યુરોપના દેશોની સરહદો નહિ પરંતુ એટલેન્ડીક ચાર્ટર એમણે યુદ્ધના હેતુ તરીકે જાહેર કર્યો હતો.

અખિલ માનવજાતિ આમજા જે પ્રશ્ન છે,—જે કાયદાઓ અને ગુણો છે, તે જવાનું મૂળ માનવની પ્રકૃતિમાં છે, કેવળ ગદારતા આર્થિક જીવનની અવસ્થા, સમાધાન કે સમજૂતીમાં નથી. શ્રી અર્ચિદ આ પ્રશ્ન વિશે આપણને એમ કહે છે કે માનવ એ અનંતશક્તિવાનું પ્રાણી છે અને એની માનસિક ચેતના તથા નેતી શક્તિઓ કંઈપણ નરી કે અપૂર્ણ અને અજાનમય છે. અનુભવની,—સ્થૂણ અને માનસિક સિદ્ધાંતની,—ખી■ જૂનિદાઓ પણ છે. જેમ અન્યારે જગત્ત્વમાં અપ્રભાસરૂપે રહેલી વિજ્ઞાપ, અસુશક્તિ વગેરે જગત્ત્વની શક્યતાઓ આજસે પોતાની બુદ્ધિથી શોધી છે અને તેમનો લાભ અકિતમન અને સામુદિક જીવનમાં તે લઈ રહ્યો છે તેવી જ રીતે પ્રાણુત્ત્વની અને મનોમય ચેતનાની પણ

હજી અજાત એવી વસ્તુ શક્તિઓ છે જેમને માનવ પોતાનામાં જાગ્રત
ગી શ- તેમ કે અને જેનો લાભ પણ તે લઈ શકે છે વગી મનની
ચેતનાથી ઉપ- પણ ચેતનાની ખીજી શૂન્ય ગહેરી છે જેને માનવ
જાગ્રત ક્રી શકે છે અને પોતાનામાં અત-જુ ક્રી શકે છે ચૂન
શક્તિ ગા એ શક્તિઓ ઓછી અસરકારક છે એમ માનવાને ઈ
કાણુ નથી હિંની રત-ના મ- દરવામાં એ પ્રકારની નૈનિકશક્તિને
મગતિ ક્રવામાં આવી હતી એ હકીકત આપણે નધા જાણીએ કીએ
મહાન્થી જોવા જઈએ તો હિંની પાસે મ્યા માલ સાવનો સગમ
- શક્તિ હતા? સક પ શક્તિને, -ચત્રના મેળવવાની મ-પ શક્તિને
-મગતિ ક્રવાથી હિં ચત્રન થઈ શક્યુ છે

ક્રી-વાર એવો અજાત ક્રવામાં આવે છે - વસ્તુ પ્રતક્ષ નરી
તેના પર મ- માધવો સાગે નથી, -યુક્તિસમત નથી પણ એમાં
એક મોગી મ- ગી જાય છે પ્રાણની મનની અને મનની ઉપની
ચેતનાની શ-ચનાઓ ની ગ્યાથી ખ જોના આપણા અનુભવનુ ક્ષેન
નિશાગ મને છે જેમ જ-શક્તિની શક્યનાઓને આપણે અત્યાગના
જાનની નરા-માં પૂના નથી તેમ ચેતનાની શક્તિઓને પણ મરા-માં
મકરી મગમ નથી માનવના આત્માની શક્તિની હ- આપણે વા
આગમ મૂખી શખીગુ - પ્રતિની અ- કાર્ ક્રી ગહેરી વિગ- શક્તિની
ગિા જોના આપણે કકી શખીએ કે અ-ગ મુખીમાં જે મિદ્ધ ધયુ છે
ચાપન થયુ છે, તેને મગનીને કીધ-માં આગેલણ મ્તુ ચેતનાનો કાર્
નવો ઉ-મે- પ્રમ- ક્રવો એ તેનો ઉ-શ છે માનવ પ્રમ- થયો તે પૂર્વ
પ્રતિ એ માર્ ક્રી હતી પરતુ હવે માનવ પોતે અવેનપણે એ માર્
પોતાનામાં આજવાનુ છે માનવમાં પ્રતિ પોતે અવન થઈ ડ

અચાર આપણે મે પ-પ વિગરી દર્શિમિદુરામાં ચિતમના
જમાનામાં નીએ કીએ તમે અ- ક્રીએકમાં ગેડ ટા લા એન
અને એના અનુયાયીઓ માને છે કે લૌનિગામજ એકમ નાન માન

સાધન છે. આપણે અન્યારે જે કાંઈ જાણીએ છીએ તે દ્રવ્ય તત્ત્વના અધારણના ચોક્કસ શુભોનું માત્ર જ્ઞાન છે. સ્વયં જ્ઞાનનું આપણું જ્ઞાન ભૌતિકશાસ્ત્રોના ઉપર અને ગણિતના ઉપર પ્રતિબિંબ છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે પરમાર્થનું કે શક્તિનું અધારણ કે તેના શુભો જ્ઞાનના એ પૂરું નથી એનો ઉદ્દેશ, હેતુ પણ જાણવો જોઈએ. આપણા પોતાના અંતઃના અધારણ વિશે અને જ્ઞાનના અધારણ વિશે આપણે અજ્ઞાન છીએ તેથી આપણે જીવનમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. વળી માનવના અંતરમાં જે પ્રત્યક્ષ ભાવ જાગે છે તે દેવગ નિર્દિય દેશના હોય છે એવું નથી. અંતરનાં મૂલ્યોની ભાવના મર્મિય હોય છે, — તે સર્ગક પણ બને છે. એવાં સ્થિત, સ્થાયી મૂલ્ય વિશે માનવના અંતરના ઝખના જાગે છે, મન્યની તે શોધ કરે છે કારણ કે વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી વિગટ-ચકિત એને એ માર્ગે જવાને પ્રેરે છે. એટલે, ત્યાં માણજી પોને છે તેના ક્રમાં વચારે ઉચ્ચ પ્રકારનું પ્રાપ્તી, — કે મત્ — બનવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યાં આ વિશ્વના અધારણના મૂળમાં ગ્રહેષ કોઈ સક્રિય તત્ત્વને તે અનુસરનો હોય છે. એ પ્રયાસનું નામ માત્મી પ્રગતિ છે. તમે બધાં અર્ધ રહેા છો તે દુર્મિયાન જે એ પ્રગતિ પોતક તત્ત્વને, તમે અન્યાયે છો તેને વટારીને વધારે ઉચ્ચ કોઈ વસ્તુને તમામમાં પ્રગટ ક્રિયાને પ્રયત્ન ક્રમો તો તમામ જીવનમાં આપણી સંસ્કૃતિના એક મોવિક તત્ત્વને પ્રગટાવી શકેશો. આપણે અગ્રેજ પ્રગતનું જે સંસ્કાર-ઝણ ક્રેશ્વાનું છે ■ ઉપરથી કે પુનઃકોથી માત્ર નહિ પરંતુ આપણા જીવનમાં એ તત્ત્વો પ્રગટ કરીને જ આપણે આપી શકીશું. તમે બધા અર્ધ રહેા છો તે દુર્મિયાન વિંદની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ બની શકે છો, અને આપણી સંસ્કૃતિનાં ઉપકારક તત્ત્વો તમે અગ્રેજ પ્રગતને આપી શકે છો.

આ વિચાર કેટલાકને જગા લાગે લાગે એ સંભવિત છે, પરંતુ આપણે જ્યાં જામા છીએ ત્યાંથી ઉપર ચડવાની શરૂઆત કરી શકીએ તેમ છીએ. આપણને સાચું શું તેનું જ્ઞાન છે ચોખ્ખાચોખ્ખો, અ. ૧

અન્યાયનો આપણને ખ્યાલ છે અડી નહો તે દરમિયાન રોજ તમે બધા ઠો તેનાથી ઉપર ચડવાનો સતત પ્રયત્ન કરતા નહો. તો આપોઆપ તમારા જીવનમાં આપણી સંસ્કૃતિનું એક તત્ત્વ તમે અડીના જીવનમાં વહેતું મૂકી શકો. અતરમાં જે હેવ જે છે તેને મનપ્રત્યક્ષ કરવાનો અને એની દોસ્તણી પ્રમાણે ચાલવાનો સકલ્પ કરો તો તમને જાણશે કે ધીમે ધીમે તે તમને કોઈ પગ સત્ય પ્રત્યે લઈ જાય જે અડી તમે આપણી સંસ્કૃતિના સાચા પ્રતિનિધિ મનો એની મારી હજી છે.”

વિદ્યાર્થીઓ અને મી અક્ષદામ પણ જગ વિચારમાં પડી ગયા. મધાને માટે વડતલ્ય આમાન્ય લાપણોથી જૂઠું પડતું લાગ્યું આપણી અનુભૂતિ વિશે મધાને ગૌરવ થતું. છેક મધ નેન્ડ મુધી મને મૂકનારો ધણા વિદ્યાર્થીઓ આવ્યા.

૭મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૫: સવાર ૩ બુધસને-કવિને-મળવાનું હતું. ટકમીરાણાને ફોન વિનિયમ ટ્રીટ ડોરીમે મતાની એટમે એણે મને ખૂબ ખૂબ લામે અને અડધા ક્યાકથો વધારે લડનમાં ફેરવ્યો. મને લાગ્યું કે મારા જગાએ ટેક્સી જતી નથી લડનમાં વિફ્ટોરીના, ફીન, વિનિયમ વગેરે નામોના એટના મધા અથવા છે કે ચોક્કસ નામ વગર માણસ ક્યાને મને ક્યા પડેાચી જાય મે એને અટકા થો મળનામું મતાનું (Chatto Windas and Co King William 4th Street, W C 41-42) ત્યારે ફોન વિનિયમ માર્થ ટ્રીટ તીકગી. પાડુ એન્ડ વાણ ચક્કર વગાસીને છેવટે મોટા વિનિયમની કંપની આગળ વધ આયો લાડુ પણ નાક આપતુ પડ્યું મેંદેટીને કાર્ડ આપ્યું જન કોનથી ઉપર ખમર પહોચાડી મને લીકટ મતાની. હું તેમાં ઉપર ચડના વાગો આખરે મેંડે પડેાચી ત્યા એન્ડ જન લાડે સંગી વાગી ચરમાં પડેાચી આટુનિ મને લેવાને આવતી હતી મે પૂછ્યું “આપ કાણ છો?”

‘મી કે વુધમ’ હુ જરા આનંદ અને કુતૂહલથી જોઈ ગ્લો,
જાણે કાઈ ચિત્તના તરફ જોતો હોઈ, વગવગ એવી નજરે

‘એ શુ?’ વુધમે પ્રશ્ન કર્યો.—એને એ પ્રકાર જોનાર અત્યાગ
સુધી કાઈ મળ્યો નહિ હોય

એમની ઑશીશમા જન્મને જોઈ શ્રી અર્વિંદ વિશે વાનચીત કરી,
યોદ્ધા જીવનચરિત્ર, ધ્યેયોમા નિવાસ, અભ્યાસ વગેરે કશું હજ્યેડ
આવનાના માન આશયો દુકામા અમળા યા કવિતાના રિતિ પર આવીને
વર્તમાન અંગ્રેજ કવિઓમા તમાગ, હર્મટીંગીડ, સીક્લ, પેન્ડો વગેરેના
સર્જનમા શ્રી અર્વિંદ જે પ્રકારની કવિતા થવાની આગાહી કરે છે તે
સાચી છે એની કીર્તિની કગવનાગ નિશાનો સાગ પ્રમાણમા જોના મળે
છ એમ મે જણાવ્યું તમાક “મેંગેરીક માઉન્ટન” તથા “ધ નર્થ
એમ્સ ઓય” અને “ધ પોએટ” જેવી કૃતિઓ પૂરતા પ્રમાણમા
શ્રી અર્વિંદના વિચારોને સાચા હાવે છે એ વિશે મે એક નાનું પ્રકરણ
‘Trends in modern English poetry’ સાવિત્રીની માન
(Study and an approach નામના) પુસ્તકમા વખ્યું છે
પરી શ્રી અર્વિંદનું ‘Future Poetry’ જણાવ્યું એમા આજ કવિ
ચોમ્સકી માડીને અત્યાગ સુધીની અંગ્રેજી કવિતાના વિશ્લેષન મૂલ્યાંકન
કવાની એક નવીજ દૃષ્ટિ શ્રી અર્વિંદ આપે છે, જે ખાસ રીતે
અત્યાગના સમાનોચિત્રએ જોવા અને વિચારવા જેવી છે એનું મધ્ય
દાનજ એ છે કે અંગ્રેજી ભાષાનો એમનો અભ્યાસ અને પશ્ચિમ અંગ્રેજ
સાહિત્યકર્તા કાઈ રીતે હિતરે એવો નથી કવિતા વિશેની એમની રિચાર-
સંજ્ઞામાં અને મનના મૂલ્યાંકનમા હિંદની આધ્યાત્મિકતાના ધોરણોને
તેઓ અમનારે છે પરંતુ એમા આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તેઓ
જનકાળના રૂઝવણો વર્તમાનમા લાવે છે એનું નથી પોતાના જીવન
અનુભવને પાંખામે પેલે આત્મ દેશ ધો અને મૂલ્યો તેઓ આપણી
આગળ નજીક છે આમ એમની જમાનોચિત્રમા સજ્જતાનું તત્ત્વ મેકેલું છે

શ્રી અર્ચિટ અગ્રેજ કાવ્ય પ્રકારોમા અને પિગળમા અનેક પ્રયોગો પણ કરેલા છે તેમા ખાસ કરીને ‘Quantitative metre’ નામનો એમનો નિમધ અગ્રેજ સાહિત્યના કોઈપણ અભ્યાસકનુ ધ્યાન પણ ખેચી શક્યો નથી એ જીના ખગેખગ ખેદજનક છે કાન્સકે એથી અગ્રેજ કવિનાના વિદાસને જે લાલ મળી શકે તેમ છે તેનાથી તે વચિત રહે છે એમના કાવ્યોનો સમ્રહ મે ભાગ રોકે છે અને એમા પણ જૂના જૂના પ્રયોગો તમને જોવા મળશે શ્રી અર્ચિટની હેકઝામીટરમા જ્યેલી કમિતા પણ જનારી

એમનુ મહાકાવ્ય ‘સામિત્રિ’ અગ્રેજ ભાષાનુ એક અનોખુ ગ્ત છે અને જતા અગ્રેજ પ્રગ્ન એના વિરે કેવળ અગાન છે એ વટનાને ૯ સરકાગના ક્ષેત્રમા બનેરી મોટામા મોટી કચ્છુ ઘટના ગણુ છુ

અગ્રેજ સાહિત્યના સસર્ગથી હિંની પ્રાદેશિક ભાષાઓને નવ જીવન પ્રાપ્ત થયુ છે એ સરકાગનુ દેનુ ટાગોગ, ગાંધીજી તથા શ્રી અર્ચિટ જેવાના જીવન દર્શન વડે, એમણે અપનાવેના ઉચ્ચ મૂલ્યો અગ્રેજ પ્રગ્નને આપીનેજ હિંદુ વાળી શકે તેમ છે અને અગ્રેજ પ્રગ્નને એ વસ્તુઓના ગ્રીકાગ્રી લાભ થરાનો છે અન્યાગ્રી યુરોપીય સમૃતિ સામૂહિક જીવનને અર્થ કેન્દ્રિત બનાવનામા સફળ નીવડેની છે અને તેને લઈને જૂખમરો, ગરીમાઈ રંગે દૂર દૂરી શકાયા છે એ ખરૂં છે પરંતુ અર્થ કેન્દ્રિત જીવન કોઈ સામૂહિક જીવનનો સૌથી જોયો પ્રમા છે એમ ભાગ્યે કહી શકાય સમિતો શ્રી અર્ચિટનુ આખુ સાહિત્ય — એમનુ જીવન દર્શન, કમિતા વગેરે અગ્રેજ ભાષામા લખાયેલુ હોઈ અગ્રેજ પ્રગ્ન તેને વધારે સહેનાઈથી અપનાવી શકે અનમત એના ધણા મૌલિક પ્રિયાગે હિંદની સમૃતિમા અત્યાગે જે તરવો સફીય છે તેને વળતા છે પરંતુ એ તો એમના સાહિત્યનો મોટામા મોટો ગુણ ગણી શકાય

“તમે એમના વિરે નિમધ કે લેખ અહીંના કોઈ પત્રમા લખો ને?”
૯ પુછસે મને ક્યુ “હુ તો લખી શકુ છુ પરંતુ અગ્રેજ પ્રગ્ન

‘મી ડે. લુહસ’ હું જરા આનંદ અને કુતૂહલથી જોઈ જો, જાણે કોઈ ચિત્રના તર્ક જોતો હોઉં, લગભગ એવી નમરે.

‘એ શું?’ તુમ્હો પ્રશ્ન કર્યો—એને એ પ્રકારે જોતા? અત્યા? મુંધી કોઈ મળ્યો નહિ હોય.

છે. એથી આગળ જન્મને પોતાના આશાવાન્ને સિદ્ધ કરવાનો વ્યવહાર માર્ગ પણ એ ચિંતે છે. અને તે એવો માર્ગ છે કે જે વ્યક્તિની પ્રતીતિ થાય તો કોઈની પણ અનુમતિની વાટ જોયા વિના વ્યક્તિ પોતાનાથી તેની શરૂઆત કરી શકે તેમ છે. એમાં વ્યક્તિની જ કેવળ નહિ પરંતુ સમગ્રિ જીવનની આધ્યાત્મિક સાર્થકતાને સ્થાન મળે છે જીવન વાસ્તવિક છે એટલું જ નહિ પરંતુ અત્યાર સુધી સિદ્ધ નહિ થયેલી એવી કોઈ દિશ્યતાને સિદ્ધ કરવાનું ક્ષેત્ર છે એમ તેઓ પોતાના ગ્રંથમાં બતાવે છે. સમુદ્ધાનિનો આરંભ અચેતનાથી થાય છે પરંતુ એ ક્રિયાનો અંત આત્મે નથી. વિશ્વશક્તિએ પોતાના આરોહણનાં ત્રણ પ્રધાનો જ અત્યાગ સુધી સિદ્ધ કર્યા છે: (૧) વ્યવસ્થિત જડ તત્ત્વ, (૨) પ્રાણ અને (૩) મન યાને માનસિક ચેતના. પરંતુ આગળ આરોહણ કરવાનું હજી મહે છે માનવજાતિને એ માર્ગનો અણસાગે અને તૂટક તૂટક પચ્ચિય તથા શ્રદ્ધા ટકાવે એવી અનુભૂતિ જમાને જમાને મળનાં જ્યાં છે. અત્યારે આપણા યુગમાં એટલી પ્રગતિ માનવે સાધી છે કે હવે માનવજાતિ ધારે તો ઉપરની ચેતના તરફ પોતે સકલ્પપૂર્વક આરોહણ કરી શકે છે અને સાથે સાથે અંતરાત્માને જન્યત કરીને પોતાની અદ્ધ અવતરણ કરવાને એ જીર્ધ્વ - ચેતનાનું આવાહન પણ કરી શકે છે.

ડે. લુઈસ ઓતા તરીકે ખૂબ આનંદ પામ્યા. મને કહે “તમાગે ધણો આભાર માનું છું તમે આ પુસ્તકો આપો છો તે માટે વધારે આભારી છું હું એ વાંચવાનો પ્રયત્ન કરીશ.”

હું જાડ્યો લીફ્ટ સુધી મને મૂકવાને આત્મા લીફ્ટમાં મે કહ્યું: “ડે લુઈસ! તમને મળીને મને ધણો આનંદ થયો! જે હિંદ આવવાનું થાય તો માડં તમને પોંડિયેરી તરફથી આમત્રણ છે તે જૂતતા નહિ.” “મને આ લીફ્ટ ફાવતી નથી” - જરા વાર થઈ એટલે મે જણાવ્યું.

લુઈસ કહે: “મને પણ કોઈપર કેદખાના જેવી લાગે છે. ઉપર

વિના મજાનમાં સુધાગ વધાગ તથા અમાગકામ કન્વાની અગત્ય આપણા લોકોને સમજાઈ હોય ઈંગ્લેન્ડમાં પોતાનું ઘર ત્રણમો વર્ષ જૂનું છે, મો વર્ષનું છે, ચાગ્મો વર્ષનું છે એ વસ્તુ તે તે કુટુંબ માટે અભિમાનનો વિષય હોય છે એ પ્રમાણે કમ્પા જતાં એમને ખર્ચ ધણો થાય છે તથા વિજ્ઞાની, ગગમ પાણી, નજ, ગડિયો વગેરે ઉત્પત્તિ બધી સગવડો એમાં ગોડવસામાં ધણો વિચાર અને યોગ્યતા પણ કમ્પા પડે છે પણ અંગ્રેજ લોકો એ પ્રમાણે કંઈ છે અને કમ્પામાં આનંદ લે છે, અને ખુશીથી પેસા—જક પડે તો—ખર્ચે છે.

રાત્રે ખાણાનું ટેમ્પ સુંદર અને જના સારી રીતે રાજગારેનું હતું આગ મીઠુમત્તીઓ ગ્વાની દાનીઓમાં ચેનારી હતી. સાદો વનસ્પતિ આહાર માટે માટે ગોરગ્યો હતો જમના જમતાં મુરોપમાં પણ આધ્યાત્મિકતા માટે ત્યાગ કમ્પારા છે એવો પ્રત્યાય મોગવેનાનો હતો માટે તેની ના ન હતી, પણ કુ જાણનો હતો કે હિંદમાં આધ્યાત્મિક જીવન માટે ત્યાગની જે જાવના અને તેની સમજૂતી છે તેની મુરોપમાં નથી—અપવાદો તો થોડાજ શ્રી અર્ચિ વિને ધણી વાતો થઈ. શ્રી અર્ચિ સાથેની મારી પહેલી મુલાકાત પણ એને કહી સભાગારી ત્યાઈ હમિયાન એમણે લીધેનું વચન અને કરેલું કાર્ય વગેરે ધણી વાતો થઈ સુદ વર્ષ પ્રત્યે એનું વચન જૂઠું હતું. મિસિમ વિટાકર અને મોગવેના તથા ટોમ એમ અમે આગ જણાએ વાનો કમ્પા ૧૦૧૧-૧૧ વગાયા આફ્રિકાની મુસાફરી વિશે પણ થોડી વાતો થઈ મોગવેના મૂળે આયર્લેન્ડ છે અને તેથી આધ્યાત્મિક વસ્તુ ટોમ કરતાં વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે એ પણ એણે જણાવ્યું શ્રી અર્ચિનાં બધાં પુત્રકો હજી વાંચ્યાં નથી. રાત્રે કોણ જાણે કયા મુદ્દા ઉપર મનમે થયો આખરે દસ મિનિટ ખ્યાન કરીને રાત્રે અમે છૂટા પડ્યા.

મુંદર ગુલામ પણ ખીલેલાં છે. મોરવેનાના અભ્યાસના ઓરડાની યારી અને એક ખાસજી આ બાગ અને એમાં આવેલા નાના સરખા તળાવ તરફ પડે છે. ત્યાંથી દસ થી પંદર મુંદર દેખાય છે. સામી બાજુએ સફર જનના ઝાડ અને દોરોને બાંધવાનો વાડો તથા મરઘાંઓને રાખવાની જગો છે. તેની સીંધી લીટીમાં બાગની બહાર શાકના ક્યારાઓ છે. કુલે ૧૦ એકર જમીન સારી ગણાય. આ ઘર, દોર, મરઘાં અને જમીન સાચવવામાં, વ્યવસ્થિત રાખવામાં ટોમ અને મોરવેનાનો બધો સમય પૂરો થઈ જાય છે. નોકરો એટલા મોંઘા છે કે કોઈ બધો વખત નોકરો રાખી શકે તેમ નથી. એટલે કલાક બેકલાક ખૂબ જરૂરી કામ માટે નક્કી કરેલે સમયે ભારે રોજવાળા એક બે નોકરો જ પોસાય. આગલેજ દિવસે પોંડીચેરીથી ૨૭ પેકેટો પુસ્તકોના પોસ્ટ મારફત, આખરે વખતસર ગણાય એ રીતે, મારે માટે આવી પહોંચ્યાં હતાં.

સવારે નાસ્તો કરીને બાગમાં સૂરિતો તડકો હતો તેમાં બેઠો. શાકુંતલની વાનાં મોરવેનાને સાંભળતી હતી તે સાંભળાવી. અને અભ્યાસ કે પુસ્તક કરતા વ્યક્તિમાં વધારે રસ પડે છે, એમ જણાયું. બપોરે બધાં પુસ્તકોનાં પેકેટ છોડ્યાં અને ફરીને એમાંથી પાંચ મેટ જૂના કર્યા. આવતીકાલે સવારે કેમ્બ્રીજ લઈ જવા માટે એક મેટ તૈયાર કરીને સરસ રીતે બાંધ્યો જેથી સફેદસમાં તૈયાર બાંધેલો લઈ જવાય. વાતચીત દરમિયાન મોરવેનાએ કહ્યું : “તમારા આશ્રમના કવિઓ ‘સુવર્ણ’ ન્યોનિ’ ‘શૂર’ આકાશ’ અને ‘અનન’માં જ મચી ગયા લાગે છે. બમરી, ફૂલ, છાડ, ટ્રીડી વિશે એ લોકો કેમ કવિના લખના નથી?”

હમી સપ્ટેમ્બર : સવારે નાસ્તો વગેરે કરીને ૧૦૧૧ વાગે કેમ્બ્રીજ જવા માટે મોરવેનાની કાગમાં નીકળ્યા. સાથે પુસ્તકોનો કેસ પણ લઈ લીધો. ૧૧-૧૫ કેમ્બ્રીજ પહોંચી ગયાં. રસ્તામાં હિંદની ગરીબાઈ, રાષ્ટ્રીય અને સામૂહિક ચેતનાની જાગૃતિનો અભાવ, વસ્તીનો વધારો, તેને રોકવાના ઉપાયો, પાંચ વર્ષની યોજના વગેરે સામાન્ય અને વિશેષ વિષયો પર વાતો થઈ.

ખ્રિસ્તિય ઇગ્નેસની કેમ્બ્રીજ પ્રાચ્યમા જતને ત્યાં પુસ્તકોની પેઠી અને કપડાનો કેમ નૂકયા મધેડે ગ્રે વૅન વોલક્રિઝન માટે ખાણુ લેવાનું હતું તે 'ગ્રેન્થે કેન્ડોન'ની જગો જોર્જ અકુમાત આ ઉપર ઉભા હતા ત્યાં પડિત રીક્ષીનમ મળી મયા આશ્ચર્ય પામ્યા કે કેમ્બ્રીજમા કયાની! મે માન આગમનનો ઉદ્ગમ નયો, — શ્રી આર્ચિં વિં વિં પ્રવાયના અગ્રેજોને મારિતી પડોચાડવા ખાટે રીક્ષીનમ આશ્ચર્યમા પ્રવચનનો એક ડેર્મ આપ્યોનો વિવાદ કુના હતા.

ગાંધીય યુનિવર્સિટીની ગ્રાપના, હિંદ અને ઇંગ્લેંડ વચ્ચે સંસ્કારની આપણેની જરૂર, હિંદુ ઇંગ્લેંડને સંસ્કારિતા વિશે દેવું, આત્મગાંધીય ગાંધીય એકતા, શ્રી અગ્નિદેવો માનવજીવનના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ફાળો, વગેરે અનેક વિષયો પર વાર્તાવાપ થયો. મી વીવીકે દલીલ હિંદુ આગ્રહ નથી જવાહરલાલ આગ્રહ ત્યારે ખાણ આપ્યું હતું તે એમણે મને જણાવ્યું અને પડિત સાથે આવેલા હિંદી સંસ્કારના આધારી એમાં આ જણા કેમ્પીજના હતા એ વાત ગૌરવ સહિત મને કહી

શ્રી એન્ડ્રિસ વિશે વિગતવાર સપ્રમાણ માહિતી મેળવવા માટે ડૉક્સ કોલેજમાં મારે તપાસ કરી પછી એમ જણાવતાં પોતેજ મેકા ઉપર જઈને મેચા ફોન કરીને ડૉક્સ કોલેજના વાઇસ પ્રોવોસ્ટ મી જોન સાઉથમાર્શ સાથે રા. વાએ મારી મુલાકાત ગોંડી આપી અને એને બધી મદદ કરવાને લનામણ કરી જેની ખરેખર જરૂર પણ લાગે હતી કાન્સુ કે મી સાઉથ માર્શ ખૂબજ સહાનુભૂતિરાળા માણસ હતા !

ગેરી નામના દારૂને બદલે મારે માટે એમણે ઓફરજનો. ગય મગાવ્યો તે મે પીધો અમારી મુલાકાત પૂરી થઈ ત્યારે એમના પત્ની તથા પુત્રી અને જમાઈ તથા એમના બાળક નાગમા હતા ત્યાં મને લઈ જઈને સૌ જોડે ઓળખાણ કરાવી મે એમને હિંદુ આવે તો પોડિયેરી આનંદને આમ જણાવ્યું કહે કે હિંદુ ઉપની તો હું વિમાનમાં ફક્ત ઉઠ્યો છું, જમીન પર ઉતર્યો નથી બાળક જોડે થોડો સમય મગ્ન કરીને શ્રી અગ્નિદેવના પુસ્તકોનો મેટ લાવ્યો હતો તે યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરીને બેટ તર્કિ એમની અંતિમા, એક જગોએ ગપવા મને, આપ્યો કે “આ તો એક આખી લાયબ્રેરી છે.” કહી ઘણો ઉપકાર માન્યો અને રાત્રી પ્રમાણે પુસ્તકો એકત્ર ગપવામાં

* મુલાકાત પછી મી વીવીકેને લખેલા પત્ર માટે જુઓ પરિગિટ નીચું
કે આર્પ-બેન્ક માટે જુઓ પરિગિટ નીચું

આવશે એમ જણાવ્યું. મારી સાથે આવેલ મોરવેનાનું મેં એમની સાથે ઓળખાણ કરાવ્યું.

મારે પ્રો. મિસિસ વૉન લોહાઈઝ સાથે ખાણું લેવાનું હતું તે જળવૃત્તા હતા એટલે જતાં પહેલાં બાથરૂમમાં મને પોતે દોરી ગયા. સંસ્કારી અંગ્રેજની સભ્યતા અને સહાનુભૂતિનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ મળ્યું !

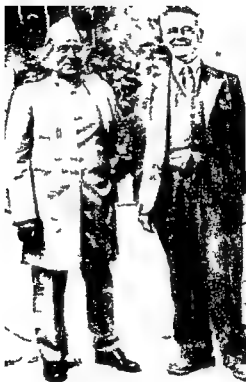
બપોરે એકવાગે બાંએ ઝરોઝેમાં મિસિસ વૉન લોહાઈઝ તથા પ્રિટિશ કાઉન્સિલના મી. પ્રેસ સાથે ખાણું લીધું. પાડોશી વિંગ, સાહિત્ય વિંગ, શ્રી અર્ચિવે કૌસા વેદના અર્થઘટન વિંગ સવિશેષપણે વાતચીત થઈ એમનો વિશ્વ પ્રાચ્યવિદ્યાનો છે. વેદ ઉપરના માગ લેખો તથા શ્રી અર્ચિવે અને કપાલીશ્વરીનાં પુસ્તકો વગેરે વિષય ઉપર વાત થઈ. એ પોતે પુનેઝેના સંસ્કાર વિભાગમાં સભ્ય છે અને આધ્યત્મિકતા વિંગે એમને આદર પામ્યો છે. પરંતુ ક્રિસ્તી વિચારણા અને પશ્ચાતી વયગુને લઈને એમને પોતાનાં મુદ્દો અત્યંત ઠીક મુશ્કેલી નડે છે. આંતર રાષ્ટ્રીય એકતા વિંગે શ્રી અર્ચિવેનું Ideal of human unity એ પુસ્તક પ્રત્યે એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

પ્રથમ મને કીસ્સ કૉલેજના ચેપવમા—દેવાવયમા—લઇ ગયા
આ તો કેમ્પીજમા જ નહિ આખા છત્રેડમા એક પ્રસિદ્ધ દેવાલય છે
અદા જાહેને જોતુ ત્યારે ખાતરી થઇ ખરેખર ‘Magnificent’
—‘ભવ્ય’ છે ! એને રામઝોએ—હેત્રી જૂઝો અને સાતમાએ—
બધા જુ અને એમને પણ બાધના ૮૦ વર્ષ લાગ્યા હતા ! ગજઓના
મુગટો, ગજચિહ્નો વગેરે અનિવાર્ય—આપણી દષ્ટિએ અપ્રાસંગિક—
વિગતો જા આખુ દેવગ ખરેખર ભવ્ય છે એની લગાઇ અને
ઉચાઇનુ પ્રમાણ એની પહોળાઇ અને લગાઇના વિભાગો, અને ઉચેની
જાતમા પાડેલી archesની—કમાનોની—ભાત ખરેખર એટની બધી
સપ્રમાણ અને સવાદિ છે કે આપણને ભવ્યતાનો અનુભવ કરાવે
એમા જ્યારે ગીત કાચના કમરો ચોગસો બારીની જગાએ નીચેથી
ઉચે જાને માથુએ તેર વિભાગમા વહેચાયેલા અને સામેની આખી
એક માથુ શેકતા જોઇએ છીએ અને એના ઉપર બહારના તેજના
ગિણો પડતા જે સુદર અસર આપણા માનસ ઉપર પડે છે તેનું
વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે માનવે ધમ્મનું આનાહન કરવા માટે જે
પ્રયત્નો કર્યા છે—અને પરિણામે મદિગા મૂર્તિઓ, દેવગો તથા મજ્જદો
બાધી છે તેમા કીસ્સ ધંપન એક ભવ્ય નમૂના તરીકે ધ્યાન પામે
એનું સરસ ધંપન છે

ત્યાંથી અમે રજીસ્ટ્રારની ઓફીસમા ગયા શ્રી અગવિં નુ રોકડ
તેનારજ રાખ્યું હતું ૧૮૯૦ની સાનમા દાખલ થયેના તે સમયની
બધી વિગતોના મધ્યા વિભાગો જોયા છેક છે ને Remarksના
કૉલમમા ૧૯૦૭મા એમના ઉપર ગજદોહ માટે સરકારે મામ ચનાવેલું
તે ખીના પણ નોંધેલી હતી અને છેવટે ‘acquitted’—‘છૂટી ગયા’
એમ ઉમેરેનું પણ હતું ! આ પ્રાચીન સરથાઓ કેટલી કાળજીપૂર્વક
આ બધી નોંધો મળે છે તેનો આ તો એકજ નમૂનો છે શ્રી અગવિં
૧૮૮૨મા કૉલેજ છોડીને ગયા ત્યાંપછીના એમના જીવનની નોંધ
પણ એમના રજીસ્ટ્રારમા ચલી હતી !

ત્યારી મી ઝાલ્ટ માર્જ મને એમની ઝાંઝોમમા વર્ડ ગયા ત્યા સન્કાપ્ત મોર્ડિના નૂા નૂા વિભાગોના ખેત હતા ૧૮૬૦ના ઝાંઝોમમા ઝાંઝોમને જ્યાં મોર્ડિમા નો અપાયેરી ત્યારે જિવિ પ્રમાણે એમના નામ ખેતમા દોરેની ખોલીની નોમા લખવામા આવનાં ત્યા 'ડીએનેન'મા થી અવિન્નુ નામ 'Ghose' તરીકે વખેતુ મને દેખાડ્યુ ૧૮૬૧ના ઝાંઝોમમા એને બીજે વર્ડ પણ એજ ખોલી એમને અપાયેરી એટને એ વર્ડના ખેતમા પણ 'Ghose' હતુ ૧૮૬૦ના ઝાંઝોમમા એમની કમ 'Vacant' - 'ખાલી' - હતી.

પડી મને એ મોર્ડિમા નર્ડ ગયા પથના - ચૂનાના પથના - પથિરા પસાઈ મનેના હતા પણ એ તો ડાનેજની પ્રાચીનનાના મ્માગ્ક એને એ પથિયનો ઉક અન નહિ આવે તા મુધી નવ મૂાજે નહિ ! એમની જૂની ઝાંઝી ચાલી વતી ખોલી મને બતાવી હુ ભાવની ભગીમા તજાઈ મો એ પડી એક મઝમ્હો તાગ

શ્રી પુણી અ. મિ. તા. મોજ માર્ગ —

અમારા બેનો ફોટો પણ પ્રસંગના સ્મરણ પૂરનો લેવાયો. મોડું થઈ ગયું હતું એટલે એમને એક રેસ્ટોરાંમાં ચાહ પીવા માટે લઈ ગયો. શ્રી અર્વિંદજી વાતોનો વિષય હતા. કેમ્બ્રીજના એમણે કહી સંલગ્નાવેલા પ્રસંગોમાંના કેટલાક એમને સંલગ્નાવ્યા. O. B. — Oscar Browning — તે વખતે પ્રોવોસ્ટ હતા. એમના વિશે મી. સૉફ્ટ માર્ગે અને લાયબ્રેરીમાં લઈ જઈને ઘણી માહિતી આપી. સર આઈઝેક ન્યુટને રાત્રને કોઢી અરજ પણ જોવા મળી. કેમ્બ્રીજ યુનિવર્સિટીનું બંધારણ રાજસભાથી સ્વતંત્ર છે. આઈઝેક ન્યુટનના જમાનામાં રાત્રએ એમને કોઈ કોલેજના પ્રોવોસ્ટ નીમ્યા. યુનિવર્સિટીના બાવર્યાપક મંડળે એનો વિરોધ કર્યો. એ કારણે કે કોલેજના પ્રોવોસ્ટની ચૂંટણી, સભ્યોએ કરી એવું બંધારણમાં છે. આખરે આઈઝેક ન્યુટને પ્રોવોસ્ટની જગ્યાએ યુનિવર્સિટીએ ચૂંટવા નહિ અને એમણે રાત્રને અરજ તો કરી — જે કેમ્બ્રીજમાં છે — તે નિષ્ફળ ગઈ.

કેમ્બ્રીજની વિદ્યાર્થીમાંથી પસાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓની ૧૭૫૨ પછીની નોંધ પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયેલી છે એમાંથી શ્રી અર્વિંદના સમકાલીન વિદ્યાર્થીઓ વિશે માહિતી મળશે વગેરે જણાવ્યું. કેમ્બ્રીજ કોલેજના મેગેઝીનનો ૧૯૫૧નો શ્રી અર્વિંદના અવસાન પછી સંપાદકી એક લાંબી નોંધવાળો અંક પણ એમણે અને આપ્યો.*

સાંજે પં. રીશીરામના આગ્રહથી (૧૦ કીમ્બર્જી સ્ટ્રીટ) એમને ઘેર ગયો. વાળુ ત્યાં કર્યું. રીશીરામ કેમ્બ્રીજ રહેવા માગે છે — એક તર્ક માટે થોડો વખત સાંજે કેમ નદી પર ર્યા.

૫. રીશીરામે દિવસના તથા સાંજે ફરતા ફરતા આગ્રમ, યુનિવર્સિટી વગેરે વિશે પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવી હતી અને યથાશક્તિ મેં એમને સતોષ આપવા પ્રયત્ન પણ કર્યો. યુરોપના અને ખાસ કરીને ઇંગ્લેંડના, બાલ

જીવનની વ્યવસ્થા, યોજના, સમૃદ્ધિ, નિયમિતતા, સ્વચ્છતા, સામાજિક ચેતનાની હાજરી વગેરેની એમના પર વળી ઊંડી છાપ પડી છે. વારંવાર તેઓ હિંદના બાહ્ય જીવન સાથે, લોકોની રિથિતિ સાથે, આચાર તથા વિચાર સાથે સરખામણી કર્યા કરતા હતા. આખરે મારે એમને દલીલો આપીને જણાવવું પડ્યું કે જે જુદી સંસ્કૃતિઓવાળા સમુદાયના બાહ્ય જીવનની સરખામણી કરવી બરાબર નથી, કારણ કે જાનેના આત્મ મૂલ્યો પ્રમાણે બાહ્ય જીવનનાં ધોરણો બદલાય છે. અલગત, આપણે સ્વચ્છતા, તથા તંદુરસ્તીના સામાજિક ઉપાયો યોજવા જરૂરી છે પણ દુનિયાના ૨/૩ ભાગ ઉપર જેનું સામાન્ય હૃદય એવા એક નાના ટાપુ સાથે હિંદ જેવા વિરાટ અને હુમણાંજી વ્યવસ્થા યથેચ્છા મરીમ દેશની સરખામણી કરવી બિજામી નથી એમ મારે એમને જણાવવું પડ્યું ‘પ્રાતિ’ – ‘પ્રગતિ’ કંઠિએ છીએ તેનું પણ મૂલ્ય આપવું પડે છે. પ્રકૃતિએ જે સ્વાભાવિક સંરક્ષણ શક્તિ આપેલી હોય છે તે કૃત્રિમ પ્રગતિ કરનાં લુપ્ત થાય છે નથી શોધાયેલી કાગ્ની દવાઓથી જંતુઓ પણ દેવાઈ નથી જતા? જરૂરી બંધી વસ્તુઓ મળે છે અને સગી કિંમતે મળે છે એટલેથી માનવ જીવનનો પ્રશ્ન હલ થઈ જતો નથી.

જુદાં જ મર્યોવાળી સંસ્કૃતિઓ એક બીજા પામેથી ધણુ શીખી શકે છે પણ બાહ્ય અનુકરણ કરવાથી બેમાથી કોઈને પણ લાભ થવાનો સંભવ ઓછો છે. ઈંગ્લેન્ડની આબોહવાજ કેટલી જુદી છે તેનો વિચાર કરતા જણાશે કે અહીં બધેમાનસાં હોય છે તે બરાબર છે. પણ હિંન્દમાં? વળી બાહ્ય જીવનની વસ્તુઓ મળે એટલેથી માણસને અંતરનો સતોષ થઈ જતો નથી, અને આખો વખત એ બાહ્ય જીવન ટકાવવામાં જતો રહે તો માનવ અને પણ વચ્ચે ફેર કેટલો?

આટલી નાની સરખી નદીનો પણ અંગ્રેજ ચેરકો કેટલો બધો અને કેટલો સગ્ગ ઉપયોગ કરે છે? સફેદમાંથી પગાઠ થતી નદીના બન્ને કાંઠાઓ ઈંટ, સીમેન્ટ કે કંહોવાય નહિ એવા લાકડાથી બાંધી

સીધેલા છે, જેથી આજુબાજુની માટી નદીમાં પડે નહિ. આખું વરસ પાણી રહે એટલા માટે ઑક્સફર્ડની પેઠે અહીં પણ ઝેંઝી સપાટીનું પાણી અંધ બાંધીને ગરવામાં આવે છે અને વધારાનું પાણી વડી ભય છે. ફેર ફેર હોડીઓ રાખવા માટે સગવડો કરેલી છે. અને દરેક કોલેજનો પાઞ્જનો ભાગ નદીના કિનારા ઉપર પડ્યો હોઈ કોલેજની હુસેસાં માથવાની ક્ષમો પણ જોવામાં આવે છે. જાહેર જનતાને નફાવા માટે જાહેર આય કિનારા પરજ હુનો તેમાં ૩ પેન્સ આપનાર માળસ સવારના ૭થી સાંજના ૭ સુધી આ તરવાની સગવડવાળા બાથમાં સ્નાન કરી શકે છે. એમાં રંગનો કે જનનો કરો બેદ રાખવામાં આવેલો નથી.

જમીને રાત ત્યાં જ સૂઈ રહ્યો.

તા. ૧૦-૮-૫૫: ૫. રીસીરામને ત્યાંથી જસ સુધી લામિ રૂનો બે સ્ટ્રેસ હાવીને વડાવલો પડ્યો. સવારે બજારમાંથી એક જર્સી લીધું—કેન્સીજની ચામીરી અને ઠંડીના બખ્તર તરિક. બપોરે લંડન પહોંચી ગયો.

સાંજે ૬ વાગે સ્ટ્રેસ લાખને ઘેર પહોંચ્યો. બધા બહાર ગયા હતા એટલે બારણા બહાર બેસવા સિવાય બીજો ઇલાજ ન હતો! લગભગ સવાએક કલાક એમ કાઢવો પડ્યો.

તા. ૧૧-૮-૫૫: ૩. દવેને મળ્યો. વાનગીન દગમિયાન બે ગળ બાબતમાં મદદ કરવાનું એમણે કહ્યું, પણ પરિણામ કાંઈ આગ્યું નહિ.

૧૧-૧૫ કવીન્સ ગેટ ટેસ્ટ પહોંચી ગયો. સાંજે ચાર વાગે હિંદુ એસોસીએશન ઑફ યુગેપ, ૩૧ પોલીગન ગેડ, યુસ્ટન એન. ડબ્લ્યુ. ૧. એ મંડળ તરફથી સભા રાખવામાં આવી હતી તેને માટે શ્રી અર્ચિદ અને શ્રી માતાજીના ફોટાઓ મોટા કદના લઈ જવા માટે તૈયાર કર્યા.

માનદ મંત્રી મી. મુકુન્દરાય દાકોરે મને સંસ્થાનું મકાન બતાવ્યું જે સારી હાલતમાં છે પરંતુ નિયમિત ઉપયોગમાં લેવાનું ન હોવાને

દારણે વધારે મજાજ માગી ગયું છે હિંદીભાઈઓની મગનની માન તમા નિર્મળના પત્થરમાં તો ખૂબ સાને એવી રીતે આપણી આગળ તરી આવે છે હજારો હિંદીઓની પ્રતિનિધિ પ આ સમ્પ્રદાયમાં પણ હિંદીઓ પૂરતો ન લેતા નથી મર્યાદાને પૈસાની તરી છે, હતા મગનના અમુક ભાગો અવધ્યાપકોમાંના કેના- પોતાની વસ્તુઓ રાખવા માટે વાપરે છે। જોકે દિલ્લીની લાવના, કે હિંદના-તે પણ અત્યંત હિંદના મૌનને છાત્રે એવી એક સક્રિય મર્યાદા બનાવવા માટે પ્રયાસ થતા નથી. આ જગ્યા મંઈ નહિ તો હિંદી આવનાર જાહેર માર્ગોમાં માટે ઉનાગ તરીકે મગ લાગે તેવી છે અને તો, થોડા પૈસા પણ સમ્પ્રદાયને મગી શકે ડા દોઝ મેવાલાની હિંદી તરીકે ધણી જાહેરના ઉપરીને થોડા મિનોની મહાશયી સમ્પ્રદાયને દબાવી ગયા છે એવી - ૫ માત્ર મગ ઉપર પડી છે હજારોમાં વચના હિંદીઓએ પોતા સમ્પ્રદાયમાં ભાગ નહ શકે કે ન લઈ શકે એનો મિયાગ કે મણની મોં વગ, આવી સમ્પ્રદાયને મ મગી જોઈએ જોઈએ એવી દલીલ કરે છે કે ‘અમને મગ નથી ને’ એ જગ્યાએ હજારોમાં હિંદીઓની ધર્મિયનિ મુશ્કેલીઓ બનશે ત્યાં જાહેર મોડા જામને અને સમજશે કે આવી પોતાના દેશની સમ્પ્રદાયને અને હિંદીઓને પ્રતિનિધિત્વ ધારણી સમ્પ્રદાયને પોણું નહિ આપવામાં છેવટે નુકાવવાનું દેશને તો છે જ પરંતુ અમિન તરીકે એમને પણ નુકસાન થવાનો સંભવ છે ડા દોઝે રજા મા સકી કાની મા પ્રવચન થયું

મોગી સમ્પ્રદાય હિંદીઓની હતી જાણના આ અંગેજ સ્ત્રીઓ અને પુત્રો પણ હતા હિંદીની સમ્પ્રદાયની આનંદસાધીના આશુ તથા હજારોની સમ્પ્રદાયની કેટલીક ઉપાધો મા પ્રવચનમાં દર્શાવવા મે પ્રવચન મોં હતો. હજારોને જીવન સાથે જોડવાની આવશ્યકતા તથા માનવ જીવનના પ્રશ્નો અને પ્રશ્નોના ઉકેલ એ ઉર્ધ્વતત્ત્વને જીવનમાં લાવવાથી-પ્રજા પ્રત્યાગી-જીવની મગજે એવી રીતે મે મગી હતી. એમને બધાને પ્રવચન ગમ્યું

પંજીથી મિ. દત્તાનાં અંગ્રેજ પત્ની મિસિસ દત્તે બધાંને મારે ન્હા તથા થોડો નાર્તો તૈયાર કર્યા હતાં તે લેતાં શ્રી સોમી, શ્રી કપુર, શ્રી શેખરન, શ્રી જસાની વગેરે હિંદીભાષ્યો ધણા ઉત્કટપૂર્વક મળ્યા. બધા કહેવા લાગ્યા કે કોઈ મોટા દોષમાં પ્રવચન રાખવાની ધાગી જરૂર છે.

પણ એવા ક્ષણિક વિચારો અમલમાં લાગ્યે મુકાય છે તે હું જાણુનો હતો. શ્રોતાઓના સફલાવના ઘોતક તરીકે એને ગણીને મેં મોટા હાલ વિશે કરી પ્રતિષ્ઠા કરી નહિ. અલગત, હિંદીભાષ્યોએ એવી પ્રતિષ્ઠા કરી હોય તો હું જરૂર એમને સતોષ આપવા પ્રયત્ન કરું. પરંતુ મારો મૂળ ઉદ્દેશ અંગ્રેજ પ્રજાનો સંસર્ગ સાધવાનો હતો અને આપણી પ્રજાની નિર્જળતાઓ મારાથી છૂપી નથી એટલે એ ઉભારાનું કશું પરિણામ ન આવ્યું તેની મને જરા પણ અસર થઈ ન હતી.

રાત્રે મિસ ટોમકીન્સન સાથે ખાણું લીધું. ડેરીસ પાસેથી ઉઝીના લીધેલા ફેટાઓ સભામાં ખૂબી ગયો! સાંજે ઘેર આવીને ડૉ. ક્રોક્સને કાગળ લખ્યો કે ફેટાઓ મોકલી આપે.

૧૨-૯-૫૫: આજે ધણા પત્રો લખવાના હતા. ઈન્ડિયા હાઉસ તરફથી આશાજનક ઉત્તર મળ્યો છે. બપોરે ૩૧૧ વાગે મિ. એલ. વિનજોન્સને સંગીતની દૈક્ષેત્ર—રોયલ એકેડેમી ઓફ મ્યુઝિક—રીજન્ટ પાર્ક, મેરીલે બોન ગેડ પર મળ્યો. અમે એકબીજાને ઓળખના ન હતા એટલે પોતે કાંડા પર રૂમાલ બાંધશે એવી નિશાની એમણે આપી હતી. ટેકસીમાંથી ઉતર્યો ને એમને ઓળખી કાઢ્યા. પામેના એક ટ્રેડોર્સમાં જઈ એમની સાથે પોણો કલાક મળ્યો. ધણા સારા માણસ છે. હાલ નિવૃત્ત છે, છોકરો ચારી જગો પર છે. બનતી મદદ કરવાનું વચન આપ્યું.

મારે ઑફસર્ડ જવાનું હોવાથી પાઠો ફર્યો. સવારે જ એનર્જીથી બે સ્ટોકેસ કીન્સગેટ ટેરેસ પર લાવીને મૂક્યા હતા. નિગેશરાયનનો

તાર આપ્યો હતો એને કોન કરીને સ્ટેશન પર મળવા બોલાવ્યો. રાયન અને ફીક્ષીમોર (બેન) મને સ્ટેશન પર મળ્યા. રાયન ડગલાસ કાયરેનનો મિત્ર છે એને ડગલાસનું મ્પેનનું સરનામું આપ્યું. ફીક્ષીમોર એની પત્ની સાથે હમ્બસ્ટાંજ કેનેડામાં એકાંતવાસમાં રહી આવ્યા છે. ખાસ કરી અનુભવ થયા હોય એમ જણાયું નહિ. કોઈ ખિસ્તી પંથની જાયા એમના પર હુકમ એમ લાગ્યું. ૪-૨૦ બપોરે ગાડી ઉપડી (દીકરીના ૧૦ ચિલિંગ. ઓફસર્ડના. થર્ડ ક્લાસ.) પેડીંગ્ટન સ્ટેશનથી

ગાડીમાં ગ્લાસગોના લેકચરર મી. સ્ટેલ મળ્યા. એમની સાથે વાન-ચીનમાં વખત ગયો. સરકુનિના વિષય પરજ વાતચીત થઈ હતી. ઓફસર્ડમાં સ્ટેશન પર મને ઘણી મદદ કરી. બ્રિટિશ કાઉન્સિલ નરકથી એક બસ એમાનોને લેવાને આવી હતી તેમાં બીજા પણ કોલોકીયમમાં ભાગ લેનાર હતા તે બધા સાથે લગભગ ૬-૪૫ વાગે એમનોજ દોલેજમાં પહોંચ્યા ત્યાં મિ. ટોમલીન, મિ. ખાસ વગેરે હાજર હતા. દરેકને પોત-પોતાની જગાએ પહોંચાડવાનું કામ પનાયું. ૭-૩૦ વાગે ખાણું હતું.

૮-૩૦ થી ૧૦-૪૫ “સમકાલીન બ્રિટિશ ફિલ્સુફી”ના કોમોકી-ગમની શરૂઆત. ડૉ. સ્ટ્રોસને “રીકન્સ્ટ્રક્શન એન્ડ એનાલીસીસ” — “યુનર્વિટના અને પ્રથક્કણ” પર પ્રવચન કર્યું.

ઘણા નવા માણસોને મળવાનું થયું. મુનાના ડૉ. દામશે હતા. હિંદમાંથી ગણુ મહિના ઇંગ્લેંડ ગયા છે. આ મંસ પછી હિંદ ગયા ઉપડી ગયાના છે. મિ. ટી. એસ. એમરી બી બી. સીના સલાહ-કાર આઈ મળ્યા.

બપોરે આહારમાં કોઈ ન ફાવતી વસ્તુ (વનસ્પતિનીજ) આવી ગવાને લીધે ઉઝડીઓ થઈ, એટલે સાંજે સંસન્માં જઈ રાકચો નહિ ટોમલીન ખમર લેવાને આવ્યા છેવટે મુવાની ઝોરડીમાં સપડી ન હતી એટલે મોટા હોલમાં ખાટલો લઈ આવ્યા. રાત્રે ૮ વાગે થોડું દૂધ લીધું.

આને બપોરે કોયેને જોવાનો કાર્યક્રમ ગમવામાં આવ્યો હતો. થોડીએક કલાકેને જોઈ મુખ્યત્વે બોલ્ડવીયન લાયબ્રેરી જોવામાં મેં વખત ગાળ્યો જૂના હસ્તલિખિત પુસ્તકો અને મૂળ લાયબ્રેરીનો લાકડાની રમાનો લાજો ભાગ જોવાને તેવો ગમવામાં આવ્યો છે આ અંગ્રેજ પ્રગતી એક ખામિયત એ છે કે જૂનું હોય તેને જાગી ગયે છે પણ પોતે જુનવાણી ખતી જતી નથી. એજ લાયબ્રેરીમાં વિગ્તોના દીવા અને દેવકિંનની મુદ્રા વ્યવસ્થા છે એટલુંજ નહિ પણ હડીના દિવસોમાં હવાને ગરમ ગમવાની ગોઠવણ છે. વગી પુસ્તકો સુગંધિત સ્ત્રી શકે, એક જગ્યાએ બહુ થોડો ન થાય તેટલા માટે નીચે બોયર્ગ કરીને ત્યાં વ્યવસ્થિત રીતે ચોપડીઓ મૂકે છે જરૂર પ્રમાણે લીફ્ટમાં ઉચકાઈને ચોપડીઓ ઉપર આવે છે, અને પછી પોતાને ફેકાણે લઈ જવામાં આવે છે આમ જૂનું સાચવવા માથે પ્રાણિનો પણ મેગ આ પ્રગત મેગનવા પ્રયત્નશીલ મૂકે છે

વસ્ત્રા પગ આગે હિંદના જેવો - મુ મર્ષ પડે છે તેવો - પડ્યો ૨૦ ડીગ્રી ગરમી ઓછી થઈ ગઈ જ્યાં દાદે મુગતા હતા બર્ષકેવેતની ચોપડીઓ વેચવાની દુકાન જોઈ મુદ્રા વ્યવસ્થા, મોટા પાયા ઉપર પુસ્તકોની જમાવટ, વિસ્તૃત વહેંચણી, દિવસમાં પણ ધનદને ફાવે એવી કિંમતે આપવાની યોજના - અંગ્રેજ પ્રગતમાં મેંથી વ્યવસ્થા શક્તિ આવી ચોપડીઓની દુકાનમાં પણ જોવા મળે છે શ્રી અર્ચિવ્ડના પુસ્તકોની પૂરી નોંધ મેં અને આપી જેથી નવા સુવિધનમાં તે દાખલ કરી ગઈ વિવિધમ મોતીયની સંસ્કૃત ડીઝનરી લીધી

૧૫-૮-૫૫: કાલ્કટ ચર્ચ કોયેજ જોવા ગયો વચમાં મુદ્રા યોગાન છે દ્વીનીગ પણ જોઈ બધી કોયેજેમાં હિયાણીવાળા યોગાનો જોવામાં આવે છે સુનિર્વસિંગી તરફથી એને માટે જુદું એક ખાતુ ગમવામાં આવ્યું છે મનમોહન ઘોષ શ્રી અર્ચિવ્ડના લાઇ, કાલ્કટ ચર્ચ કોયેજમાં હતા એને રિંગે માહિતી મેળવવા પ્રયાસ કર્યો બધી જ માહિતી મળી રહી

[૧૮૮૭મા કોંગ્રેસમાં જોડાયલા ૧૮૯૦મા કાયેજ હોડી દીધી.
(૧૨ પૌં ૧૦ મિ ડીપોઝીટ) ડીઝી વીધેરી નહિ]

સગરેવિઃ મેસની મનાકાન આગે વીધી બપોરે ૨-૩૦ વાગે
હિં, સમૂનિતુ દેતુ, શ્રી અન્નિદના જીવનની ગેખા, એમના પુત્રને
અને કાયેવો વિંચે વાનચીન ઘઈ જેનશુ પુત્રકો ભેટ આપ્યા.

સાગે પ્રસ્યન પત્રી ગ્રેગરીને મત્યો માગ ઉતાન પર લઈ ગયો.
શ્રી અન્નિદ વિંચે વાનચીન ફરી, પુત્રકો બનાવ્યા, બી ની સી, વિંચે
કત્યુ લોડ નરી'ડે ઓક્સફર્ડને મોટુ દાન કર્યુ છે ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ
કામ ફરી શકે એવી પ્રયોગશાળા મધાય છે. આ બામતમા ઓક્સફર્ડ
કમ્પીજ કળના વવારે સમૃદ્ધ છે વિદ્યાર્થીઓમાના ૭૫ ટકાને શિષ્યવૃત્તિ
મળે છે

ઓક્સફર્ડ

[લંડનથી બે હતાકનો રસ્તો રેલ્વે માર્ગતઃ ૧૦ શિલિંગ ભાડુ, ૩ બે વર્ગ, — ૧૩મીથી ૨૫મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૫.]

ઓક્સફર્ડ ગામ ધણું જૂનું વિદ્યાધામ ગણાય છે જેમાં પાંચ જ સદીઓથી સંસ્કાર, શોધ, સાહિત્ય, રાજકારણ વગેરે પ્રગતીય જીવનનાં ક્ષેત્રોમાં નેતાઓ અને સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરીને વિદ્યાપીઠે પોતાનો ફાળો આપ્યો છે અને આપી રહ્યું છે. ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રીજે માનવ-જાતિની પ્રગતિમાં — ખાસ કરીને ભૌતિકશાસ્ત્રોની શોધખોળોમાં — ખૂબ ઘણો અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે. ઓક્સફર્ડની વચ્ચે થઈને થેમ્સ નદી વહે છે. — થેમ્સ માટે નદી એ આપણા લોકોની નજરે માનવાચક શબ્દ ગણાય, — દારણકે અહીંની નદીઓ એટલે વહેળા કે વહેળીયાજી સમજવાના. પણ એની જે કાળજી રખાય છે તે ઉપરથી આપણને ઘણું શીખવાનું મળે છે. અહીંની થેમ્સમાં — લંડનના બારે આગળ જોવામાં આવે છે તેવા — સંદેહ હંસની પંક્તિઓ આરામથી તરતી દેખાય છે. શિકાર કરવાની મના છે જે બધા લોકો પાળે છે. એ દસ્ય ચુંદર હોય છે. નદીની પહોળાઈ ૩૦ થી ૫૦ ફીટ જેટલી છે. પરંતુ જ્યાં જ્યાં વસ્તી પામે થઈને પાણી વહે છે ત્યાં જન્મે બાજુના કિનારા સીમેન્ટથી, કે પથ્થરની પાળથી, કે કોર્બિયાર પાણીમાં કહોવાય નહિ એવા લાકડાઓથી, બાંધી લીધેલા હોય છે એટલે કાદવ કે માટી આજુબાજુથી

નદીમાં પ ની નથી પાણી ઊંડુ પણ ગાંડુ નથી પણ નાનકડાં તરફથી આવે ઝીંગે ઊંચી જમીન આગળ મધ જાડી દીરા છે જેથી વ મા તુ પાણી એક્ટ્ર વગી ન જાડ પણ જાગવાઇ ને અને અમુક ઉંચાઇ ઉપર થઈને આખુ વસ વસા કર આથી નાંતુ પાણી ધીમી ગતિએ ભને પણ હમેશા વહેતુ નહે છે અનમત દડી દેવાથી ડાઇ એમા ધસા મહિના નાંતુ નથી, — પણ વાસણ ડાઈ માંતુ નથી, તેમ ડાઈ કપડા ધોતુ નથી.

આપના નાના વડુશીયાનો પ્રકૃતિનુ સૌદર્ય જાગરવા માટે તથા તન્ના અને હોડીના દુન્યેમા માન્ના રીખવા માટે અમેજ પ્રાનએ ખૂબ ઉપોગ કર્નો છે ઑફસર્ડ્સ શરુઆ પાસથી છ હોડીની રા તો માટેની કનમો છે હુન્યેમા માન્ના માટે પણ જીના મ્યાં વગર પાણીમા ઉનગીને હોડીમા જવા માટે તન્ના ડકાઓ (તમે હુવા ભરેના ધીપ જેની વસ્તુઓ નખીને) કર્ના છે થોડે થોડે અતરે હોડીઓ નગરવા માટે પાણીના વિશાગ પો જમીન ખોદીને તેમા મ્યાં છે હોડીની કનમોની પાસજ હોડી બનાવવાના વાકડાની વખાગ છે વેપારની વસ્તુઓ પણ નદી મારફત લઈ જવાની સવચ્છ છે ખૂમ સામામા હોગી વચાની કે લાડે મગી શકે છે જૂદી જૂદી પાનેજોની મોગી હોડીઓ શરુતો જોવા માટે નામટેની હોડા છે અકીની બધીજ નગીઓને આ વર્ધન લાગુ પડે છે નીની જાગવણી માટે એક ખાતુ (Conservancy) સમગર ચનાવે છે ઑફસર્ડ્સથી લડન નદી (ચેમ્સ) મા રત પણ જવાય છે અને ના નિસ સુધી પ્રકૃતિના સૌદરના પ્રેગમા સુમાફરી મવાનો અને Oating, જહાગ મેવાનો એમ બન્ને નાઓ મને છે

ઑફસર્ડ્સ ગામની વ ની લાઈ પડી દાની સહ મધ કે ૮૦ દુન્યેમાથી એ સાખ ૪૦ હમત એમા મનીસ મોનેજે છે જૂના જમાનાના આપા ગ્નાઓની જાગુ ઉપર આ પ્રાચીન સમ્યાઓ

આવેલી છે એટલે રૂતાઓ પડેલા થઈ શકે તેમ નથી. અગ્રેજ પ્રગ્ન આપણને હિંદીઓને પ્રાચીન પ્રિય અને અપ્રગતિશીલ કહે છે પણ અહીં ઑફ્સર્ડ કેમ્પીમાં જ નહિ પરંતુ એમના ગામડાંઓનાં ધરોમાં જુઓ તો એ લોકો જે જૂનું હોય છે તેને કેટલી કાળજીપૂર્વક સાચવે છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે. આપણે હિંદીઓ સુરત કે અમદાવાદનાં પ્રાચીન ધરોની મગમત કરતી વખતે એનું રૂપ અને બાંધણી, ગરબીયું વગેરે સંપૂર્ણ તદ્દન બદલી નાંખીએ છીએ, જ્યારે અહીં દરેક ગામમાં ટપુડરના વખતની બાંધણીને જેવી ને તેવી રાખવાને મ્યુનિસિપાલિટી તથા લોકો પોતે પ્રયત્ન કરી રાખે છે. એની એ જાતનું લોકો, સુધારકામ વગેરે મેળવે છે.

એક જ હિસાબજી આપું છું. ઑફ્સર્ડની જમી કાલેજોમાં (જૂની) અમલ કેલીયો-પથર અથવા Sand-stone ચૂનાનો પથર વપરાયો હતો. હાલેડની આમોદવામાં બગ્ક, ધુમ્મસ, વસ્ત્રાદ અને તડકો પડ્યાં એ પથર બહુ જલદી ખવાઈ જાય છે એ હકીકત છે. હા પાચથી દસ વર્ષ એ બગલે પડે જ છે. પાંખામે, ઑફ્સર્ડમાં 'Surfacing' અથવા 'Freeing' ખવાઈ ગયેલા પથરને કાઢીને નવા પથર અસલના આકારમાં મૂકવાનું કામ આખું વર્ષ ચાલુ હોય છે જ. એ લોકો Granite કે સીમેન્ટ વાપરવાનો વિચાર જ કરતા નથી!! અને છતાં એ સાચું છે કે બોડલીયન લાયબેરીમાં જુનામાં જુના એકના લાકડાનો ભાગ એવો ને એવો રાખીને એમાં ટેલીફોન તથા વિજળી, અને જ્યાં લાયબેરીના પુસ્તકો નાખવામાં આવે છે ત્યાં લીફ્ટ વગેરે આધુનિક સાધનો આ લોકોએ દાખવ કર્યા છે

ઑફ્સર્ડ, કેમ્પીમાં સુખ્ય વસ્તુ ત્યાંનું વાતાવરણ છે. મૂળ તો ખ્રિસ્તીધર્મના શુદ્ધોએ વિદ્યાર્થીઓને શીખવવાની શરૂઆત કરેલી અને તેને માટે ચારેબાજુ ઓગડીઓ બાંધી વચમાં ખૂંટલી જમો મળેલી. એના સરકાર આજે પણ જોવા મળે છે. દરેક કોલેજમાં કાચરતી કે કોઈ

મતની કે કોઈ પાણીની મૂર્તિઓ કે અનમત વિદ્યાર્થીઓ પ્રિત્તી
ધર્મમાં માનના હોય કે એવું નથી પણ કોનેજ કે વિશ્વવિદ્યાના
સાથે ધાર્મિક ભાવ જોડાશે છે અને આશુમાશુથી લોગે આફસર
આવે તારે પણ કોનેજ પ્રત્યે અર્ચનાર્મિકભાવ કાઢ અડોલાવ અને
ધન્યતાપૂર્વક પણ જુએ છે

કોનેજની બોર્ડિંગમાં વિદ્યાર્થી જન મુલાગુ હોતું નથી વિદ્યાર્થીઓ
થેના પેટીઓ વગેરે ઉપાડીને જતે જતા અથવા તો આમ્મલ પણ જતા
જણાય છે મજૂરો છે નહિ એને આશરથી જ કામ મળ્યાની દૃશ્ય
પડે છે કોનેજમાં કે બોર્ડિંગમાં વસાઈ ગેના સીડીના (પથના)
પગથિના પ્રાચીનતાની ચાલ તરીકે મોંઘનો વિનમ મણાવ છે દયુગ
મિનિયર દયુગર ડોન નેમ્બર, પ્રોફેસર વગેરેને અધિભગ વહો હોય છે
શિશ્વ પાગરાની કે જ વાતાવરણમાંથી વિદ્યાર્થી કાઢે છે એને શીખવાની
મરજ પડે છે બોગમ એમ્લમ સાથે લગભગ સિપાનીને માટેનો હોલ
એવો, આફની જગ પણ ગજવી વગરનો હોય છે એમાં પણ સ્વાશ્રમ
અને નિયમિતતા જાગરવાની હોય છે વિદ્યાર્થીઓ પેડે અધ્યાપકોમાંના
મટલાકને કોનેજમાં બોર્ડિંગમાં આપવામાં આવેલી હોય છે તેમાં
કોનેજના સન મિતલ અધ્યાપકો ગે છે અધ્યાપકને પોતાના
વિનમના વિદ્યાર્થીઓ ન હોય તેથી નાનમ લાગતી નથી એ પોનાનું
વિદ્યાની ઉપાચારનું, કામ કરે જાય છે વિદ્યાર્થીઓ આવે તેમને
શીખવે છે કોઈ આગે અધ્યાપક મે ખાહ થતો નથી સાગ વિદ્યાર્થીઓ
અધ્યાપક પ્રત્યે કેવળ માન નહિ પણ લામિતની લાગણી ધારવા
હોય છે આનો મને એમ અગત અનુભવ મુખાફી દનિવાન થશે
મર્થેજ રીમરમાં મિ. એનીયલ મીને મેમ્બીમનો સ્નાતક મને મળ્યો
અમે એમ્મીંગને જાનુ મો. મળ્યા પણ જ્યાં એણે જવડુ ૧૬
મધીગ જવાનો છું ત્યારે એણે મને ત્રી મી. એમ. તુલસુ નામ
આપ્યું લખવાન સાન ન હોનાથી એમ જૂના પત્રીડીતાની કાઠી

ખાણ પર એણે નામ લખી આપ્યું. પછી એનું નામ પૂછતાં એણે બતાવ્યું, અને લખી આપવા કહેતાં એનું એ પરખીડીયું વાપરતું પડ્યું એટલે એણે કહ્યું: “ફરજ પડવાથી હું એક જ કાગળ પર નામ લખું છું ખરો, પણ એનો અર્થ એમની અને મારી વચ્ચે સરખાપણું છે કે હું એમનો બરોબરીયો છું એવો મુદ્દલે થતો નથી.”

પ્રાચીન શૈલીનાં મકાનો સાથે વિશાળ હરિયાળીવાળાં ચોગાનો બંધી જ કાલેજોમાં જોવામાં આવે છે. યુનિવર્સિટી તરફથી એને માટે એક ખાતું રાખવામાં આવ્યું છે. બંધી કાલેજોમાં બહારથી આવનારાઓને જોવાની છૂટ હોય છે, જેનો લાભ ઘણા લોકો લે છે. ફરથી આવનારા લોકો કાલેજો અને યુનિવર્સિટીનાં વાતાવરણથી પ્રભાવિત થાય છે, એ સંસ્થાઓ વિશે ગૌરવ અનુભવે છે અને એમાં પોતાનાં બાળકો મોકલવા પ્રયત્ન કરે છે.

યુનિવર્સિટીનાં ત્રણ મોટાં મડલો કે સમિતિઓ છે. એક આર્થિક સમિતિ, બીજી અભ્યાસ માટેની, ત્રીજી વ્યવસ્થાપક-મંથરથ. બંધી કાલેજોને યુનિવર્સિટીમાં પ્રતિનિધિત્વ છે. દરેક કાલેજોને એની પોતાની દાનમાં મળેલી મિલકત હોય છે. ઉપરાંત યુનિવર્સિટીને પણ ઘણી મિલકત તથા ફંડો ધનાઢ્યો, જમીનદારો, જૂના વિદ્યાર્થીઓ, તથા રાજ્ય તરફથી મળેલી છે. એ બધાની વ્યવસ્થા માટે ‘Estate Management Department’ — મિલકતની વ્યવસ્થા માટેનું ખાતું વિદ્યાપીઠને ગમતું પડે છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયો સરકારની દબલથી તદ્દન સ્વતંત્ર રહીને પોતાની સંસ્થાઓ ચલાવે છે. એમને પાલમિન્ટમાં પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક છે. વિદ્યાર્થીઓમાં ૭૫ ટકાને સ્કૉલરશીપો મળતી હોય છે. — કેટલાકને કાલેજ તરફથી, યુનિવર્સિટી તરફથી, પોતાના ગામ કે સંસ્થા તરફથી. એની સ્કૉલરશીપ વગરના વિદ્યાર્થીઓ ‘કોમનર’ કહેવાય છે.

જાનભરતી બંધી વિદ્યાઓ શીખવા અને શીખવવાની આ વિશ્વ-

વિદ્યાપયોમાં ગોઠવણ છે. એ સંસ્થાએ ઇંગ્લેન્ડની સંસ્કારિક દ્રેવણ નહિ પર્તુ આર્થિક અને ગૃજકીય પ્રગતિમાં ઘણો અગત્યનો ફાળો આપેલો છે. એ સંસ્થાઓમાં થયેલી શોધખોળોને પશ્ચિમે ઇંગ્લેન્ડનો જ નહિ પર્તુ બીજા દેશોના અહેમલો અજ્ઞાતિ ગયા છે. એ સંસ્થાઓમાં બહુ જ ઓછા વેતનથી પોતાને ગમતી વિદ્યાઓનું આશ્રવન મેવન કરનારા થોડા વિદ્યાના સંન્યાસીઓ પણ અહીં હોય છે.

સંસ્થાઓના જૂના વિદ્યાર્થીઓ દેશને મારેના મુદ્દમાં ભાગ લે છે તેનુ ગૌરવ વિશ્વવિદ્યાપયો સમાગ્ર સ્વીને જાગવે છે. અને લગાઈ દરમિયાન સ્વયંમેવકોની તથા ઓશીસરોને નૈયાર કરનારી દુકડીઓ પૂરી પાડે છે. આ વિશ્વવિદ્યાપયો પોને અંતમી વ્યવસ્થાની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા જાળીને પ્રગત સમગ્રના છવન સાથે ઓનપ્રોત મહેની હોય છે ઓફસર્ડ પોને જેમ સ્વતંત્ર છે તેમ ત્યાંનુ વાતાવરણ પણ સ્વતંત્ર વિચારનું પોષક છે

લોર્ડ નરીન્ડનું મોટરનું તથા દેવદાના લાકમનું બહુ મોટું કાગખાનુ ઓફસર્ડમાં છે હમણાંજ લોર્ડ નરીન્ડ તરફથી મોગી પ્રયોગશાળા બાધવા માટે ઘણી સારી ગ્રંથ વિશ્વવિદ્યાપયને મળી છે. અને પ્રયોગશાળા લગભગ પૂરી થવા આવી છે આસરે પાંચમો વિદ્યાર્થી એમાં પ્રયોગ કરી શકશે

ઓફસર્ડ મીય વસ્તીતાળુ ઘઈ મધુ' છે. સનિ-ન્વિ એના સાંકડા રસ્તાઓની બાજુના પુટપાથ પર આલવું મુકેલ હોય છે।- પર્તુ સાંકડી થેમ્મ નદીની બન્ને બાજુએ મોટર કે સાઈકલના સંચાર વગરના નાના પગે ચાલવાના સ્તાઓ પર માછો સુધી ફરી શકાય છે એની કાંવેજોની પામે કે પાછળ વિશાળ ચામાતો ઉપરાંત ઉપરનો પણ ઘણાં સુંદર હોય છે જેમા ફનાગને બહાગની ગીઝીનો ખ્યાલ પણ ન આવે। ઓફસર્ડની આજુબાજુનો પ્રેશ ટેગટેકરીવાળો છે અને અહીંના લોકો પ્રકૃતિના ઔદ્યોગે જાળવવાની કાળજી ગમે છે એટલે બહાર સ્તાઓ પૃથી આજુબાજુનું દસ્ય ઘણું સુંદર લાગે છે.

અક્ષમત્ત, ઇંગ્લેંડ પ્રમાણમાં નાનો દેશ છે અને એને સામાન્ય મળ્યું તેનો એણે ઘણો સારો ઉપયોગ કર્યો છે.

પ્રગતમાં 'દેશ'—'એકતા'—'દેશની મહત્તા' વગેરેનું ભાન ખૂબ સારા પ્રમાણમાં જગમગ છે. એટલે ઘણા લોકોએ કમાઈને પોતાનું ધન આ સંસ્કાર-પોષક સંસ્થાઓને ટકાવવા અને વિકસાવવા માટે આપેલું છે તેથીજ એ વિદ્યાપીઠો વિકાસ કરતી રહી શકી છે. સરકાર પણ એમને મદદ કરે છે. પરંતુ યુનિવર્સિટી—વિદ્યાપીઠના આકર્ષણને એ મદદ લેતી સાહે છે. સરકારના ઓશિયાળા થવાની રિથતિ એમને પસંદ નથી, પરંતુ છેલ્લાં દેટલાંક વર્ષોથી ન છૂટકે મદદ લેતી પડે છે.

ઓફસર્ડ્સની સંસદ

(બાહ્ય સ્વરૂપ)

ક્રમ ૧૩ દિવસ મોટી આ મસદમા એક નિમ્ન ગેઝસપીયરને
 માર્મ—ન્ટર્ટર્ડ ઓન એવન—જ્યાં માટે ન્યાયો હોય એક આખી
 મસ લાડે કરીને આગળથી “All is well that ends well”
 નાટ્યની ગીતો પણ લઈ લેવામાં આવી હતી સાથે ચારેક વાગે
 પહોંચીને જે ચર્ચના ગેઝસપીયરની જન્મ તારીખ નોંધાવતી છે તે
 જોવા ગયા એ ચર્ચમાજ એની કમર પણ છે જેના પથર ઉપર જુની
 અંગ્રેજી લેડર્સીમાં એલે પોતાના હાડકાંને ત્યાંથી ખમ્બેનાગને સાથ
 આપેનો છે તે પણ કોનરેનો છે, તે જોયો ચર્ચ, આગલાનના ચર્ચને
 ફિસામે વધુ આગ છે કાચુ કે ગેઝસપીયરના નામને લઈને મહારથી ધણા
 લોકો તે જોવા માટે આવે છે તેમની પાસેથી સારી આવક થાય છે
 એના મળતી તારીખ પણ નોંધાયેલી છે

એના જમાનાને ફિસામે ગેઝસપીયર પૈસા ૧૦ હોવો લેઈએ
 નાનપણ મરીનાઈમાં વિનાયા પડી, નાટ્યમાં એને આગ પૈસા મોટા
 હતા એમ જણાય છે એનું જન્મસ્થાન, તથા એલે ખર્ગદિન આગતુ
 એનું ઘર, એના જમાઈનું ઘર વગેરે જોવા માટે ગેઝસપીયર ટ્રુટ રી
 વે છે અને એની એટલી આવક થાય છે કે એમાંથી આખી સંઘા
 ચાને છે તથા ઘરોને સારી ગિચિનીમાં ગખી સમય છે તથા પતેડી

એને માહિતી આપવા માટે પગારદાર માળખો પણ રાખી શકાય છે. રોકસપીયર મેમોરીઅલ થિયેટર એકવાર તો બળી ગયું. ત્યારપછી આ નવું આધુનિક દગલું, ચંચળી ગોળ ગોળ ફરતું થીએટર ઘણા મોટા ખર્ચે બાંધવામાં આવ્યું છે. ચાર પ્રવેશો આગળથી ગોડવીને તૈયાર રખાય એવી રચના છે એટલે એક પ્રવેશ ગંધ થતાં દીવા ઓલવીને પાછા કરવામાં આવે એટલામાં બીજા પ્રવેશ લોકો આગળ આવી જઈ શકે છે. આપણે ત્યાં કલકત્તામાં એવું થીએટર છે એમ સાંભળ્યું છે. પ્રેક્ષકોને બેસવાની ગોડવળ ઘણી સગવડભરી છે અને દરેકનું સ્થાન નક્કી કરવામાં આવેલું હોય છે. નાટક ચાલતું હોય ત્યારે પ્રેક્ષકો ખૂબ શાંતિ જાળવે છે અને આવજન પણ ઘણી જ કાળકુર્પૂર્વક કરે છે. નાટક તરીકે અમે જોયેલો નાટક સાધારણ ગણાય. ખેત્રાડીઓ ઘણી સારી તૈયારીપૂર્વક અને જવાબદારીના ભાન સાથે કામ કરતા હતા. જમાનાને અનુરૂપ ફેરફારો પણ એમાં કરેલા હતા. પ્રેમનો વિષય આ યુરોપના લોકો માટે — જેમ સમગ્ર માનવજાતિ માટે પણ છે — સવિશેષ રૂપે આધ્યાત્મિકતાવાળો લાગે છે. એમાં અતરના ઉત્તમોત્તમ ગુણોને આત્માની ઉદાત્તમાં ઉદાત્ત શક્તિઓને પ્રગટ કરવાની તક મળે છે એમ એમના રંગમંડપ પરથી પણ આપણને લાગે છે.

મોડી ગત્રે ઑફસર્ડ પાછા ફર્યા આનુજ્ઞાનુતા ગામે અને ગામડાઓમાંથી સેકડો લોકો નાટક જોવા માટે બસમાં અને કારમાં અહીં આવેજ છે. બહારના લોકો ઉપરાંત આમ ઇંગ્લેન્ડવાસીઓ આ થીએટરને નહાવવામાં મદદ કરે છે. અહીંનું વાતાવરણ એવું છે કે આનંદપ્રમોદ, રજન, રમતો વગેરેને આગળ પડતું સ્થાન મળે છે. એટલે પ્રખેતો મોટો લાગ એવી સંસ્થાઓ કે કંપનીઓને ટેકો આપે છે. જીવન સમૃદ્ધ કરવા માટે આ પરસ્પર આપ-લેનો નિયમ આ પ્રજા સારી રીતે અમલમાં મૂકે છે.

અમારી સંસદનાં એક બે લક્ષણો પ્રત્યે પણ વાંચનારનું ધ્યાન

ખેચું જરૂરી છે. જ્યેષ્ઠ મંત્રદની સરૂઆત ૮૧૧ કે નવ વાગે થતી અને બહાર કડી હોવાથી હોવાનાં આરીયાઓનાં બધાં રાખવાની ફરજ પડતી હતી જેનું પ્રવચન શરૂ થાય કે પાચેક મિનિટમાં ચારે બાજુ બધા બીડી પીવાની સરૂઆત કરતા. દરેક મિનિટ પછી તો પ્રવચનકાર પોતે પણ બીડી સગવાવી વાંચતાં વાંચતાં વચમાં દમ લેતા. આમ કોઈવાર ચાલીસ પચાસ જણ બધા બાગે બીડી પીએ અને તે પણ ૨૫ X ૨૫ જેટલા ઓગડામાં ત્યારે વાતાવરણ કેવું થાય તેની કલ્પના અનુભવ વગર આવરી મુશ્કેલ છે. કોઈ વખત તો મારે બારી ઉઘાડી નાખવી પડતી અથવા ધુમાડાથી અકળાઈને બહાર નીકળી આવવું પડતું. નવાઈ તો મને હમેશાં લાગ્યા કરતી કે આ ફિલસૂફીના અધ્યાપકો અને અધ્યાસકો ગેજના બસુ આ કલાક પણ બીડી પીવાની તવન ઉપર સંધ્ય શા માટે નહિ કેળવતા હોય ? અને છેવટે, પ્રવચનકારે તો પોણા કલાક માટે એવો મધ્યમ ગાખેલો નોંધ્યો.

બીજી, આ બધા ફિલસૂફોને ત્યારે સામાજિક જીવનમાં જેવા મળતા ત્યારે એમની ફિલસૂફીની અસર એમનાં વર્તન કે વલણમાં લાગ્યે જેવામાં આવતી. છેલ્લે દિવસે તો ફિલસૂફોની મહેફિલ પણ રાખવામાં આવી હતી. મને જન્યા પછી એજ લેક્ચર હોવામાં 'મેરી'ની પાર્સી ગખવામાં આવી હતી. મારે એક લાઈની મુવાકાત પહેલેથી મોઢવાઈ હતી તેથી હું મોઢો ગયો. પણ ગયો ત્યારે ફિલસૂફી અને જીવન વચ્ચેનું અતરૂ પૂગાય નહિ ત્યાં મુઠી ફિલસૂફી વચ્ચા મહેવાની છે એ વિંદ મારી ખાતરી થઈ જે દર્શન આપણા જીવનમાં પ્રગટે તેજ એક રીતે આપણું સાચું દર્શન ગણાય. એ દૃષ્ટિએ છેલ્લા દિવસની ગમગાગી, — મુખ્યત્વે ગળનને ખાતર ગોવાયતી, પાર્સીએ અમારી ગંભીરતાની અતિમાત્રાને હળવી કરી એ સાચું — પણ માથે માથે માગ જેવા ફિઝીની મનઃકૃતિની દૃષ્ટિને અપનાવનાર મારે એ પ્રસંગ નવી દૃષ્ટિ આપે તેજ બન્યો, એ પણ મારે નોંધવું નોંધ્યો.

જ્યારે હું ઑક્સફર્ડ ગયો ત્યારે મેં એવી આશા રાખી હતી કે ત્યાં મિ. સ્પોર્ડીંગે પૌર્વાત્ય ધર્મોના અભ્યાસ માટે અધ્યાપકો ગમી શકાય તે માટે મોટી ચક્રમ દાનમાં આપીને પોતે એક ટ્રસ્ટ ડેબુ' ક્યુ' હાવું તેની જીવંત અસર ઑક્સફર્ડમાં થી હશે. પરંતુ પૂર્વની જીવંત વિચાર-ધારાઓ જોડે ઑક્સફર્ડના વિદ્યાર્થીની આપણે ન જોઈ જ છે. જેમ પશ્ચિમના વિચારો હિંદની વિદ્યાર્થીના અભ્યાસક્રમોમાં હિંદના લોકોને ઉપજીવ્ય થાય છે તે પ્રમાણે હિંદના ધાર્મિક તથા દ્વિસ્રક્ષીના વિચારોને ઑક્સફર્ડમાં સ્થાન મળે એ હેતુથી મિ. સ્પોર્ડીંગે ટ્રસ્ટ ક્યુ' હાવું. એ વિષયના પહેલા અધ્યાપક તરીકે આચાર્ય ગધાધરજીનની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. એ વિષે મને વર્તમાનપત્રોમાં જાણ પડી હતી. એટલે જ્યારે ઑક્સફર્ડ જવાનું થયું ત્યારે ત્યાં હિંદી દ્વિસ્રક્ષી તથા ધર્મ વિષે જાણનાર થોડાઘણા માણસો હશે એવી મેં આશા રાખી હતી પરંતુ ત્યાં ગયા પછી હું એ જાગત પૂરેપૂરે નિરાશ થયો. શ્રીયુત ગધાધરજીનના પ્રવચનોની કશી અસર ઑક્સફર્ડ પર પડેલી જણાઈ નહિ. ઇંગ્લેન્ડમાં યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકને ક્યાંમો શીખવવાના નથી હોતા. જે વિદ્યાર્થીઓ હોય તો છેક ઉપલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને તે દારવણી આપે છે. પણ એવું પણ અને છે કે અમુક વિષયમાં એક પણ વિદ્યાર્થી ન હોય અને જ્યાં એ વિષયનો અધ્યાપક હોય. એ પોતાના વિષયનો અભ્યાસ વધારતો ગ્રહે છે, — જગ પ્રમાણે પુસ્તકો કે લેખો પણ લખે અને વિદ્યાર્થી હોય તો શીખવે. એવા પ્રવચનોમાં મને તે માણસ આવી શકે છે શ્રી ગધાધરજીનના અધ્યાપનને પત્થિમાં કશી ગ્રાધી અસર મને જણાઈ નહિ. અને એ અનુભવ સાચો હોય કાગળ કે મિ. સ્પોર્ડીંગે એ ટ્રસ્ટ તરફથી અધ્યાપકની નિમણૂક કરવાનું બંધ કર્યું અને એને દેકાણે “Union for the study of great religions” શરૂ કર્યું. એ મડળના સેક્રેટરી મિ. હેન્ડર્સનને હું મળ્યો. તેઓ ઘણાજ સાગ જ્ઞાસુ આત્મા છે અને હિંદની સંસ્કૃતિ ઑક્સફર્ડમાં સ્વીકારાય તે માટે જનતા પ્રયાસો કરે છે.

જોડે કયાના અનિમ ઉદ્દેશ વિશે અને આધ્યાત્મિક વાસ્તવિકતા અને કયાના મગધ વિશે વાતચીત થઈ એમને એ પણ ખાતરી હતી કે બુદ્ધિપ્રધાન કે તર્કપ્રધાનનિન ચર્ચા જે મત્યનુ કે વાસ્તવિકતાનુ જ્ઞાન આપે છે તેજ કોઈ મત્યનુ એકમાત્ર સ્વરૂપ છે કે ઉત્તમોત્તમ અગ છે એમ નથી કયા જે સૌદર્યનુ દર્શન કરાવે છે, અત્યંતમાને અને સમગ્ર પ્રાણિને જગતમાથી ઉર્ધ્વમા આગેહુલ કરાવે છે અને જે આનંદ આપીને પોતાની વાસ્તવિકતાની પ્રતીતિ આપે છે એ એક રીતે મત્યનુ અને અમારી હિંમતી દૃષ્ટિએ તો પ્રભુનુ, સૌથી ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે

પણ ખૂમી તો એ હતી કે એ બંને અધ્યાપક તત્ત્વવિદ્ કલા સંગીતના વધારે ગમિયા હતા પ્રો ફાફ્ટ ત્યારે ચર્ચામા ભાગ લેતા ત્યારે ખૂબ નિરુપણપૂરક અને સુદૃઢતા સહિત પોતાની સૌક્યગીક પદ્ધતિની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતા, પણ ત્યારે નાની સરખી ઊંચી મેક પર પિસતો સામે મેમીને સંગીતની નિષિષ્ઠ નજર દેખી હાથ ચલાવતા ત્યારે કોઈ જૂદો જ ચક્તિ બની જતા સંગીતના સ્વરોનો મેગ અને એ મેગથી જામનુ સૌદર્ય અને એ વાયોલીન અને પિસનોના અજન્મ સહમાને પન્શિયામે સંગીતના આત્માનુ જે મૂર્ત સ્વરૂપ પ્રગટ થતુ તે પાર્થિવ જા અપાર્થિવ હતુ અને પ્રો ફાફ્ટ અને મર્મીયે બંને એ સંગીતના હાસ સાથે ક્વગ ડોલતા એટનુ જ નહિ પણ દુત ગતિ કરતા એમનુ નાડીનત્ર પણ નાનમદ્દ દુત ગતિ ધાન્સુ કરતુ અને એ સવાના સૌદર્યનો આનંદ એમના ચહેરા પર મધો વખત જુલ્ય કરતો જણાતો. આખી હા સુધી આત્મવિનોયન, — સવાદ્યમ્મ અને આનંદમ્મ આ મવિનોયન એ બંને જણા દિગ્ગજીમા તો નડોતા જ કરી શકતા અને મેગ મેગે ૬૦ના સુધી મરેશીન કરતા

મે એમને ક્યુ “તમે તમારા ધધો બુદ્ધિ હો! મગીન કરી મૂળી છો! નહિ તમાગ અત્યંતમાની જૂબ તો એનાથી સતોડવાની છે”

પ્રો ફાફ્ટે ક્યુ કે એમની પુત્રી વાયોલીન વગાડે છે ત્યારે પોને

પિયાનાનો સલુકાર આપે છે! ખસાંયે તો પોતાની વાપોલીન થોડા વખત માટે પણ કોઈને જાણવા પણ ન ધીરે!

બન્ને જણા સાથે એટલો સારો સંબંધ થયો* કે બન્નેએ હિંદ આવવાની ઇચ્છા જણાવી! કોઈ દહાડો એ સફળ થશે એવી આશા રાખું છું.

૨૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૫ : આજે દુનિયાના મહાન ધર્મેતો અભ્યાસ કરનાર મંડળના સેક્રેટરી મિ. હેન્ડરસનને મળવાનું થયું. એમની અને મિ. બારની સિફારસથી પ્રૌક્ષર લીધો. રોંધ મને મળવાને આગ્યા. મૂળ કેમ્બ્રીજના પણ વર્ગો ઓક્સફર્ડમાં અધ્યાપક તરીકે એમણે કામ કરેલું છે. અત્યારે નિરૂત્ત થયેલા છે અને યાહુદી હોઈ ઇઝરાયેલની વિદ્યાપીઠમાં થોડાં વર્ગો ગાળીને હમણાં ઇંગ્લેન્ડ પાછા ફર્યા છે. તેઓ હિંદ જવા માગે છે. મારી સલાહ સચના અને ઓગ-બાણના પત્રો લેવા આગ્યા હતા.

બનતી મદદ કરી, પણ મને જણાયું કે આ પગેશી મુસાફર સાચા હિંદને જાણવાની તક મેળવવા માટે લાએ તૈયાર હોય છે. સરકારના તથા બાહ્ય સંગઠનવાળી સંસ્થાઓ ઉપર એમનો આધાર હોય છે. વળી પોતાને રસ હોય એવાં જગેર કાર્યો કરવાની ઇચ્છા પણ તેમનામાં રહેલી હોઈ હિંદની પ્રજાનું બહાનું સ્વરૂપ જોઈને એ લોકો પાછા ફરે છે અને હિંદ વિષે થયેલા હલકો અભિપ્રાય એના બહારના દેદાર પૃથ્વી બાંધે છે એક લેખે એ લોકો સાચા પણ છે. કારણ કે આખરે આપણી સંસ્કૃતિમાં પ્રાણ હોય તો તે આપણા વ્યક્તિગત અને સામહિક જીવનમાં પ્રગટ થવો જોઈએ. દેશને માટે, સંસ્કૃતિ માટે ગૌરવનો અભાવ, શિસ્તની ગેરહાજરી, અનાગ ગરીબાઈ, સંકુચિત માનસ વગેરે આપણી પ્રજામાં એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે કે આપણે વર્ગો મુઘી જાગ્રત પ્રયત્નો કરીશું નહિ તો કદી ખીજ પ્રજાઓની

* ડૉ. કોફ્ટને લખેલો પત્ર અને તેના જવાબ માટે જુઓ પરિચિત.

સરખામણીમાં પાસ માર્ક પણ નહિ મેળવી શકીએ. ‘સંસ્કૃતિ’માં ગયે મહિને લખ્યું હતું તેમ જીવનમાં તો આપણી ‘વિરાટ પામરતા’નું આપણે પ્રદર્શન કરીએ છીએ. એટલે જગતને દોરવાની મિથ્યાભાવના-માંથી જાંચા આનીને આપણું ધરજ અવગ્નિય કરીશું તો કાનય બીજી પ્રગત્યોને વધારે અસગરક બોધ આપી શકીશું.

પગીથી હિંદમાં આવ્યો ત્યારે જાણ્યું કે લીઝા રોધ હિંદમાં અને એકાદ દિવસ આશ્રમમાં પણ—આની ગયા હતા વિનોબા ઉપર આપેલા કાગળનો તેઓ ઉપયોગ કરી શક્યા ન હતા!

૨૨મીએ પ્રો. કોમ્પીને મળવાનું થયું. બપોરે મિ. હેન્ડર્સન અને મેગબી સાથે ઑક્સફર્ડના તાજમહાલમાં ખાણું હતું. ‘તાજમહાલ’ હોટેલ એક મુજરાતી હિંદી મિ દાકર ચલાવે છે. વર્ગીયી ઇંગ્લેન્ડમાં વસેલા છે અને ત્યાં જ લગ્ન કરીને સ્થિર થયા જેવા છે. અંગ્રેજી ભણ્યા વગરના પણ કેટલાક હિંદીઓ ઇન્ડો-ઇમાં ગે છે, —૨૬ી રાંડ છે એ પણ આશ્ચર્યજનક ઘટના છે! ચોડાં વર્ગીના અભ્યાસથી એ લોકો બોલતા શીખી જાય છે મિ મેગબી પી એચ ડી. માટે પ્રયત્ન કરે છે. હિંદમાં આની ગયેલા છે અને હિંદનું આકર્ષણ આજે પણ છે.

પ્રો. કોમ્પી ધણા જરૂરી ધરના કામમાં રોકાઈ ગયેલા હોવાથી હુમણાં મળી શક્યા એમણે બે ત્રણ સત્યનાઓ કરી તે ઉપયોગી નીવડી

૨૩મી સપ્ટેમ્બર: આજે લોર્ડ નરીન્ડની મદદથી બધાની લેમોરેટરી—પ્રયોગશાળા—જેવા ગયો. મારે ગસાયનશાસ્ત્રમાં થયેલી પ્રગતિ પ્રયોગશાળા દ્વારા જોવી હતી. ૧૧મ વાગે પ્રો. કોલીન હાર્ડીને મળ્યો અને ચાર વાગે ડૉ. પ્રાઈસને મળ્યો.

શ્રી અરવિંદનું સાહિત્ય મન્યવાન છે, અંગ્રેજ પ્રગતને માટે ધણું ઉપયોગી છે એવી યાપ પ્રો. હાર્ડીના ઉપર પડી ખરી. પણ એમણે પોને ક્યાગીકય સાહિત્યનો વિશેષ પગિય છે અને આધુનિક સાહિત્ય સાથે

સંબંધ નથી એમ કહીને કશી સંગીન મદદ કરવાની અશક્તિ જણાવી છતાં આગ્રહ કરીને એમને શ્રી અર્ચિવિનું કાન્ય-સાહિત્ય વાંચવા આપ્યું.

મુલાકાત દરમિયાન મિ. સી. એસ. લુધ્સનું નામ એમણે સૂચવ્યું. એ અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે કેમ્બ્રીજમાં, પણ ઘર છે ઑક્સફર્ડમાં. અત્યારે વેકેશન હોવાથી ઑક્સફર્ડમાં હતા. પણ હું એમને મળી શકું એટલો વખત ન હતો. આજકાલમાં લંડન જવાનું થશે. મિ. હાર્ડીએ એમને ફોનથી ખબર કરી હશે એટલે બપોરે તદ્દન સ્વાભાવિક સરજના-પૂર્વક શ્રીયુત લુધ્સ મારે હિનારે આવ્યા. ખૂબ સરજનાવાળા ચારિત્રશીલ સત્જનન લાગ્યા. શ્રી અર્ચિવ વિશે વાત થઈ. કેમ્બ્રીજ ફરીને આવીશ ત્યારે એમને મળીશ વગેરે નક્કી કર્યું. પ્રયોગશાળા જોવા જવાનો સમય થવાથી જલદી અમે છૂટા પડ્યા.

ડૉ. જુઅર પ્રયોગશાળામાં મળ્યા. એકપણી એક પ્રયોગશાળાના વિભાગો બનાવ્યા. સેંકડો વર્ષો પહેલાંની પ્રયોગશાળા બદલાનાં, મુધાગ વધાગ થતાં અત્યાગ્ની રિથિતિમાં આવી છે તે મકાનમાં થયેલા ફેરફારોમાં જોઈ શકાય છે. પણ હવે બાજુમાંથી વિશાળ જમીન ૫૦ નવીજ બાંધણીનું પાચમો વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરે એવું મોટું સીમેન્ટ કાસ્ટ મકાન બંધાય છે તે પણ અમે જોયું. મિ. જુઅર અને એમના સાર્થીઓને ભૌતિક શોધમાં શ્રદ્ધા હોવા ન હોવા પરતુ જીવન વિશે એમનું વલણ સત્યશોધકના કળા અવહાગ્યક્ષી અને કાર્ષિક અમે નિગરામય અજોય-વાદી જેવું હતું.

૨૪ મીએ જવા માટેની તૈયારી કરવાની હતી. પ્રો. દામલે સાથે એક હિંદી વિદ્યાર્થીને ઘેર નગ્ને જમવાનું ગમ્યું હતું. એમણે ખીજા બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને પણ આમ ત્રણ આપ્યું હતું. વાતગીત એકાદ કલાક થઈ. આ વિદ્યાર્થીઓનું વલણ ખીજા હિંદી વિદ્યાર્થીઓની સરખામણીમાં કાર્ષિક સારું લાગ્યું. મોટે ભાગે હિંદી વિદ્યાર્થીઓ હિંદની સંસ્કૃતિને હિનારી પાડવામાં અહીં આનંદ લેતા જણાય છે.

એમાં ખાસ જોડું પણ નથી, કાગળ કે માનવે મળેલી કોઈ સંસ્કૃતિ હજી સુધી પૂર્ણ હોવાનો દાવો કરી શકે તેમ નથી. હિંદની મંડકારિણી પણ એ સત્ય લાગુ થાય છે. પણ ઇંગ્લેંડમાં લગભગ દિંદી વિદ્યાર્થીઓ ભૂતી ગય છે કે એ મુત્ર ઇંગ્લેંડની મંડકારિણી પણ લાગુ પડે છે. પશ્ચિમમાં આપણી મંડકારિણી વિશે સમજૂતી આપવા કે એને જુદા કાગળ આપે છે તો એને અંગ્રેજો ક્યાં કેટલીક વાત આપણા દિંદીઓના વિગ્રહથી આગળ કરે છે. પડે છે અત્યંત, એ પ્રમાણે પોતાની સંસ્કૃતિને પક્ષપાત મૂકી દેને પણ એ લોકો ઇંગ્લેંડની મંડકારિણીનાં શક્તિશાળી અને જીવંત તત્વોને અપનાવી શકતા હોય તો તો ધણું માટે, પણ હમનમીએ એવું લાગે અને કે ઇંગ્લેંડના જીવંતની બાલ્ય દાખવી અને અંગ્રેજી વિદ્યાર્થી કે આચાર્ય પ્રત્યે પક્ષપાત લેને ધણુખર એ લોકો દિંદીમાં આવે છે અને હિંદના મહામાયમાં દર્શી અમર ઉપમાવા માટે અશક્ત નીવડે છે. આમ એક જ દૃષ્ટિએ જોતાં હિંદની વસ્તીમાયી ધણો મોટો ભાગ પડે છે—આફ્રિકા, કાન્ડ, જર્મની, અમેરિકા, ઇંગ્લેંડ—જ્યાં આવેયો જગ્યા છે એટલેજ આપણુ જીવન એક જ અક્ષર જીવનમાં જરૂરિયાત દેખાય છે જ્યાં એવું જુદું નથી.

હિંદીઓ પોતાનું મમર્થ સગવળ પણ જમાવી શકતા નથી આપણી અભ્યાસની વિદ્યો પ્રત્યે તટસ્થ નીતિ, આર્થિક અને નજદીય અશક્તિ દશામા પણ શાંતિ અને અર્હિમાનો પાર્થપાર આપણની આપણી ધર્મ — આપણને પ્રજાકીય જીવનમા મામર્થ, ઓજસ્, વ્યવસ્થા, શિસ્ત, કે જીવત એકતાની ગણીલાવનાનો અનુભવ કળા અટકાવતી તો નથી ?

ઇન્ડિયામા વળતા હિંદીઓ જ્યારે જ્યારે નાજીય જીવનતાનો દેખાવ કરે છે ત્યારે મોટે ભાગે અંગ્રેજ પ્રજામા સદા જાગ્રત એમની ગણીએતનાના પ્રત્યાનાન રૂપે જ હોય છે, — એમનામા આભારિકપણે જાગ્રત દેશભાવના કે દેશાભિમાનનો આનિર્ભાવ નથી હોતો અંગ્રે, કોઇ નાજીય ઉત્સવને પ્રસંગે જ્યારે હિંદીઓ અને અંગ્રેજો ભેગા મળે છે ત્યારે હિંદીઓમાના ધણાખગને તો ગણીગીતની એક કડિકા પણ મોટે નથી હાતી — ગાવાની તો વાનજ ક્યા ? પન્દેશની કોઇ સન્કારી મહેફિલમા મધા પોતપોતાની ભાસાની દક્ષિતા માધ સભાગાવે ત્યારે આપણા હિંદીઓમાથી ભાગ્યેજ કોઇ એટલુ પણ વગી શકતા હોય છે

લડનના ફેન્ગિવય હોલમા કે બીજા કોઇ ગામના સગીનના જયમામા “ગોડ મર ધ કીન” ગવાતા જે ગભીર ભાવપૂર્વક આખી મિજબસ હિંદી થઇ જાય છે, — અને જેમા આપણા હિંદીઓ પણ અંગ્રેજ પ્રજા માટે માનની વાગણી દર્શાવના ભાગ લે છે, — તે ભાવ એના એ લોકો આપણુ ગણીગીત ગવાતુ હોય ત્યારે ભાગ્યે અનુભવે છે અતિશય નીચ નાજીભાવ ગણીય અહતાનો પોતક હોઇ શકે છે, પરંતુ જીવન દેશને માટે એવા ગણીભાવની જેહાદગી તો આત્મમાનક જ ગણાની જોઈએ આખરે માનવજાતિની એકતા માધ દિવસ પણ મિદ્ધ થયો તો તે જીવન પ્રજાઓની ગણીએતનાના આભારિક વિકાસતુ પગિામ હુગે છેલ્લે નિવસે અમાગી મમમા જે પાર્ટી ‘જેટી’ પીણા માટે ગો‘વાઇ હતી તેનો આગલ ગણી પ્રત્યે વક્ષામરી અને દીર્ઘાયુવની દૃષ્ટિ અક્ત કરીને થયો હતો ! અને સમ્મ હની દિવસની !

પાછા લંડનમાં

૨૫મી સપ્ટેમ્બર: સવારે લંડન જવા માટે ઉપડી ગયો.
૧૦૧ વાગે લંડન પહોંચી ગયો. સાંજે એનર્લી પહોંચ્યો.

૨૬મી સપ્ટેમ્બર: ૧૦૧ વાગે ઝેલ્ડન હન્ડિયા પાર્કિંગના સિયાન
સોસાયટીના મેકેટી મિ રીસ્ટન્ટની મુલાકાત, શ્રી અર્વિન્ વિશે એક
પ્રવચન ૨૮મી ઓક્ટોબરે નક્કી કર્યું. પણ તે પહેલાં એમણે કદાચ
દાણો આપી જોવાને વાતચીત કરી લાગી. શ્રી અર્વિન્નું પુસ્તક*
સોસાયટીએ છપાવ્યું છે તે બદલ મેં એમનો આભાર માન્યો. એમણે
શુદ્ધ ધર્મ વિશે વાત કરતા જણાવ્યું કે “હમણાં અહીં શુદ્ધ ધર્મ વિશે
ધણે પ્રચાર થાય છે શુદ્ધ ધર્મ વિશે શ્રી અર્વિન્નો શ્રેષ્ઠ અભિપ્રાય
છે” મેં જણાવ્યું કે, “અંગ્રેજોને અને ખાસ કરીને યુરોપીયનોને શુદ્ધ
ધર્મ વધારે અનુભૂત પડે છે એ તો સમજી શકાય એવી વાત છે,
કાન્યુ કે શુદ્ધનું દર્શન તર્કપ્રધાન છે એ એનું પહેલું આકર્ષણ છે
બીજું, નીતિના આચરણ પર એ ભાર મૂકે છે અને કર્મવાદને આગ
કરીને જીવનની ગમજૂતી આપે છે

પરંતુ એની મર્યાદાઓ પણ એટલી જ સખ્ત અને સન્યગીતવાન
મૂલ્યો તેની છે બૌદ્ધમત અનાત્મવાદી અને અનિર્વચનવાદી છે એટલે
પણ આગ્રહાયના નાગ્નિકતા તરફ દગળા અથવા તો ઈતિહાસ પેડે

ન્યૂન પ્રત્યક્ષમાજ માનનારા માણસાને તે આકોર્ છે પરંતુ 'કર્મ'નું ચક્ર કોણે પ્રવર્તે યુ, યાને કેવી રીતે અસ્તિત્વમા આ યુ એની સમજુતી એમા મળતી નથી બીજી મોટું પ્રશ્ન તો એ છે કે જીવન પોતે અનિત્ય હોઈ સનાતન કાળ સુધી દુખ અને ગોમ્તુ ક્ષેત્ર રહેવાનું એવું એના વાદમા સ્વીકૃત છે જીવનમા દુખ અને શોક હુમેશા જોનામા આવે છે એ હકીકતનો સ્વીકાર કરતાં પણ જીવનની ચગિતા થતાં એનો ત્યાગ ત્યામા ગ્રહેલી છે એમ માનવું મુશ્કેલ છે અજ્ઞાન અને શોખવાળું જીવન પણ માનવના મિત્રસનું ક્ષેત્ર બની શકે છે બુદ્ધનો ઉદ્દેશ પણ એજ તરફી લાગે છે એણે સમાજના બે ભાગ પાડ્યા, બિશ્વુઓ અને શ્રમણો. ધર્મમય જીવન ગાળનારો, ધર્મને સંપૂર્ણપણે જીવન સમર્પણ કરનારો વર્ગ અને ગૃહસ્થો યાને સસારી લોકો જેઓ સંપૂર્ણ ધર્મમય જીવન માટે તૈયારી કરનારા ગણાતા એને પશ્ચિમે ગૃહસ્થ લોકો તો પોતે ધર્મના આદર્શને પકડાવો શક્યાના નથીજ એમ માનીને વર્તતા એટલે મોટા ભાગના અનુયાયીઓ ઊંચામા ઊંચી જાનનાનો અમન કરાનો પોતાનો અધિકાર કદી સ્વીકારતાજ નહિ.

સૌથી મોટી મુશ્કેલી તો એ છે કે ગૌતમ બુદ્ધ પોતાનો ઉદ્દેશ વ્યવહાર પ્રત્યે નજર રાખીને નક્કી કરેનો લાગે છે જીવન અનિત્ય છે, જીવન દુઃખમય છે એનો ઉપાય ગોધરાનો એમનો પ્રવચન છે પરંતુ જીવનમા દુઃખ શા માટે છે? આસન્નિ કે તૃષ્ણા દુઃખનું કારણ છે એમ તેઓ જણાવે છે પરંતુ જન્મત આવું કેમ છે? પ્રણે બનાવ્યું? માનવ દુઃખને વશ શા માટે થાય છે? એના અનોખાગત તર્કબદ્ધ જવાબ બૌદ્ધ ધર્મમા નથી.

મે ત્રણ વાર જ્યાં જ્યાં પ્રાપ્તિની અતિમ ગિચિતિ રિરો, — અથવા આખરી વાસ્તવિકતાના સ્વરૂપ વિરો એમને પૂજવામા આવેતું ત્યાં એમણે જવાબ ઉઝાડી દીધેનો 'તમારું દુઃખના ઉપાય સાથે કામ છે એને

કોણે મના નુ એની આથે નિગ્મન છે? પ્રધિ માણુમને તીઁ નાગુ દોય તો એ પોતાને ધોના વાની દયા કમ્યા માગે કે તીઁ ગણે મનાયુ, કેની રીતે બનાયુ તા માટે બનાયુ એ પ્રશ્નો કન્યા ઉમેઁ ગહે? અને ગોતમે એ પગ કહેતુ કે એ પ્રશ્નના સતોડાન્ડ ઉતરે માનવ મનને કદી મળી શક્યાના નથી માનવ મનનુ બવાબુ જોના એમા થલુ સત્ય છે એમ વાગે છે

પણ છટિની ઉપત્તિ વિશે, જગનના અવગ્ર વિશે તથા માનવના બાવિ વિશે માનવ બુદ્ધિમા છતામા જોની છે અને તેની તૃપ્તિને પગ મ્થાન હોતુ જોઈએ પ્રશ્ન ન પૂઝો એમ કહેવાથી કાંઈ માનવ મન છતાસા મૂંઝી દઈ રામ્તુ નથી હા, એમ કહી શકાય કે તર્ક પ્રમાણિન ઉકેલ મગે ત્યાગ પગી બુદ્ધિને કોનણે મૂકવાની જગ્ઁ ઉભી થઈ શકે બુદ્ધિ ધર્મમા સોંથી વવારે મુશ્કેલ વાત તો એ છે કે આખો અજ્ઞાન અને દુ ખનો પ્રશ્ન ચક્રિતગત હોય એ પ્રમાણે ઉચ્ચવામા આવે છે પરંતુ પ્રશ્ન તો સામૂહિક છે, આખી માનવજાતિનો છે

અવતાર આવે છે પણ એનું મુખ્ય કાર્ય માનવની મર્યાદિત પ્રકૃતિમાં દિય એતનાનો પ્રમાણ પ્રગટાવવાનું હોય છે, — માનવ દિવ્યતાનો અધિકારી છે એ બતાવી આપવાનું છે એટલે પ્રત્યેક અસતારનું કાર્ય એના જમાનામાં માનવજાતિની પરિસ્થિતિ વડે મર્યાદિત થયેલું જણાય છે. કદાચ, બુદ્ધના સમયમાં બુદ્ધ લા યા તેથી વધારે ઉચ્ચ પ્રમાણની જ્યોતિ માનવ જાતિમાં લાવી શકાય એવી પરિસ્થિતિજ નહિ હોય! મોટા કહી શકે :

એ સમગ્ર દર્શનમાં આ વિગટ વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી શક્તિ આટલું સકુલ વિશ્વ સર્જે છે તેની એ જહેમત કોઈ સાર્થકતામાં પગિશમતી દેખાતી નથી આખરે, તો ક્ષણિક જીવન અવાસ્તવિક જ નહે છે, લગભગ મિથ્યા જેવું બની જાય છે આમ આખી નિરાદ વિશ્વની શક્તિના કાર્યનો સાગ લગભગ શૂન્યમાં આવતો લાગે છે બૌદ્ધ ધર્મની એ અભાવાત્મક બાજુ લાગે આજકાલના માણસને લાગ્યા વખત માટે આકર્ષી શકે”

ત્યાથી પાછા ફરતા પાસેજ પાર્લામેન્ટ હાઉસ હતું તેની સામે જ મેન્ટ પોન્ટુ દેવળ છે પાર્લામેન્ટ હાઉસની ચાંગમાજી ઐતિહાસિક પુષ્પોના પૂતળા જ પૂતળા ઊભા કરેલા છે કોમવેન, કીંગ રીચાર્ડ વગેરે વગેરે મજબૂતિમાં જેમણે ઉપરોગી લાગ લગાવે છે તેમના તથા નેતાઓના પૂતળાઓ અહીં છે મોગા બીગમેનના દાવજમાં સમારકામ ચાલતું હતું તથા હાઉસ જોવામાં મને નસ ન હતો પણ પાસે થઈને જતો હતો એજે મેકલેટ હોનમાં કોફીચુ ડ્રુઈ એક નોકર હિમો હતો તેને પૂછીને માહિતી મેળવી ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં આ હોન બધાયો હતો અને આખી દુનિયામાં (એના અભિપ્રાય પ્રમાણે) મોટામાં મોટા છે, એવું ઝાપડ લાકડાની કમાનો પડતેવેનું છે અને એ કમાનોના લોદાના ખીના કે મ્હુ વપગાયના નથી બે વાગ એ હોન લાગી ગયો હતો અને બે વાગ સમારકામ કરીને ફરી બાવડામાં આવ્યો છે જ્યાં મગનનું માયુ દાપી નાખવામાં આવતું ત્યાં એને એક અધારે માર્ગે થેમ્સ

નનીતા કિનારા પર બેઠી જ્યાં આવીને અને ટાવમાં એક માથું
 વડેથી જુદું જ્યાં આવીને એ દોડમાં ૪૫૦૦ માળમાં ખાણે તે છે
 ત્યાં ટેમલની લામી ૧૪ હારો મડાય છે અને મોને મંદી ખુસીઓ
 અને ગાલીયા વગેરે વાપર્યામાં આવે છે પણ જગાએથી મેન્ડ વગાડવાની
 ગોલ્ડન ગખમાં આવી છે

ત્યાંથી નીકળીને નવોટ મોન્ડોમાં લઈ જાય અને ગા વાગે
 મેન્ડ પોતે મુલમાં હાથ માંડીને મળવાને ગયો

મારી સેન્ટ પૉલની જન્મ

સેન્ટ પૉલ સ્કૂલ ડીન કોલેટ નામના સેન્ટ પૉલ દેવળના પાદરીએ અર્ચની મિલકત દાનમાં આપીને ૧૫૦૯માં સ્થાપન કરી. અસલ મકાન સેન્ટ પૉલના દેવળની પાસે હતું પણ તે આગમાં બળી ગયું એટલે અત્યારે સાઉથ કેનસિંગ્ટનમાં નવાં તે છે ત્યાં, ૧૮૮૪માં (જે વર્ષમાં શ્રી અરવિંદ જોડાયા તેજ વર્ષમાં) લઈ જવામાં આવી. ઇંગ્લેંડમાં ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ ડીન કોલેટે આ સ્કૂલ સ્થાપન કરીને વ્યવસ્થિત કર્યો. એટલે આ સ્કૂલ ઑફસાઈડ અને કેમ્બ્રીજની વિદ્યાર્થીઓ જેવી જૂની છે. એમાંથી ઇંગ્લેંડના ઘણા પ્રખ્યાત પુરુષો બહાર પડ્યા છે, ઉ ત. માર્ક્સ, પેપીસ, મિલ્ટન કવિ, વગેરે સેન્ટ પૉલના વિદ્યાર્થીઓ હતા. ૧૮૮૪માં સાયન્સ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. સંસ્થા નાની હતી. એ વર્ષમાં એક હાઇ માસ્ટર, ૧૨ શિક્ષકો અને ૨૧૧ વિદ્યાર્થીઓ હતા. સ્કૂલને સારા પાયા ઉપર લાવવા માટે મેન્ચેસ્ટરમાં એજ પાયા ઉપર ચાલતી ગ્રામ સ્કૂલના સફળ દાઈ માસ્ટર ડૉ. વૉકરને સેન્ટ પૉલ માટે ૧૮૭૬માં નીમવામાં આવ્યા હતા. એ શિક્ષાગુરુ ધણાજ પ્રખ્યાત છે. એમણે ૧૮૭૬થી ૧૯૦૫ સુધી સ્કૂલનું સંચાલન કરીને એને ખરેખર સફળ સંસ્થા બનાવી. ૧૮૮૮માં ૨૮ શિક્ષકો અને ૫૭૬ વિદ્યાર્થીઓ હતા. આ સ્કૂલમાં ૧૫૩ મૅકલગશિપો—ઈનામે વગેરે જુદાં—છે.

હમણાં મિ. ગીલ્ડસ હાઈ માસ્ટર છે. પત્રવ્યવહાર પ્રિન્ટિશ કાઉન્સિલ મારફત કરતાં બહુ ઉત્સાહપ્રેરક ઉત્તર મળ્યો નહિ. મુજાકાન આપવાને હાઈ માસ્ટર ઉમુક ન હતા. શ્રી અર્ચિવેડ વિશે માહિતી મોકલવા પ્રયત્ન કર્યો એવો ઉત્તર મળ્યો હતો. પણ મેં નક્કી કરેલું કે મારે રફૂલમાં જસુંજ છે તેનું શું યાચ? રફૂલની રજાઓ પૂરી થતાં ન છડે ૨૬મી સપ્ટેમ્બરને દિવસે બપોરે મળવાનું નક્કી થયું.

સવારે બીજી બધી દામગીરી પનારીને બપોરે મેન્ટ પોસ્ટ જવા નીકળ્યો ત્યારે બસ તો બરાબર નંબરની લીધી પણ તે જતી હતી સામી દિશામાં. એટલે એમાંથી ઊતરીને મુજાકાનનો સમય સાચવવા ટેકસીમાં પાંચ મિનિટ પહેલાં પહેાંચી જઈ ચકચો. મારા આગમનના સમાચાર પટાગાગાને મળ્યા હતાજ. એણે સમ્મતાપૂર્વક પરંતુ રુવામ સાથે એક ઓરડામાં લઈ જઈને મને બેસાડ્યો, અને એના વર્તન પરથી જણાયું કે હાઈ માસ્ટર જલદી મળી શકે એવી સાધારણ અક્રિત નથી. સેક્રેટરી મહિલા એક બે પુસ્તકો લઈને આવી. ઓળખાણ કરી મને હાલે લાગી કે શ્રી અર્ચિવેડ હાઈ બીજી રફૂલમાં બળ્યા હશે! વધારે વાનચીન કરવાને બદલે સફાયાએ કેમ્બીંગની કીન્સ ફોલોગના રજિસ્ટરનો ફોટો મારી પાસે હતો તે બતાવ્યો જેમાં ‘મેન્ટ પોસ્ટના રફોલર’ તરીકે શ્રી અર્ચિવેડનો—‘અર્ચિવેડ ઍકોઈડ ધોય’ એ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ હતો. એટલે પત્રી નો સંકાને રથાન રજુંજ નહિ. હાઈ માસ્ટર પાસેજ લઈ જવાનું એને સલામત લાગ્યું. — થોડી વાર એણે પાનગિા ઉપજાગ્યા અને મને મામળી કરવા છતાં ચોપડી આપી નહિ.

નણ મિનિટમા સદ્ભાગે ઉપજણાવેતુ નામ 'Ghose Arabinda Ahroyd'—એ પ્રમાણે મળી આયુ ખૂબ આનંદપૂર્વક મે હાઈ માસ્ટરને બતાયુ એમણે વિગતો વાચી—'ગ્રોસ કૉલેજ, ટ્રાઈપોસમા પ્રથમ વર્ગ—ક્યાસિક્સમા' કોરે જરા પ્રભાવિત થયા. શ્રી અર્ગવિ ના છત્રનયગિની સામગ્રી એકત્ર કરુ છુ એવો એમનો ખ્યાલ હતો તે માટે હુ એવો પડ્યો અનન્ય, સપ્રમાણ મળી શકે તેટલી માહિતી એકત્ર કરુ છુ પરંતુ તે કેવળ છત્રનયગિ લખવા ખાતર નથી કરતો.

મે એમને સમજાવુ કે એક યાનાળુનો ભાન લઇને આ પો છુ ઇન્નેડમા શ્રી અર્ગવિદે વાસ કરેલો હોઈ ઇન્નેડની યાત્રા કરી અને યુગોપીત સમૃતિએ અહીંના એમના અભ્યાસ કાળ દરમિયાન જે માર્છ અમૃત્ય તરવો આપ્યા તેનુ સન્કારદેતુ એમણે માનનગતિને આપેના દર્શનની તથા એમના સાહિત્યની માહિતી અગીની પ્રગતને આપીને ચૂલનવા પ્રસન્ન કરવો એ મારે એક ઉદ્દેશ રહેનો છે ખરુ જોના, મેન્ડ વૉન રફનમા હુ ટેક્સીમા જતો હતો ત્યારે મારુ મન ૧૮૮૪ મા કદાચ આજ માર્ગે જતા એક ૧૨ ૧૩ વર્ષના વિદ્યાર્થીના સમજણમા ૭૦ વર્ષ પૂર્વની દુનિયામા જવુ મ્યુ હતુ આજની પેઢેજ લોકો તે વખતે પણ આ વિશાળ નગરીમા જતા હુએ એ વિદ્યાર્થીને આ પૈસાની રેનમટેનની દુનિયાના પાથોની મ્શી અસર થઈ નહિ ! નો હિંદી મિદારી અગ્રેજ યુનની સાથે હાથમા હાથ મિનારીને માનપૂર્વક જાડ છે તેનુ આકર્ષણ પણ એ મ્શુનમા પ્રખ્યાત થયેના મ્શુનને થયુ નહિ પૈમો કાર્તિ કાગર્દી મ્શાની એના પર અસર ના નાનાવણમા પણ થઈ નહિ અને એણે આ સમૃદ્ધિ વચ્ચે ગરીબીનુ અનંગ જીડાણ અનુભવના બુદ્ધિનો અસાધ્ય વિમામ સાધ્યો. ૧૯૨ મા જ્યારે આઈ સી એસ મા પ્રોટેસ્ટન્ટરીમા ન જવા માટે આંગ્રીમા નેતામા ન આન્યા ત્યારે જ્ઞેસ કૉન્ટ્રા અને મોગ લાઈ

મિનયમ્બાશુ વગેરેના આગ્રહને લઈને ખીછ વાર તક આપવાને અરજ કરી તેમાં પોતે હૃદયને હુલમલાવી નાંખે એવા શબ્દોમાં લખે છે:—

“મારા બે મોટા બાઈઓ સાથે સાત વર્ષની ઉંમરે મને ઇંગ્લેંડ મોકલવામાં આવ્યો હતો અને છેલ્લાં આઠ વર્ષથી અમને અમારા પોતાના પગ ઉપર જ ઊભા રહેવાની ફરજ પડી છે, કોઈ પણ અંગ્રેજ મિત્રની સહાય કે સલાહ વગર. અમારા પિતા ખુલ્લનાના ડૉ. ડે. ડી. ઘોષ અમને ત્રણ લાઠીઓને છવનની સૌથી અવશ્યક જરૂરો માટે પૂરતી આર્થિક મદદ આપવાને અસમર્થ નીવડ્યા છે, અને ધણી લાંબા સમયથી અમે ખરેખર ઘણી જ ગૂંચવણમયેલી સ્થિતિમાં રહ્યા છીએ.”
—૨૧.૧૧.૧૮૯૨.

આ ગરીબાઈ, ઠંડી, અને કોઈ કોઈ સાંજે વાણુ ક્યાં વિના જ સાક્રિય ફેનસિંગટન લિગરલ્લ ક્લબની ઓફિસમાં એવરફોટ વગર લંડનના શિયાળામાં મુઠ જવાની પહેલી ફરજ વિશે વિચાર કરતાં મારું અંતર અપાર વેદના સાથે કોઈ અપૂર્વ ભક્તિ પણ અનુભવી રહ્યું હતું. તે વખતે ધાયુ' હોત તો કોઈ પણ સારી નોકરી, કોઈ મુખ્ય ગળાય એવું સંસારી જીવન, કે એમના લાંબ મનમોહન પેડે રૂચિના અને સાહિત્યનું એકમાર્ગી સેવન કરીને પણ એ મહાન અને સુખી ગળાય એવું જીવન માગી શક્યા હોત. કોઈ કોઈ વાર તો દિક્ષીપ એમને પત્નમાં લખતો કે, તમે તો મહાન એટલે તમને અમારા જેવાની મુશ્કેલીઓ ક્યાંથી ખગર હોય એનો પણ મને વિચાર આવતો અને જવાબમાં પોતે લખતા—“ભલા ભગવાન! મારું આખું જીવન એક સંક્રામ રૂપે રહેલું છે—ઇંગ્લેંડમાં ગરીબાઈથી માંડીને અંગ્રેજ સરકાર સાથે ઝૂમવાનું હતું, ત્યાર પછી અહીં પોર્ટુગીસીમાં એકઠે એકથી રહ કરીને અનેક જાદુગના અને અંતરના અંતગમ્યોને દૂર કરવામાં મચ્યો રહ્યો જ છું—અને તમે કહેા છો કે હું માનવની મુશ્કેલીઓ વિશે કંઈ જાણતો નથી!” ભક્તોના અને સિંચોના વચનમાં પણ કેવી અજ્ઞાનતા દોષ રહે છે તેનો ખ્યાલ કમ્પે હું દાંધ મારકની મુલાકાતે ગયો હતો.

એટલે ત્યારે એ વિશાળ ખંડમાં દાખલ થયો અને હાઇ માસ્ટર વૉકમનું ચિત્ર એમણે બતાવ્યું ત્યારે અહીં શ્રી અરવિંદ પણ એક વિદ્યાર્થી તરીકે આવ્યા હશે એ ભાવથી મારું મન ભરાઇ આવ્યું. એ ભાવ સાથે હું મારા આવવાનો ઉદ્દેશ પણ કહેતો હતો—એમનો છવન સંદેશ—સમગ્ર માનવજાતિની એકતા, જડતત્ત્વ અને આત્માનો સમન્વય, માનવ છવનમાં દિવ્યતા પ્રગટ કરવાનો કાર્યક્રમ વગેરે સમગ્રવ્યું. પણ મારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં હતાં હાઇ માસ્ટર ગંભીર ભાવે સાંભળી રહ્યા હતા, ખૂબ પ્રભાવિત થઇને એમનો સમય થઇ ગયો અને એક શિક્ષક બોલાવવા આવ્યો તેને “આજે નહિ” કહીને પાછો કાઢ્યો. બીજો એક વિદ્યાર્થી પાંચેક મિનિટ પછી આવ્યો તેને પણ “અડધા કલાક પછી આવીશ” કહીને જવા ક્યું.

પુસ્તકો થોડાંધણાં બતાવ્યાં, થોડાં આપ્યાં મને શાળા બતાવવાને લઇ ગયા. “આ ડીન કૉલેટ જેણે આ મહાન શાળાની સ્થાપના ૧૫૦૬માં કરી. આ લાઇબ્રેરી ત્યાં જવા માટે આ સીડી ઉપર થઇને શ્રી અરવિંદ જતા હશે”—જે કયામનું મેં મારા મનમાં તાદશ હતું—આ ‘લાઇક્રીન’નું પૂતળું એ દિવસોમાં હતું ત્યાં જ છે, એમણે પણ ટૂંકસીધે વાર જોયું હશે એમ ક્યું. મને મનમાં શ્રી અરવિંદે કંગલી ટીકા (લાઇક્રીનની) વેદનાને મૂર્તિ કમાનો ઝીક કળાનો એ પ્રયત્ન એમને બહુ સફળ લાગ્યો ન હતો તે યાદ પણ આવી. લાઇબ્રેરી જોઈ, ત્યાં શ્રી અરવિંદે ધણા પુસ્તકો વાંચ્યા હશે પછી પાછા એમના ઓરડામાં ગયા. પાછળ જ ખુલ્લું, જે તરફ એકરતુ વિશાળ લીલોતરીવાળું મેદાન (લંડનની વચ્ચે) હતું અને વિદ્યાર્થીઓ ગણવેશ પહેરીને કવાયત માટે એકત્ર થયા હતા. હાઇ માસ્ટરે કહ્યું: “હવે થોડી વારમાં કર્કશ હુકમોના અવાજો સાંભળશે. એમના વખતમાં ગણવેશ ન હતો અને કવાયત પણ ન હતી”—ખરેખર, થોડી વારમાં આપણા જમના મેદાનના અવાજોને બુલાવે એવા કર્કશ અવાજો આવવા લાગ્યા.

એમણે ‘મધી મ-’ કન્વાને લાગે હિતુન્ના બનાવી, જોઈએ તે પુનઃ, ગિરિદેગે જે વર્ષ જ્યાં મજૂરી આપી, અગામીઓ આપ્યા અને છેવટે મિ સીરીન મેરી જોઓ ૧૮૮૪મા મેન્ટ પૌનમા બાણતા હતા તેમનું નમનામું પણ આપ્યું જેથી હું પત્ર-વચ્ચાગ કરીને એમને ‘મળી શકું’

જાણતા પહેલાં મે કહ્યું, “આરે તમને એમનું એમ જાન્ય તમારી માનુષ્યાને એમણે મેરી નવાજી છે તેના નમના નગીકે સલગાવ્યું છે” પછી ‘Rose of God’ વાની સલગાવ્યું હાઈ માન્ટો લાભપ્રમુલ, અને દર્શનની અપૂર્વતાથી મુન ચર્ચ મયા છેવટે જ્યાં નીમ્ણે ત્યારે મને મન્વાને આ યા, — સ્વધર્માથી હોમ્નઓ રીનમગ બમ્મેની હાન્મા પસાગ થતા મનામ કન્મા જતા હતા એમણે વચ્ચાથી ‘ચાકુ’ કરીને ખૂમ પાડી એક ટોકડે મુમળનો ‘વિક્રમ ચાકુ’ ત્રામે આપીને સનામ રીને જામે જ્યો મને એનું ઓગળાણ કરા મુ મે તેને સમગળનું જ આજ ચાગામા શ્રી અર્ચિ જેરી મડાન અમિતએ અમ્યામ જ્યો હતો સનામ રીને ગયો. હાઈ માન્ટો મને કહે “બરો હોશિયાગ હોડો છે” — દવાને ઉગાડી — મને ખૂમ લાવપૂર્વક વિનય આપી મેન્ટ પૌનની મારી મુનામન ખરેખર, જાણ મળી હતી!

આ સમય પછી તો વવનો ગયો અને એનો મુખમ મગલ ૨૬મી ઓગોસ્ટે હિં પાઠા કન્વાનો મમય નડ્ડ આવે છે એમ જાણીને હાઈ માન્ટો મિ ગીત્થે મને મેન્ટ પૌનમા વિધાર્થીઓ સાથે મપોનું ખાણુ વેરા આમનગ આપ્યું ત્યારે આયો। એજ હોનમા લગભગ ૪૦૦ વિધાર્થીઓ ચમચા ખખડાવતા અમ્મીના દાગા પે કવનનાળ મ્ના ખાત્રા હતા અને હું હાઈ માન્ટો, એમના પત્ની તથા વિદ્યકો સાથે હિં જ્યામથી પ મેં હોતો। અને એ અર્ચિયન, ચન્માગ હિંદી હોમ્ને પણ અર્ચ મપોનું ખાણુ વેરા હતો તેના વિચાન્મા હું ખાવાનું કાર્ય કન્વાનો પ્રયત્ન કન્નો હતો।

ચાગ વાગે મેન્ટ પૌનથી પાઠા કરીને ૪-૪૫ નોગમન દોન ‘રોગચાલી’ પત્ના એડીને મળવાનું દાન્યુ હવુ એમની જગા

ગોડ બેઠતી ઘણી દૂર શહેરના બૂના અને મધ્ય ભાગમાં છે એટલે ટેક્સી કરીને વખતસર ત્યાં પહોંચી શક્યો.

મિ. હોય આગલી રાતનો ઉઝગરો હશે એટલે ઉંઘમાં પડેલા જણાયા; પણ મૂલાકાતની ગોઠવણ પ્રમાણે મળ્યા. ઘણા ઉત્સાહી યુવાન લાગ્યા. આશ્રમના ફોટોગ્રાફો સાથે પરિચય હતો એટલે મળવાનું રાખ્યું હતું. વાતચીત દરમિયાન જણાયું કે ફિલમફી કે યોગ વિશે એ ભાઈ કંઈજ જાણતા નથી. પણ ફોટોગ્રાફીમાં ખૂબ રસ છે. કલા અને યોગ એ બેના સંબંધ વિશે મુખ્યત્વે વાત થઈ. શ્રી અરવિંદના દર્શનમાં એ બંને પરસ્પર વિરોધી નથી એ વાત અને ઇંગ્લેંડમાં એ બાબતની જાગૃતિ લાવવાની જરૂર પણ એમને સમજતી.

છેવટે સેન્ટ પૉલ સ્કૂલમાંથી જે રજીસ્ટર લાગ્યો હતો તેના ફોટા લેવાનું કરી આપવા માટે મેં માગણી કરી ને એમણે તુર્ત સ્વીકારી અને વચન પ્રમાણે કામ કરીને વખતસર સેન્ટ પૉલની ઝેકાર્ડબુક પાછી ગોકલાવી અને થોડા દિવસમાં ફોટા પણ મોકલાવ્યા.

ઘણા વિવેકી ગૃહસ્થ છે એવી જાપ મારા મન પર પડી. પછીથી એમને આધ્યાત્મિકતામાં રસ હોય તો બનતી મજ્જ કરવા માટે લંડનમાં જે કાર્યક્રમો ગોઠવાયા તે બધામાં હું એમને આમંત્રણ આપતો પરંતુ એમાંથી એકમાં એ ભાઈ આવી શક્યા નહિ !

૨૮મીએ લીડ્ઝ જવાનું હતું ત્યાંથી વાઈસ ચેન્સેલરને ઓફિસર્ડ કાગળ આપ્યો હતો, જેમાં ૨૬-૨૭-૨૮માંથી કોઈપણ દિવસ લીડ્ઝ જવા માટે પસંદ કરવા માટે માગણી હતી. મેં ૨૭મી પસંદ કરી હતી.

દરમિયાન લીજન્ડ કલમ ક્યાં હતી તેની તપાસ ચલાવી હતી. ઇંગ્લેંડની લીજન્ડ કલમના સેક્રેટરીનું સરનામું બ્રિટિશ કાઉન્સિલે મેળવી આપ્યું તેની સાથે પત્રવહેવાર શરૂ કર્યો. આખરે તેણે ૩૫૩ એના લાયસેન્સીયને મળવા જણાવ્યું. હમણાં મળવાનું મુલતવી રાખીને બાર્બરગામ જવાનું રાખ્યું છે.

લીડઝ

૧૮મી મપ્ટેમ્બર : ૪૫ લગ્નથી ઉપરી ઈમ્પ્રોમ એશનેરી
 નીડઝ જવા ઉપર્યો એને માટે ૮-૧૫ વાગે તો ફીન્ડગેથી મારે
 ૮ મી નેરી પગ અને એ ગમ્ય મવા માટે મવાતે ૭ મીએ ઉગી
 નહાકને તેમજ થા ૭-૧૦ની પડેની જ મસ એનરીથી ઉડે છે તેમા
 મે મુ મ્મ નલે ની જો ત્યાગ મમ થયુ

૧૭ ૪૫ નીડઝ પડેઅથો અરુજ જગીવાગા અને પ્રિમિશ મહિ
 મિનના પ્રિનિધિ એ માર્ક ન્શને નેવા માટે આન્યા હતા થા
 હુત અનુભરી નેશન મામે જ હોનમા મોગુ ખાણ અને ન્જો
 જલાએ લીડુ-પ્રિમિશ મહિમિનના મેમાન તરીકે

વનરપતિઓનો સંગ્રહ અહીં વેચાય છે એમ જાણતાં પોડિયેગી માટે સંગ્રહની માગણી એક અજ્ઞાત ગજૂ કરી. તેનો જવાબ પણ લડનમાં મળી ગયો.

સંગ્રહમાંથી વનરપતિઓ મોકલવામાં આવશે — છેલ્લો કાગળ હુમણાં જ આવ્યો તેમાં પાગસવ રવાના થયાનું જણાવે છે. — આ અગ્રેજ પ્રજાની વ્યવસ્થિતતા, નિયમિતતા અને ચોકસાઈનો ઉત્તમોત્તમ — કારણ કે તદ્દન નજીવો — નમ્રનો છે! એ એક પરદેશી મુસાફર અને એની માગણી, કશા પણ બદલાની આશા વગર એ માગણીનો વખતસર જવાબ આપવો અને જવાબ પ્રમાણે કામ કરવું — એ અગ્રેજ પ્રજાના લોકોમાં ઉતરેલો ગુણ છે એમ આ નાની ઘટના પત્રી આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

ઇંગ્લેન્ડમાં ભણતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓમાં ઉચ્ચેગી, સચમી તથા પોતાના પરદેશના નિવાસનો પૂરો લાભ લેવાની વૃત્તિવાળા અને શુદ્ધિવાન એવા વિદ્યાર્થીઓ પણ છે. ઇંગ્લેન્ડનું સામાન્ય જીવન જે છટ પુરુષ અને સ્ત્રીના સમઘમાં આવે છે તેનો દુષ્પ્રયોગ નહિ કરતાગ વિદ્યાર્થીઓ પણ છે. મોટે ભાગે તો સાગ કુટુંબની અગ્રેજ સ્ત્રીઓ પરદેશી પુરુષ સાથે ક્ષમ જેવા ગાટ સમઘથી જોડવાને ભાગે તૈયાર થાય છે પોતાના સમાજમાંથી મળતે સંતાને માટે ઉપાડવાનું અને સંસ્કારની ખીજી ધગતી ઉપર એને ઝિંકા તથા સ્વાભાવિક બનાવવાનું કામ ધણું કપર છે. દેશમાંથી દરજી ઉઠાહજો આપણે જોયા છે કોઈક જ વ્યક્તિ પોતાના અતંગના અને ગાહાગના જીવનમાં એવું સંપૂર્ણ અને સમૂળ રૂપાંતર કરી શકે છે. અવગત, સાચા પ્રેમમાં એની શક્તિ મહેલી છે. પરંતુ પ્રશ્નજ એ હોય છે કે પ્રેમ સાચો એટલે કે ઉંચામાં ઉંચો! સૌથી વધારે નિઃસ્વાર્થતાવાળો, સ્વિચ છે કે પત્રી આકર્ષણનું, કદનું, પ્રકૃતિ સામ્યનું કે એની જ કોઈ વસ્તુના કાર્યનું પશ્ચિમ છે? ભગિની નિવેદિતા એની સંસ્કારજન્ય પ્રેમની ભેખ લઈને હિંમ્મા આવ્યા — પણ નિવેદિતાઓ દેશી?

આ વિચારધારાનું કારણ? લીફ્ટમાં એવા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ છે—જેમ ઇંગ્લેંડમાં બીજો પણ છે—જેઓ પરજોયા છે અને જ્યાં લીફ્ટમાં મધ્યવર્ગથી ઉતરતા અંગ્રેજ કુટુંબની છોકરીઓ સાથે પરિચય સારું છે અને સિનેમા રૂમોમાં લઈ જાય છે, અમુક છૂટ પણ લે છે. ઇંગ્લેંડનો સમાજ એવી છૂટ આપે છે, એવું ઉદાર એવું બધાજા છે. પરંતુ ઇંગ્લેંડના સંસ્કારી કુટુંબની કોઈ છોકરી એવો પરિચય—મૈત્રીથી વધારે નિકટનાનો—ભાગ્યે સાધે. નહિ કે, એવી કોઈ સંસ્કારી વ્યક્તિ પણ અમાજ દમાળ કન્તો હોય છે. જગ્યા નહિ. પરંતુ સંસ્કારી કુટુંબમાં હવનનાં મૂલ્યો એવાં તો દરજ્જો ધ્યાપન થયેલાં હોય છે કે કોઈ પચ્છેલી યુવાન લગભગ સર્વ રીતે યુગોપિયન બને નહિ ત્યાં મુધી એની સાથે લગ્ન સ્વબધથી જોડવાનો વિચાર એવા કુટુંબની કુમારિકા ભાગ્યે કરે. હવન પ્રત્યેનું—દાંપત્ય વિશેનું એનું દુર્લ્લખિંદુ જ ધાતું જુદુ હોય છે ભગિની નિવેદિના ખાનદાન કુટુંબમાંથી આવ્યાં હતા.

સાળે -૩૦ વાગે સામાન ગ્રેસને મૂક્યો હતો તે ટેકરીમાં મળીને મેડજા દોશમાં, યુનિવર્સિટીએ અને ઉનાગે આપ્યો હતો ત્યાં, હું અને અહો મયા ડૉ. લીગીન્સન અને એક સિસ્ટિકા ખાઈ સાથે પરિચય કરાવ્યો. ચહુ પાંતે થોડીવારમાં જમવાનો વખત થયો એટલે ગુપ્તિ-ટેન્ટ લીગીન્સન સાથે જોગળ કર્યું.

વગેરેને સ્થાન હોવું જોઈએ એવી હિમાયત કરી હતી. અને લીફ્ટમાં એને માટે સમગ્ર પ્રયત્નો કર્યા હતા. એમની સ્મૃતિમાં ગોડોંગ તરીકે વપરાતો સેઝલર હોય લીફ્ટ યુનિવર્સિટીએ રાખ્યો છે જેમાં બધી પ્રત્તના વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની સોંધી સગવડ આપવામાં આવે છે. મિ. હીગી-સન સર સેઝલરના ભક્ત છે. વિવિધ વિષયો ઉપર અમારે વાતચીત થઈ તેમાં શ્રી અરવિંદનું જીવનદર્શન, કેળવણી અને દળા એ ત્રણ મુખ્ય હતા. એમણે વર્ડ્ઝ્વર્થ કવિનામાંથી પસંદ કરેલા ફકરાઓ એક પુસ્તિકા રૂપે જાપ્યા હતા તેમાંથી થોડો ભાગ વાંચ્યો. કેળવણીના મૌલિક સિદ્ધાંતો સમજાવતાં શ્રી અરવિંદનું દર્શિર્નિદુ મેં એમના આગળ રજૂ કર્યું. ૧ બાળક એ વિકસતો આત્મા છે, અસહાય માનવજંતુ નથી. શિક્ષકમાં જે દિવ્ય વસ્તુ છે તેની તેજ બાળકમાં પણ છે એ વાનનું જાત્રન જ્ઞાન સાચા શિક્ષકને હોવું જોઈએ. ફક્ત થાય છે કે બાળક અજ્ઞાન છે અને આપણે જ્ઞાની છીએ એવો ભાવ શિક્ષકમાં હોવો ન જોઈએ. અજ્ઞાત, બાળકની પ્રકૃતિ એટલે કે એનાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં કરણો—ઇન્દ્રિયો, અવયવો, મન, બુદ્ધિ વગેરે—અણવિકસિત છે તથા બાળક પોતે ગિનઅનુભવી છે. સાચા શિક્ષકના મનમાં એ ભાવ હોવો જોઈએ કે વિકસતા આત્માઓને મદદ કરવાનું ભાગ્ય એને પ્રાપ્ત થયું છે. એનો આનંદ, એનું ગૌરવ અને એનો સતોષ એનામાં હોવો જોઈએ. શિક્ષક શીખવતો નથી પરંતુ બાળક પોતે શીખે છે, શીખતું હોય છે, તેને શિક્ષક સહાય કરે છે. શિક્ષકનું મુખ્ય કામ એ છે કે વિકસતા આત્માને એનાં પોતાનાં કરણો, ઇન્દ્રિયો મન વગેરે વાપરતાં શીખવવું અને અત્યાર સુધી માનવ જનિએ જે જ્ઞાન-ભંડાર અથવા તો જે સંસ્કારિતા વિકસાવી છે તેને બાળક પચાવી શકે એવા સ્વરૂપમાં એને પહોંચાડવી. વળી શિક્ષકનું સૌથી અગત્યનું કાર્ય એ છે કે બાળકના આગળ જૂદા જૂદા વિષયો આકર્ષક રીતે મૂકવા અને એમાંથી પોતાના વિકાસને અનુકૂળ વિષયની પસંદગી કરવાની શક્તિ વિદ્યાર્થીમાં ખીલવવી અને એમાં જનની મદદ કરવી.

આમ મોન્ટેમોરી બાળકની અનંતતાની કિંમત કરે છે તે શ્રી અવિદ્ય અને માતાજી વધારે જોડા અર્થમાં લઈ જઈને નીકારે છે બાળકમાં દિવ્યતાનો સ્ફુલિંગ છે તેને પ્રગટ કરવો એ સાચી શૈક્ષણિકતા ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ

શિક્ષણ આપવાની ત્રણ રીત શ્રી અવિદ્યે બતાવી છે:—

સૌથી પ્રથમ (૧) Influence—‘પ્રભાવ’ (૨) Example—‘ઉદાહરણ’, (૩) Instruction—‘શિક્ષણ અથવા ઉપદેશ’

પ્રભાવને તેઓ સૌથી ઉપયોગી અને વધારેમાં વધારે અસરકારક રીત ગણે છે એ પ્રભાવ શિક્ષક પોતે જે દર્શાવે હોય, એનું અનિવાર્ય જો મેનનાવાળું હોય તેની અનુસરે પણ અચૂક રીતે પ્રત્યક્ષ, —અમર એને અકિનતુ પોતાનું વિશિષ્ટ વાતોચ્ચ કે વાતમંડળ કદી શકાય એનાથી બાળકને ધણી વસ્તુઓ વાતોચ્ચે જોધ આપ્યા વગર, વર્તનમાં દર્શાવ્યા વગર, માત્ર પણ આલ્પ કિંમતો આશ્રય લીધા વગર આવી શકાય છે ખીજી છે ઉદાહરણ વિદ્યાર્થીને જે વસ્તુ પોતે શીખવે હોય તેને અનુસાર પોતાનું આચરણ ગમતું એ ઉદાહરણ છે ધાર્મિક આચરણ પોતે જ શિક્ષણ અને છે કમો પણ જોધ આપવાની ત્રણ પદ્ધતિ નથી પોસ્ટિંગીની યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીને વધારેમાં વધારે છૂટ આપવામાં આવે છે

હતું. એમને શ્રીમાતાજીનાં પુસ્તક 'On Education' અને 'Four Austerities' તથા શ્રી અરવિંદના 'Rose of God' કાવ્યવાળા ૭ કાવ્યોનો સંગ્રહ — ત્રણ પુસ્તકો લાયબ્રેરી માટે બેટ આપ્યાં.

૨૯મી સપ્ટેમ્બર: આજે વાર્ષિક એન્સેલરને મળવાનું હતું. એમણે લીડ્ઝ યુનિવર્સિટીમાં મારો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે ગોઠવ્યો હતો.

યુનિવર્સિટી ઑફ લીડ્ઝ

મિ. એ. ખી. પુરાણીની મુલાકાતનો કાર્યક્રમ

(તા. ૨૯ સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૫)

૧૦-૦ પાર્કિન્સન હોલ. મિ. એલ આર. કાર્થ આસિ રજીસ્ટ્રાર બતાવશે.

૧૦-૧૫ બાયર્ટન લાયબ્રેરી મિ ખી. એલ. પેજ લાયબ્રેરીયન બતાવશે.

૧૧-૦ લાયબ્રેરીયન સાથે કોપી, જોડે પ્રો. એસ ઇ. દુક્કમીન (ફિલસૂફીના અધ્યાપક).

૧૧-૧૫ પ્રો. દુક્કમીન સાથે ફિલસૂફીના વિભાગમાં.

૧૨-૩૦ થી ૧૨-૪૫ સિનિયર કોમન રૂમમાં પછીથી વાઇસ-એન્સેલર સાથે બોઝન (ખાનગી રૂમ નં. ૩માં)

૨-૧૫ ટેકસટાઈલ ડીપાર્ટમેન્ટ પ્રો. જે ખી સીકસમેન બતાવશે.

૩-૦ એન્જિનિયરિંગ ખાતુ. પ્રો જી કમલ્યુ. કાર્ટર બતાવશે

૪-૦ સિનિયર કોમન રૂમમાં પ્રો ડી કમલ્યુ જેફર્સન સાથે ચહા.

૫-૦ પ્રિટિશ કાઉન્સિલના પ્રતિનિધિ મિ પુરાણીને મળવા આવશે અને સેક્ટર હોલમાં મૂકી આવશે

હું દમ વાગે શ્રી અરવિંદનાં પુસ્તકો એક સ્ટુડેન્ટમાં મૂકીને સાથે લઈને પાર્કિન્સન હોલ આગળ પહોંચ્યો. આસિ રજીસ્ટ્રાર મિ કાર્થ

હાજર હતા. પાર્કીન્સન હોલ ખૂબ જ આકર્ષિત થઈ ગયા હતા. સ્વીડનથી મંગાવેલા આરસપહોણના મુંદર ચાંબલાઓ ઉપર વળેલા લાંબા અને પહેઝો હોલ આંખો છે જેમાં યુનિવર્સિટીના મુખ્ય કાર્યક્રમો થાય છે. યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ માટે પણ આ હોલ વપરાય છે. અધ્યાપિકો આ અહીં બેસી શકે છે. ઓફિસ અને કેમ્પસની સરખામણીમાં લીફ્ટ નવી યુનિવર્સિટી ગણાય. કદાચ તેથી જ લીફ્ટ એ અન્નેને જીવવાણી ગણે છે। પોતાને અધન માને છે. સેનેટ હોલ વગેરે પણ આ મધ્યસ્થ હોલની ઉપર જ છે. ખાત્રીમાં ઓફિસ આવેલી છે.

લાયબ્રેરીયન અમને લાયબ્રેરી જોવા લઈ ગયા. મોળાકાર મકાનની રચનામાં પુસ્તકો કોંસી કોંસીને ભરેલાં કબાટો ચારે તરફ આવેલાં હતાં. ઈંગ્લેન્ડમાં પુસ્તકો ખૂબ ઉંચાર ભાવે એકત્ર કરવામાં આવે છે. થોડી વાર પછી એક ખુશી પર બેસીને લાયબ્રેરીયન ખાસ કુંચીનો ઝૂમખો લઈને અંદર ગયા. થોડી વારે અહાર આવીને ટેમ્પલ પર પુસ્તકો મૂક્યાં. હું એ અધાં જોઈને ખુશ થઈ ગયો. કેસર્ટના પુસ્તકની અસલ આકૃતિ।—૧૬૨૩ની સાલની પહેલી કોસીયોની આકૃતિ શેક્સપીયરના નાટકોની એના સરખાણ ચિત્ર સાથે; ૧૪૩૮ની સાલનું મુદ્રિતકની જૂમિનિનું પુસ્તક, ખાત્રી પર હાંસીયામાં આકૃતિઓ વાળું; ન્યુટનની પ્રિન્સિપિયાની પહેલી આકૃતિ—એ બધું જોઈને થયું કે પશ્ચિમના લોકોમાં ભૌતિકશાસ્ત્રની પરંપરા કેટલી ધીમે ધીમે અને મક્કમપણે રચાતી ગઈ છે। ૧૪૩૮માં મુદ્રિતકની જૂમિનિનો અભ્યાસ કરનારા કેટલા હશે! પ્રથમ પ્રયોગોના સાધન સામગ્રી આ લોકોએ સંભાળપૂર્વક જાળવી રાખ્યાં છે. આજે જે વિગત પ્રાપ્તિ ભૌતિકશાસ્ત્રોની જોઈએ છીએ તેના આરંભમાં આ જાલજગતનું પ્રયોગાત્મક અને ચોક્કસ ગાન મેગસ્ટ્રાના યુગોપના ચાર સદીના પ્રયત્નો રહેલા છે.

એક ઘણી જ નવાઈ ભરેલી વસ્તુ જોઈ!—તે નાની સરખી જે ઈચ મગાઈની જે ફૂટ x ૧ ફૂટ જેટલા કદની એક પેટી હતી તેમાં જે

ઈચ્છિય ચોરસ એવી ચાલીસ પચાસ નાની નાની—આપણા અંગૂઠાના કદની ગીતાના જેવી—ચોપડીઓ હતી. એનું નામ મનીએચર લાયબ્રેરી —“નાનું સરખું પુસ્તકાલયઃ એક પુરુષને કેળવવા માટે,” સંસ્કારી બનાવવા માટે એમાં સારાં સારાં પુસ્તકોનો સમાવેશ કર્યો હતો. જ્યારે લોકો અસહનતા જમાનામાં યુગેપ ખંડની મુસાફરીએ જતા ત્યારે આવું નાનું સરખું પુસ્તકાલય ખચુકડી પેટીમાં (આપણા ઓટ્ટોમોટીવ ટ્રેસ જેવી) સાથે લઈ જતા!

પ્રો. દુલ્મીન આગ્યા. તેમની અને લાયબ્રેરીયનની સાથે ટોફી લીધી. અહીં આ અંગ્રેજ લોકો દિવસના કેટલી વખત ખાય છે, કેટલું ખાય છે એનો ખ્યાલ કરતાં આપણને નવાઈ લાગે છે. કોફી, બિસ્કીટ, બ્રેડ, ચોકોલેટ વગેરે તો જાણે કશા હિસાબમાં જ નહિ. જમવાને થોડો વખત હોય તો પણ ચહા, બિસ્કીટ વગેરે થોડાં લઈ લેવામાં વાંધો આવેજ નહિ. ઠંડી હવા પણ વધારે જૂખને માટે જવાબદાર ગણાય. પણ મને લાગે છે કે પ્રમાણ બહાર આહાર લેવાય છે. પ્રો. દુલ્મીન એમના ફિલસફીના વિભાગમાં લઈ ગયા. વચમાં મેં પાર્કિન્સન હોલ ખૂબ આલીશાન છે એમ કશું ને આશા જણાવી કે એમાં થયેલા ખર્ચના પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓ શુદ્ધિના પ્રદેશમાં પ્રગતિ કરશે. ત્યારે પ્રો. દુલ્મીન બોલી ઊઠ્યાઃ “આ અમારો વિભાગ જ જુઓને. કેવો સસ્તો મજબૂત ઇટાલી બાંધેલો છે! હવે આ મોટાં મકાનો કરવાની ધગશમાં એને તોડી નાખવાની યોજના થાય છે! જ્યારે માણસોને શિક્ષકોને કામ કરવાની તક એટલી ઝડપથી મળતાં મુશ્કેલી નડે છે.”

“અમારે ત્યાં મારો પોતાનો અનુભવ એવો છે કે પ્રયોગશાળા પાકાં, સુંદર અને આલિશાન ગણાય એવાં મકાનોમાં જાય છે પછી મૌલિક શોધખોળ ઓછી થાય છે.” મેં કહ્યું, પરંતુ તે છતાં ભૌતિક વિદ્યાની પ્રયોગશાળાઓ માટે હું સારાં, દર, ખર્ચાળ મકાન અને

આર્થિક ઉત્તરિ એટલે કે સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા તમ્હાં એનું ધ્યાન જાય છે. પણ આર્થિક ઉત્તરિ કાંઈ સામૂહિક જીવનની પરમ સાર્થકતા નથી, એ તો એની સાચી ઉત્તરિ માટેની આવશ્યક ભૂમિકા છે, — શરૂઆતની િથિતિ છે. મમાને સંસ્કારના વિશિષ્ટ પ્રકાર ઉત્પન્ન કરે છે. અને એ બધા પ્રકારે સમાજની સમગ્ર પૂર્ણતા માટે જરૂરના છે. ધૂરોપે — અને ઇંગ્લેન્ડે પણ — સામાજિક મૂલ્યો, રાજકીય બધાઓ, મનનના અને સમાનતાના આદર્શો માનવજનિતે આપ્યા છે. પ્રત્યેક સમૂહ — સમાજ દેશ — સંસ્કારનો વિશિષ્ટ પ્રકાર મરજે છે. હિંદની પ્રજાએ પોતાની સંસ્કારિના સજી છે જેમાં નૈનિક, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો સમૂહજીવનના બીજા મૂલ્યોનું આધન કરે છે જેમ આર્થિક જીવનને સગીન પાયો. અમલ જીવન માટે આવશ્યક છે તેમ આ ઉચ્ચ મૂલ્યો પણ માનવતાના મનુલ જીવન માટે જરૂરનાં છે. એક દષ્ટિએ કદીચકાવ કે આર્થિક મૂલ્યો કના એ મૂલ્યો વધારે અમત્યનાં છે પ્રત્યેક પ્રજાનો — જેમ અક્ષિનો હોય છે તેમ — પોતાનો આત્મા છે, "Soul of a nation", એ ફક્ત અવકાશિક પ્રયોગ નથી. પ્રત્યેક પ્રજાના સામૂહિક જીવનની પાછળ તેનો સમજીગન આત્મા, તેની રાજકીય ચેતના અથવા કહેા કે એનો "નૅટર" મહેયો છે. બધી પ્રજાઓનાં સામૂહિક જીવન જ્યાં મમમ માનવજનિતી એકના સાધવા માટેના પ્રયામર્મ

યુદ્ધો થયા ત્યારે પશ્ચિમને શકા થયા માડી કે આપણી સંસ્કૃતિમાં કોઈ જગોએ મોચિંદ જીવ કે ખોટા મૃત્યો દોવા જોઈએ

“તમોગુણની નિદ્રામાથી પશ્ચિમના સપકને વધતે હિંદ જાગત થયું છે એ ઇતિહાસની ઘટના છે હિંદની સંસ્કૃતિના મૃત્યો પણ જીવનની સર્વાંગી સાર્થકતા માટે આવશ્યક છે એટલે, હુમલાના મૃત્ય પશ્ચિમના જાગનામાં મમત્ર માનવજાતિની સંસ્કૃતિ સજ્જનાની હોય તો તેમાં હિંદની આધ્યાત્મિકતાના તત્ત્વો મૂળભાજ હોવા જોઈએ હિંદને અત્યારે ગંજકીય સ્વતંત્રતા મળી છે પરંતુ નાપૂર્યતા કમતા માનવજાતિની એના હિંદને માટે વડાગે વ્યાભાસિક જેવી છે હિંદના પ્રાચીન ઋષિઓ જ નહિ પણ એના આજકાલના ચિંતકો પણ હિંદને માટે નહિ પરંતુ માનવજાતિને માટે કેટલાક સનાતન મૃત્યો જીવનમાં ન્યાયન કરવા માગે છે ટાગોર, મહાત્માજી, શ્રી અગ્નિદ વગેરેની પ્રિયાજ્ઞા મમત્ર માનવજાતિને અનુરક્ષીને છે

જીવનની સાચી સાર્થકતા કઈ દિશામાં છે તે એમના દર્શનમાં આપણને જોવા મળે છે એ વસ્તુઓ, જેના પર એ દેહાઓ ભાગ મદ છે તે અન્યારની માનવ પશ્ચિમિનિમાં જરૂરી તત્ત્વો છે ઉ ત માનવ જાતિની એકતા હો સમાહિત જીવનનો આગલ કુદુમ, કુગ અને જાતિથી થાય છે તેમાં પણ કેવળ આર્થિક મજોજ કાર્ય કરતા હતા યા તો પાશવ આવગોજ એના પ્રેરક હતા એમ શ્રી અગ્નિદ માનતા નથી ક્રમે ક્રમે નાના એકમોનો લય થતો ગયો છે અને માથે સાથે માજી જીવનને સગવળ અને અમલ કરનાર જગો તથા આત્મવિદાસ કરનાર સંસ્કાનિકતાના તત્ત્વો પણ વધારે પ્રમાણમાં પ્રગટ થતા ગયા છે નાના સમૂહોને કેકાણે મોટા સમૂહો આપ્યા અને અત્યારે પ્રગજીય-એના, નાપૂર્યેના એ મામહિક જીવનના વિદાસની સૌથી ઊંચી અવસ્થા છે એનાથી આગળ હવે માનવે પોતાના સમગ્ર જીવનનું જીવામાં જીવ્યું વક્ષ સાધવાનું છે અને તે માનવજાતિની એકતા સિદ્ધ કરવાનું છે વિશ્વ

પ્રકૃતિ માનવને એ નિશા તરફ જવાને પ્રેરેલી છે આ પૃથ્વી ઉપર સામૂહિક જીવનના જે એકમાત્ર પ્રયત્ન થયો છે તેમા છેવડનો માનવજાતિ છે એની એકતા બિદ્ધ થતા માનવનું સમગ્ર જીવન પોતાની ટેવથી, ચરમ ગિરિઓ પડેચરો, પશુ એ કામ આર્થિક અને ગરજીય શક્તિઓની સમુદાય પ્રજા પ્રજા વચ્ચે આપન કરીને નહિ થઈ શકે, મધ્યાથી કે સપૂર્ણ દેખાય એવા બંધાવથી પણ નહિ માધી શકાય. એને માટે નીતિનાં મૂલ્યોનો તથા એ મધ્યાની પાછળ જેવી વિચિત્રતાનો નીમાર આવશ્યક છે અવનતા, સમાનતા અને પ્રાનુભાવ એ સામૂહિક જીવનના આદર્શોની પાછળ ખડ જોતા માનવનો આત્મા નિચ છે એ મત્ય અધ્યાહ્વાર ગેરુ છે

“જેટલા પ્રમાણમા યુ એન ઓ નિયમો અને મધ્યાની કથમો પર આવાગ નખે છે તેટલું એ નિર્મળ છે એજો માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ અમન કરી જોઈએ ત્યાં, યુ એન ઓ મા બેગા થતા પ્રતિનિધિઓએ અતન્મા માનવજાતિને એક કુટુંબ તરીકે જોવું જોઈએ અને નાના મોટાના કે અમર્ય અમર્યના બેગા જુની જોને એક કુટુંબના માણસોના જેમ સરખા હુ હોય છે તેમ દરેક પ્રજાના સરખા દરેક સ્તરીક ત્યાં જોઈએ યુ એન ઓ ને પોતાની પાર્શ્વ આજ ક આત નાદીય હેતુ માધવા માટે મન લેવાની જોગો તરીકે વાપરવાનું મૂખી દોને પૃથ્વી ઉપર માનવ કેરી રીને મુખી થાય એ પ્રથ વિશે વિચાર કરવા જોઈએ. પ્રથ અમુક પ્રજાનો અને એના પદમા જેમી ગેનાગી અન્ય પ્રજાઓનું લુપ્ત કોષ્ટુ અવાનો નથી, — પ્રથ પૃથ્વી ઉપર માનવજીવનને તુલ્યગિત કરીને, વાનિપૂર્વક પ્રાપ્તિ માધી જીવન સાર્થક કરવાનો છે આ કાર્યને માટે બાલજીવનમા અમુક દેશકોરો આવશ્યક છે જ પરંતુ એ દેશકોરો અતર પન્વિર્વનને પગિામે થેના હોવા જોઈએ. જીવનના ઉદ્દેશ વિશે સૌથી પ્રથમ પન્વિર્વન થવાની જરૂર છે

આપું આધ્યાત્મિક રૂપાંતર સાધવા માટે માનવજાતિની એકતા કરવી એ જરૂરી છે. ધણીવાર માણસોને એવું રૂપાંતર કેવળ કલ્પનાના વિવાસ જેવું, અવ્યવહાર અને અસંભવિત લાગે છે. પરંતુ એનો અમલ દેખાય છે એટલો અસંભવિત નથી. સમગ્ર માનવજાતિની એકતા સિદ્ધ થાય તે પહેલાં પ્રજા પ્રજા વચ્ચે અત્યારે જે વિવાદો રહેલી છે તેને તોડવામાં આવે તો પણ ધણું કામ થાય. ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, હોલેન્ડ, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ, ઇટલિ વગેરે વચ્ચે દાણ લેવાની વ્યવસ્થા છે. એને લઈને સરકારોને અમુક આવક થાય છે એ ખરું, પરંતુ લોકોના મનમાં ભેદ કાયમ થાય છે. એને બદલે દાણનાં નાકાં કાઢીને ચોક્કસ ટેકાણે ન્યાં માણ પહેલવહેલો ઉતરે ત્યાંજ જકાત નાખીને રાષ્ટ્રો વહેચી લેવાની વ્યવસ્થા કરે તો એકના વધારે સહેલી બને.

લડાઈ દરમિયાન ચર્ચાલે ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે સમાન નાગરિકતાની દરખાસ્ત વ્યવહાર પગલા તરીકે મૂકી હતી. અત્યારે ન્યાં શાંતિ છે ત્યારે જૂના જૂના દેશો વચ્ચે સમાન નાગરિકતા ગ્રાપન કરવામાં શી બાધા નડે છે? ઉ. ન. આફ્રિકામાં વસતા હિંદી, અંગ્રેજ અને આફ્રિકન લોકો હિંદના, ઇંગ્લેન્ડના અને આફ્રિકાના નાગરિકો શા માટે ન ગણી શકાય? અત્રાપત, એમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ આવે એ સ્વાભાવિક છે, પણ એમ તો, ગંદીય અહીં જ્યારે યુદ્ધ શરૂ કરે છે ત્યારે વિજય મેળવવા માટે કયા ઓછી મુશ્કેલીઓ નડે છે? અણુ-બોમ્બ બનાવવા માટે તથા તેનો ઉપયોગ કરવા માટે જે માનસિક, આર્થિક અને વ્યવસ્થાની શક્તિ જરૂરી છે તેજ એ પ્રકારના કાર્યમાં ઉપયોગમાં લેવાય તો જરૂર પ્રશ્નો ઉઠેલ આવી શકે.”

ત્યાર પછી સર આર્થર્ પોડિયેરીની વિદ્યાપીઠ વિષે પ્રશ્નો પૂછ્યા. એમાં પહેલેથી છેવટ સુધી સહગિષ્ણુ છે એ જાણીને એમને ધણો આનંદ થયો.

ભોજન પૂરું થયા પછી એમણે એમની ઑશીશમાં જવા માટે આમંત્રણ આપ્યું. પોર્ટમોની લોન્ગમાંથી શ્રી અર્વિન્ડનાં પુત્રકોના મેટ

વાગે સ્ટેડેસ લઈને હું એમની ઓશીમમા ગયો અને શ્રી અર્ચિના પુસ્તકો વિદ્યાપીઠને શ્રી અર્ચિના આગર તરીકે જૂદા ગણીને વાચકોને આપવા માટે બેટ કર્યા એમથી 'હુમન સાઈકલ' અને 'આઈડીયન ઓફ હુમન યુનિટી' તથા 'ફિઝિકલ-સાઈકલ ઇન્ડિયન કલ્ચર' એ ત્રણ પુસ્તકો વાચવાની એમને મેં લનામણ કરી, તથા દાનના સમ્રકો અને સાવિત્રી બતાવ્યા.

બપોરનો સમય ગયા ખાનાઓ નેમામા માલ્યો માળે પ્રો બેક્સન સાથે આધુનિક અગ્રેજ દલિત વિદેશીક વાત થઈ

રાત્રે સેકન્ડ હાલમા માટે ઉતારે પહોંચી ગયો.

૩૦મી સપ્ટેમ્બર: કાગળો લખ્યા હુમ્પોટ નવાના કર્યા સદાએ અરુણે વેગ જાહેરે કામ કર્યું

૧૦૧ વાગે એનુ ઓહુ તથા વાસલો સાફ કર્યા પત્રી મમાયા અને દાખાના પડીકાં ચિત્રિત કર્યા અને સ્ટેડ એનારી મોઢ શરૂ કરી, આખા મગ, કોખીનુ શાક, શીરો અને લાલ તૈનાર કર્યા અરુણ ૧૦-૩૦ વાગે આલ્યો ત્યારે બધું તૈયાર થઈ ગયું હતું

સાંજે આ વાગે અડીના દવેગ પ્રો બેસરીન તથા એમના પત્નીની મુનામન એમને વેગ ગોલ્ડાઈ હતી માનવમનિની અન્યામની અવધામા માનમિ એનાથી કોઈ ઉર્ધ્વચેતનાનુ અસરગળ આવશ્યક બનેલું છે માનવે પ્રજુને જીવનમા દેસવો દીધો છે તેને જીવનમા ધ્યાન આપનુ પત્રી પ્રજુનિનુ ગાન પછ એ કાર્યને માટે આવશ્યક બનશે.

વાતાંત્રાપ આલ્યો તો દોદ કનામ મિ. અને મિમિમ બેસરીનો તેમજ મને ધણો આનંદ થયો, કાળ કે મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર એમના ક્ષેત્ર તરીકેના વિચારો મારી સાથે મળતા હતા ખૂબ જીવન રસીને દર્શની પોતાનુ સાફ જીવન ગામના હતાં અને એમના મમગ તથા આનુ સાથે જ નડતાં હતાં.

થોડો વખત મળ્યો એટલે દ્વારમાં યુનિવર્સિટીનું પાર્ક છે તે તરફ ગયા. અને એક પછી એક એમ ત્રણ તળાવોમાં યઇને ઉપરથી નીચે ઝરણાના પાણીને વહેતું કરવામાં આવ્યું છે તે સુંદર હરિયાળાથી સુસો-ભિત ટેકરોટકરીમાં ફર્યા.

છેલ્લા ત્રીજા તળાવ આગળ બંધ બાંધીને પાણીને રોક્યું હતું તેથી પાણીનો વિશાળ પટ બન્યો હતો. તેમાં સંખ્યાબંધ નાવડીઓ શરત માટે તથા સેલગાહ માટે રાખવામાં આવી હતી. ઇંગ્લેંડમાં ન્યાં ન્યાં નાનો સરખો પાણીનો વહેજો હોય છે ત્યાં ત્યાં અંતરે અંતરે પાણીના પટને જરા પહોળો કરીને નાવડીઓ—હલેસાંવાળી અને મોટરથી ચાલતી—લાંચરવાની વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે, અને લોકો તેના સારી પેઠે ઉપયોગ કરે છે.

અરજી ડૉ. ઠાકોરનો કામળ આવ્યો હતો તેની વાત કરી. અહીં ગાંધી જયંતી બીજી તારીખે આવે છે તે પ્રસંગે મને બોલવા માટે આ લોકોનો આગ્રહ છે. તે દિવસે રવિવાર છે. એટલે મેં, ડૉ. ઠાકોર ને તૈયાર હોય તો, ડોન્ટેસ્ટર ટેકસીમાં જઈ આવવાનો વિચાર કર્યો. લીડ્સથી ફોન કર્યો કે તમે તૈયાર હો તો પુરાણી આવવાને તૈયાર છે. જવાબમાં એમણે દિલગીરી જાહેર કરી. કોઈ ડોક્ટર મરી ગયો હોવાથી ડૉ. ઠાકોર ઘણા કામમાં પડી ગયા હતા. મને સતોષ એ થયો કે મારા તરફથી જવાની તૈયારી હતી. રાત્રે સ્કોટલેન્ડથી અહીં આવીને રહેલા પ્રો. ફોન નેડે કંજવણી વિષે વાતચીત થઇ.

૧લી ઑક્ટોબર: સવારે ૬-૩૦વાગે કલાના અધ્યાપક પ્રો. સુરમારે સાથે લૉડ અગ્નિની જાગીર “ન્યુસમેન” નેવા માટે ગયા. ૧૧-૩૦ પાછા ફર્યા.

જાગીર આપણા મધ્ય યુગના રજપૂત ભાયાત કે ઠાકોરની જાગીર જેવી છે. સંક્રાંતિથી બેગી થયેલી સંપત્તિનો, અરવિન કુટુંબે સારો ઉપયોગ કર્યો છે. આલિશાન મકાનમાં વિશાળ ઓટડાઓ ડાન્સ માટે

બનાવેના છે ૧૬મી, ૧૭મી અને ૧૮મી મહીનુ ર્નિયત, કોલમ્બમ, બીત ઉપર ચોદેના રગમેગી ઢાગયો વગેરે વસ્તુઓ ખૂબ મમત્તપૂર્વક, સુદૃઢ ગીને ગોઠવાયેલી છે આશુચાશુ લીની દુનિયાની વાગો અને થોડા મોગ વૃક્ષોવાળો માગ છે જાગીને ઊંચી ટેપરી પા છે એની ચાતે બાશુએ દગતી જમીન પણ દુનિયાળી અને બાગ છે થોડા માધન દૂર કોલસાની ખાણ આવેલી છે

આરી જાગીની સલાળ મખવાનુ મમ વધુ ખર્ચાળ છે અને ઇન્ડોમા તોમ્, મનુ વગેરે મળવા મુરુદન છે એમને ઝાડ અગવિને આ જાગીની બીડાની મ્યુનિસિપાલિટીને વેચાતી આપી દીધી છે અને મ્યુનિસિપલ તરીકે મ્યુનિસિપાલિટી એનો વડીલ કહે છે અને સલાળ મખે છે એમા તૈનગના રહેનાના જમાનાના અમીર ઉમગવોના મેટના મિત્રો ઘણા સગમ છે

૧૨-૧૦વાએ અ ઇને વેગ મો બાગમ્મા જમ્ને અન્ન પડે વાના જીનના મે નશુ કપડા લીના એક મુરુદીયામા લય લીધો

૩-૩૦ વાગે મેન હાન પાડો મો સાત મગયો આયા હતા!

૧૨૭ આંકડોખર રદ્યપઃ આજે મીગીમને વખતે-તેમજ સવારે પગ-વગ્ગા આયો મમા સાજે ૭-૧૦ વાગે હતી વખતમગ પહોચ્યા

છેલ્લુ માઠ પ્રવચન મખ્યુ હતુ આગળ પાય જ જા-તેમા ચારે મ્વે અગ્રેજો-મો યા હતા એક બે હિંદીઓ પણ હતા

અગ્રેજ મોનના મરાએ ગારીડ પ્રિન્ટ વર્મના મિક્સિના પ્રમાણે આ યા હતા એના ઉપર નજો જાગ દીધો હતો દગ્ગે માર્ક મનમયી દુનઓ વાની સલાળાયા અને પ્રિન્ટ ધર્મ મહાન છે જેના મિક્સિનાનુ અનુમત્ત મ્વાયી ગારીડ મહાન થરા એનો ખવિ હતો.

આરંભમાં મેં જણાવ્યું કે હું હિંદી આપું છું તે દેશ ઉદ્યોગ-પ્રધાન નથી—એક ગરીબ દેશ છે, પણ એની પાસે એક પ્રકારની દોલત છે તે ખીજા દેશો પાસે નથી. ઉ. ત. અન્ય દેશો નવી નવી વસ્તુઓ પેદા કરે છે, જ્યારે હિંદ મહાન વિભૂતિઓ પેદા કરે છે જેઓ માનવજાતિના ભાવિ વિશે ચિંતન કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ ભાવિનું દર્શન કરીને તેના પ્રત્યે ગતિ કરવા પણ પ્રયાસ કરે છે. હિંદમાં જેઓ સૌથી મહાન પુરૂષો ગણાય છે તેઓ હિંદને માટે વિચાર કરતા નથી—પણ આખી માનવજાતિ વિશે કરે છે. આગળ ચાલતાં હિંદની મનો-વૃત્તિ સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સમભાવ રાખવાની હોઇ પ્રત્યેક ધર્મના અનુસરણને પરિણામે જે અનુભૂતિ મળે છે તે એક જ છે એ મહાન સત્ય હિંદની પ્રગતિ લોકોમાં છે, એ વસ્તુ મેં સમજાવી. શમકૃષ્ણ પરમહંસના જીવનમાંથી આપણને વર્તમાન માનવ માટે જે મહાન સંદેશ મળે છે તે એ છે કે જ્યાં ધર્મોની પાછળ, સર્વ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ, આચાર કે અનુશીલનને પરિણામે જે મહાન સત્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે એક જ છે. એમણે એને જલાશયની ઉપમા આપી હતી જેની ચારે બાજુએથી જુદી જુદી ભાષા બોલનાર વ્યક્તિ ઉતરી આવીને પાણી પીએ છે અને જલનું નામ પોતપોતાની ભાષામાં વાંટર, જળ, પાણી, એકવા એ પ્રમાણે પાડે છે. પણ મૂળ વસ્તુ એક જ હોય છે. એટલે હિંદ માટે સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સહિષ્ણુ વૃત્તિ ગણવી સહેલી છે.

વળી સર્વ માનવના હૃદયમાં પ્રભુ રહેલો છે—ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનામ્ હૃદયેષે તિષ્ઠતિ—એમાં હિંદ માને છે એટલે જ્યાં માણસોને તે દિવ્યતાના અધિકારી મળે છે. કાષ્ઠમાં પ્રભુ વધારે પ્રમાણમાં પ્રગટ હોય, કાષ્ઠમાં ઢંકાયેલો હોય, પણ એની હાજરી સર્વમાં છે. આમ માનવની દિવ્યતામાં માનનાર હિંદ માટે ‘અહિંસા’નો મંદેશ જાગૃત્તી પ્રગટાવેને આપનાર મહાત્માજી પેદા કર્યા સાહજક છે. ખ્રિસ્તીધર્મ અને મહાત્માજી વિશે તો એટલું જ કહેવાનું કે એમણે પોતે જ એકથી વધારે વાર કહ્યું છે કે “હું” હિંદુઓનો હિંદુ, મુસલમાનોનો મુસલમાન અને ખ્રિસ્તીઓનો

ખ્રિસ્તી છું” એમને ખ્રિસ્ત ધર્મ ખીકાત્વાની જરૂર નહોતી ન હતી. એમના જીવન પૃથ્વી એમ દર્શાવે નથી થતું કે ‘ખ્રિસ્ત ધર્મને લઈને તેઓ મર્યાદા થયા’ પરંતુ એમનું જીવન ખ્રિસ્તીઓને પણ એ નવું શીખવે છે કે સાચા અર્થમાં ખ્રિસ્તી થવા માટે, ખ્રિસ્ત ધર્મનાં જોવામાં જોયા સંયોગોનાં આક્ષાત્રકાં કબ્જા માટે, નાજી ગીને ખ્રિસ્ત ધર્મ — એને કાબજ કરી સમ્રાટ — ખીકાત્વાની જરૂર નથી એવા ‘કાબજ’ ધર્મનાં ખીકાં મિત્રાથ પણ સાચા ખ્રિસ્ત ધર્મનું અનુસરણ થઈ શકે છે.

મૅન્ચેસ્ટર

૩૭ ઑક્ટોબર ૧૯૫૫: સવારે ૯-૧૫ની ગાડીમાં નીકળી ૧૦-૪૪ મૅન્ચેસ્ટર પહોંચ્યો. વચમાં ઘણા ભુગદાઓ આવે છે. રોશનો પછા કેવાં? બેન્ડલી, ક્યુઝમેરી, મેડર્સશીફ્ડ, મીડર્સશીફ્ડ વગેરે. આ લોકો 'હો'નો ઉચ્ચાર 'ગો' જેવો 'નો'નો 'નો' જેવો કરે છે. નાનાં છોકરાં 'me see' 'I see'ને બદલે બોલે છે.

૧૧-૧૫ વાગે રેફરસ લાયબ્રેરીમાં લાયબ્રેરીયન મિ. હોરેક્સને મળવાનું હતું. ગોવનર હોટેલમાં બ્રિટિશ કાઉન્સિલે એક રૂમ રાખી હતી તેમાં સામાન મૂકીને સીધા ટેક્સી કરીને લાયબ્રેરી પહોંચ્યો. (સેન્ટ પીટર્સ રોકવેર)

મિ. હોગેક્સે થોડી તપાસ તો કરી હતી—તપાસ મૂજે મિ. વિલિયમ એચ. ફ્રીટ જેઓ મૅન્ચેસ્ટરમાં કોઇ ચર્ચના પાદરી હતા તેમના વિરે યિગનો બેર્ગો કવાની હતી. શ્રી અર્વિન્ડ એમને ત્યાં ૧૮૭૯થી ૧૮૮૪ સુધી રહ્યા હતા.

૨૧ વિલિયમ ફ્રીટ કો-એગેશનલ ચર્ચના પાદરી હતા એટલી માહિતી હતી. પછી તુર્ક કો-એગેશનલ ચર્ચના જૂના રીપોર્ટો મંગાવ્યા. તેમાંથી રોઝ પોર્ટ રાડના ચર્ચના એ પાદરી હતા એવી માહિતી મળી. પછી એમનું સરનામું “૮૪ શેક્સપીયર સ્ટ્રીટ” હતું તે પણ બહુ શકાયું.

ક્યાં મુઠ્ઠી રેવ. વિલિયમ મેન્ચેસ્ટરમાં હતા? એ સવાલ પણ ઉદ્ભવતો હતો. શ્રી અર્નલ્ડે અમને વાતમાં કહેલું કે ત્યારે પોતે લંડનની સેન્ટ પૉલ રૂઢવમાં ભરતી થયા ત્યારે રેવ. વિલિયમ આર્થિક મુશ્કેલીને કારણે ઑસ્ટ્રેલિયા ગયા હતા, પણ ખરી ખાતરી કરવાની હતી.

૧૮૮૧ના માર્ચના 'મેન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન'માં રેવ. વિલિયમ પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું તેના સમાચાર પ્રગટ થયા હતા એ સપ્તમાસ માહિતી મળી. ૧૮૮૨ના માર્ચના રીપોર્ટમાં રેવ. વિલિયમ મેન્ચેસ્ટર હતા પણ પાદરી તરીકે કામ કરતા ન હતા એવી માહિતી મળી.

આટલા ઉપરથી ૧૮૮૨ મુઠ્ઠી રેવ. વિલિયમ ડુરીટ મેન્ચેસ્ટરમાં હતા અને ૮૪, રોકસપીયર સ્ટ્રીટમાં રહેતા હતા એટલું નક્કી થયું.

વધારે માહિતી મેળવવા માટે ઑસ્ટ્રેલિયાના માર્ચના રીપોર્ટોના ૩૦ ભાગે જોઈ ગયો પણ એમાં રેવ. વિલિયમનું નામ મળ્યું નહિ. ૧૮૮૪માં શ્રી અર્નલ્ડ સેન્ટ પૉલ રૂઢવમાં જોડાયા ત્યારે રેવ. વિલિયમના માનુશી જોડે ત્રણે ભાષ્યો લંડનમાં રહેતા હતા એ વાત શ્રી અર્નલ્ડે અમને કહી હતી.

૨૧-૨૧૧ મુઠ્ઠી લાયબ્રેરીમાં કામ કરીને ૩૧ વાગ્યે ગામથી દૂર આવેલી સિટિસ કાલિન્સલની ઑફિસમાં ગયો. —ત્યાં મારા કાગળો આવ્યા હતા તે લીધા. યુનિસિપાલિટીને જ્ઞાન કરી ૮૪, રોકસપીયર સ્ટ્રીટમાં કથા ફેફફડ થયા છે કે કેમ તે પૂછાયું. બહુ ચોક્કસ માહિતી મળી નહિ, એટલે ૫-૩૦ વાગે જાનેજ જગે જોવા માટે નીકળી ગયો. ૬-૧૧ વાગે ત્યાં પહોંચ્યો. રૉયલ ઇન્ફર્મરીની સોધી લીટીમાં નેસન સ્ટ્રીટ છે અને એ જ સ્ટ્રીટ આમજ ત્યાં રોકસપીયર સ્ટ્રીટ અને છે. ૮૪ નંબરનું ઘર જોયું. ગિરમાર હાલત બાગ્યા બહાર એક જૂખી પિલાડી બેઠી હતી! તજેનો બોંયગાયાનો કાથ બાંગી તૂટી ગયેલો હતો! આવતું ખૂબ વાર મુઠ્ઠી દોષ્ટી જોયું! કોઈ જ ન હતું!

ખૂમ કંગાળ હાલતમાં આજુમાજુનાં મકાનો હતાં પાસે ૭૯ નંબરનું મકાન હતું. ત્યાં એક દવા વેચનાર ઘરડા જેવો માણસ હતો. તેની પાસે જઈને તપાસ કરી. એણે પોતાનું ઘર ૨૬ વર્ષ પહેલાં વેચાતું લીધું છે. ત્યાર પછીથી એકસપીયર મટ્રીટની રચનામાં કરો ફેરફાર થયો નથી એમ જણાવ્યું. પહેલા વિશ્વયુદ્ધની પૂર્વે આ સંસ્કારી માણસોને રહેવાનો લત્તો ગણાતો હતો પણ અત્યારે મજૂર વર્ગના માણસોની વસ્તી અડી છે. મેં પૂછ્યું કે ૮૦ અને ૭૮ નંબરનાં ઘરો નથી તેનું શું? એણે કહ્યું: “એ બે ઘરો તોડી પાડવામાં આવ્યાં હતાં તેની ખાલી જગો તમે જોઈ શકો છો.”

ત્યાંથી સીધો કમિશેશનલ ચર્ચ જોવા ગયો. એ હમણાં આક્ટેગોનલ ચર્ચ કહેવાય છે. મજૂરીયા વસ્તીમાં આવેલું આ ચર્ચ મકાનની પેઠે ગંદી દશામાં હતું. ચારેમાજુ કાગળના ટુકડાઓ અને કચરો પડેલો હતો. રવિવારે પણ વપરાતું હશે કે કેમ એવી શંકા થાય એવી હાલત હતી. એની બીત ઉપર એના વ્યવસ્થાપક મિ. સાયમનનું નામ હતું તેનું સરનામું મેળવી ટેકસી કરી એને ઘેર પહોંચ્યો. એ પણ દામગાર લોકોની વસતી વાળી જગો હતી. બારણું ખૂમ ખખડાવ્યું, દોષ જણાયું નહિ. નિરાશ થઈને પાછા ફરતાં ખત્તર પડી કે પુરૂ અને સ્ત્રી બંને દામ પર જાય છે. ક્યારે આવે એનું દેખાણુ નહિ! એ વ્યક્તિ મળે તો પણ ૭૦ વર્ષ પહેલાના એવિ વિલિયમ ફુવીટ વિશે કશી વિશ્વાસપાત્ર માહિતી મળવી અસંભવિત લાગી, એટલે પાછો કર્યો.

કાગળો લખવાનું તો દરેકજા ચાલુ હતું, તેમાં લંડનની લીમરલ કલ્પ સાહિત કેન્સિસ્ટનમાં ક્યાં હતી તેનું સરનામું મેળવવાને લંડનની લીમરલ કલ્પના એક આગળ પડતા મેન્જર મિ. વિલિયમ્સને કાગળ લખ્યો.

ખીજે દિવસે સવારે મૈન્હેસ્ટરમાં બહાર નીકળી પડ્યો. અડી દંડી વધારે પડે છે હુમ્મસ પણ વધારે વખત રહે છે, અને વરસાદ ગમે

ત્યારે પડે છે. પરંતુ ગઈ કાલે સૂર્ય હતો. આજે તા. ૪મી ઑક્ટોબરે પણ સૂર્ય દેખાયો છે।

બી. બી. સી. ઑરીસ્ટ શોધતો શોધતો પીઠાડેલી પડેાંચો. એક જગોએ મેંડે પડેાંચો ત્યારે આડ વાગે કોઈ ઉંડું જ નહિ! કાગળપૂર્વક તપાસ કરતાં જણાવ્યું કે બી. બી. સી.માં ધાર્મિક પ્રવચન લખી આપવા અથવા તે પ્રવચન કરવા માટે પાટ્ટીઓને ઝેવાની જગો બી. બી. સી.એ આપી છે. આ અગ્રેજો આમ ધર્મ વિશે જાણે ઉદાસીન હોય એમ બતાવે છે. કોઈવાર પોતાને જુદામાં જ શ્રદ્ધા છે એમ કહે છે પણ રાજ્ય તરફથી ધર્મને જાગ્રત રાખવાને જે અવસ્થા છે અને જે ખર્ચ કરે છે, દેલીલીજન ઉપર પણ જે રીતે ધર્મના પાટ્ટીઓને લાવીને એમના અભિપ્રાયો સોફા આગળ મૂકવામાં આવે છે તે જોતાં આપણી સરકાર ધર્મથી આટલી અંધી ભડકતી કેમ હશે તે સમજી શકાતું નથી. હિંદમાં એક કરતાં વધારે ધર્મો હોય તે બધા ધર્મો વિશે માહિતી આપવાની અવસ્થા થઈ રાકે તેમ છે. ઇન્ડો-ચી ઈથિકલ, પ્રેટ્રેન્ટન્ડ, એ-લીકન વગેરે પૃથો માટે અવસ્થા છે. પણ, આપણે કદાચ, પશ્ચિમનું અનુકરણ એની પામેથી લૌનિકશાસ્ત્રની પ્રતિ તથા યજ્ઞોના ઉપયોગ પૂરતું જ કરવાનું હશે—સંસ્કારિણીની આગમના નહિ।

નવ વાગે બી. બી. સી.ની બ્રૉડ કાન્ડીંગ ઑરીસ્ટમાં ગયો. ત્યાં મિ. કેવ-બાઉન-કેવ એના કો-ટ્રોલર છે તેને મારે મળતું હતું. પણ એ તો દમોક વાગે આવશે એમ પોર્ટરે કહ્યું. ૧૦ વાગે ગયો ત્યારે શ્રી અર્ચિવનાં પુસ્તકો આથે લઈ ગયો. મિ. કેવ બાઉન મળ્યા. મારી યાત્રાને ઉદ્દેશ મેં ટ્રકમાં સમજાવ્યો. બી. બી. સી. લંડનમાં શ્રી અર્ચિવ વિશે ઑક્ટાવટ કરવાની મારી ધારણા છે તે પણ મેં જણાવ્યું પરંતુ એમાં હજી સુધી મફતના મળી નથી સુલાકાતની આખરે એમણે જનની મન્દ આપવાને કહ્યું. ખાસ કરીને ત્યારે મેં એમને જણાવ્યું કે નૅ-એન્ટરમાં શ્રી અર્ચિવ ૧૮૭૬થી ૧૮૮૪, કેવ જ વર્ષ, સ્થા હતા

ત્યારે એમણે જણાવ્યું કે આજે સાંજે તો સરકારી ચકિતઓને એકન
ગની મુશ્કેલ છે પણ હું પ્રયત્ન કરીશ

૧૨-૧૫ મૅન્ચેસ્ટરની પાસે જોડાઈને કરીને ગામ છે ત્યાં અમારી
સાથે સ્ત્રીમંત્રા મુસાફરી કરનાર ટી સી લાલચદ્ર કરીને એક મદ્રાસી
યુવાન ટેક્સટાઈલની કૉલેજમાં લખુનો હતો એણે કહેલું કે મો'ટન
તરફ આવો તો મને મળજો ૮૪, ગેમ્સપીયર સ્ટ્રીટનો રોડો લેવા
માટે સવારથી હું મૅન્ચેસ્ટરમાં ફરતો હતો ૧૧૧૧ વાગ્યા સુધીમાં એક
મોટોઆફની દુકાને જઈને તપાસ કરી અને ટેક્સીમાં રોડો લેવાના
સાધનો લઈને ગેમ્સપીયર સ્ટ્રીટમાં જવાની દરખાસ્ત મૂકી, પણ ટ્રાઈ
મોટોઆફર તૈયાર થયો નહિ કોઈની પાસે બહાર જઈને કામ કરનાર
માણસ ન હતું એક કંપની તો મકાનના પ્લેનનાંજ રોડોઓ પાડી,
બીજી દુકાનનાં પોતાના ઓરડામાં મેટા લેતો આમ હું રોડોઆફ
મેગવવામાં નિષ્ફળ ગયો એટલે મો'ટન ગાડી ક્યારે જાય છે તેની
તપાસ કરી ૬૨૧ વાગે ગાડી જતી હતી. મનમાં થયું લાનચદ્ર પાસે કેમેગ
છે તે વદાય શનિ-રવિ મૅન્ચેસ્ટર ગય ત્યારે રોડો પાડી શકે પણ વણી
વખત આપણી ધાગણા પાયા વગળી હોય છે! અને આશા જ
આપણી એ ધાગણાને ટકાવતી હોય છે!

૧૦-૪૫ મોડલ પહોંચ્યો કૉલેજ ગોધીને ત્યાં ગયો એ
હિંદી વિદ્યાર્થી પાસેથી લાલચદ્રનું સન્માન મેગવ્યું અને એણે જ
ખબર આપી કે લાલચદ્ર તો મૅન્ચેસ્ટરની કૉલેજમાં જોડાનાનો છે અને
આજે જ પ્રવેશ મેગવવા મૅન્ચેસ્ટર ગયો છે એને મેં પડોવ્યો
એનો મિત્ર ત્યાં હતો તે જમતો હતો મને ઓગડામાં મેગાડીને જમીને
આપ્યો અને લાનચદ્ર જગ આવશે જેની ખાતરી આપી વખત
થવાથી એ કૉલેજમાં ગયો હું પગી બહાર નીળી પડ્યો મો'ટનમાં
ગેક સાદા ઝેટ્ટોરામાં જઈને દૂધ અને મિઝકીટ ખાઈ લીવા અને
જુકમેનની દુકાનમાં 'કર્ફીસી'--જુએ (નસીનીના હોમવોર્થ)

મંગાચું હનું તેની તપાસ કરી દુકાનમાં તપાસ કર્યાં ‘કર્વીવી’ લીવરપુલ્કરી પ્રગટ થનું આગકા માટેનું સચિત પ્રકાગત છે એમ જણાયું. તનું નકસો માટે એડર્ડ આર્પને પૈસા પણ આપ્યા! એ દુકાને વેચનારી બાળા ખૂબ સરળ અને ભાવિક હતી.

સાડાચા પાય વાગે ભાલચંદ્ર આચ્યે, એને ૮૪, ગ્રેસપીયર મટીટની એકમ માહિતી આપીને નકસો પણ ફેરી આપ્યો. શનિ ગવિજ નહિ પણ હવે કાયમને માટે એ મેન્ચેસ્ટર મંડેવાનો હોવાથી એને માટે તો કામ તદ્દન સહેલું છે એ પણ મે જણાવ્યું. પણ ભાલચંદ્રે પોતાના મિત્રના ઉપર જવાબદારી નાખી અને આખી વાત પોલીસ લાગી એટલે મનમાં માંડ વાગી કે આમના ઉપર આધાર નાખવો નહિ.

સાંજે સમ્યા પાનર દડીમા ભાલચંદ્ર મને મૂકવા આવ્યે. હું ત્રણે આડે વાગે મેન્ચેસ્ટર પહોંચી ગયો. હોટેલની નીચે એક કેટોગમાં જે મન્યું તે ખાત લીધું ને સુઈ ગયો.

સવારે ૬-૪૫ની ગાડી લાંડન જતી હતી

૫-૧૦-૫૫ સવાર: આઠ સવા આડે મેન્ચેસ્ટરના ડેક જોવાનું નક્કી કર્યું, પણ સહેલી બહુ દૂર હોવાથી ટેકી કરીને ગયો. મેન્ચેસ્ટર ગામ આખું વડાનીને બહાર ગયા પત્રી ડેકની જગ્યા આવે છે. ત્યાં દિવા દિવાગથી ૩૦-૩૫ માધ્યમ ફૂટ નાની સળખી નદીને પોલીને જોડી જતાની છે અને જમીન વચ્ચે બગીચી બંધી મચરડો ઊભો કરી છે. કોઈવાર દૂધી જોતા ખેતર વચ્ચે વડાબીનો સડ જોઈને આપણને શકા થાય કે જમીન ઉપર વડાબી રી રીને આવે છે! આપણા દેશમાં તો વિનુબાઈના દાન ચ્ચુકોડાબાઈને ખલાતથી દિવાનો ફોટો અમનાવાડ સુધી લાવવાની કલ્પના આવી હતી તેના જેવી જ કલ્પનાનો અર્થો અમલ થયો છે. એ કામ પાર પાડવા માટે કેટલી મૂડી, કેટલી બચત્યા, એન્ડનિયગિમમાં કેટલી પ્રગતિ તથા અનેક પ્રશ્નો ઉભા થાય તેમને

ઉદ્દેશવાની અવહારકુશળતા જોઈએ, એનો ખ્યાલ આ ડોક્ટર જોયા પછી આવે તેમ છે. નદીનું જિંદગી સ્ટીમરના તળીયાથી જિંદું રાખવાની યોજના છે પણ સ્ટીમરો પોતે ગતિ કરતી નથી. એમને ઊછરી બોટો (Tow boat) ખેંચી જાય છે. વચમાં વચમાં નદી પાર કરવાના પૂલ તો બાંધવા પડ્યા છે પણ તે બધા ચંત્રીથી ઉપાડી લેવાય અને પાછા મૂકી દેવાય એવા (હાવરાના પુલ જેવા) બનાવવામાં આવ્યા છે. કાચો માલ આવે અને બંદર પાસેના જ કારખાનામાં એનો પાકો માલ બનીને પાછો સ્ટીમર પર ચડે એવી યોજનાનો અમલ અહીં થયો છે. તેલ આવે તેનો સાબુ કે બીજી વસ્તુ બનાવવાનું કારખાનું બંદર પાસે જ હોઈ સાબુ પાછો સ્ટીમર મારફતે પરદેશ ચડે.

બધાં જ મામોમાં લંડન, લીડ્ઝ, મૅન્ચેસ્ટર બધે જર્મન બોમ્બના મારાથી તાગજ થયેલાં મકાનો જોવામાં આવતાં હતાં. ખાસ કરીને મૅન્ચેસ્ટરના ડોકમાં તો ભારે નુકશાન થયેલું જણાયું. હજી મુંઢી એ ભાગ ફરી બંધાયા નથી જે ઔદ્યોગિક અને ભૌતિકશાસ્ત્રની પ્રગતિએ અને સામાજિક જીવનના જે સગડને અટકાવે સંપત્તિ ધ્વંસેડને આપી તે જ જર્મનીની વ્યાપારી હુન્ડિષનું અને આખરે લશ્કરી મુકાબલાનું— એટલે કે જે વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધોના, —કારણભૂત થઈ. એટલે જ આ બધી જટિલ યાંત્રિક યોજના અને રાક્ષસી મહેનત અને સગડન કરીને આખરે વિશ્વયુદ્ધમાં એ સંપત્તિ પરિણમવાની હોય તો યુરોપની સંસ્કૃતિના એ અંગનો જેવો ને તેવો સ્વીકાર કરતાં આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. અને હિંદ પોતાની આગતી રીતે આ પ્રશ્નો ઉકેલ લાવી શકે તેમ છે, પરંતુ એમ કંપા માટે આપણી પ્રગતિએ—ખાસ કરીને ભણેલા લોકોએ—વિચાર કરના થઈ જવું જોઈએ. પ્રશ્ન આ છે: ભૌતિક વિદ્યાઓની પ્રગતિને લઈને તથા ઉદ્યોગોમાં એ પ્રગતિનો સંગઠીત રીતે પ્રયોગ થાય છે તેને પરિણામે, પ્રગતિના જીવનમાં અને માનવજાતિની પરિસ્થિતિમાં જીવનની અનુવાનો જે ભંગ થાય છે

અને ત્રાગ્યુ અર્થઝંકિત, મ્વાર્થ પરિચાલિત સામૂહિક જીવનના ધડતર તરફ નમે છે તેનો ઉપાય ગો છે? દૂકામા, ભૌતિક વિદ્યાઓની પ્રગતિને અપનાવતા એના પરિણામરૂપ ઔદ્યોગિક જીવનના જે કાચડાઓ (મુડી મનુર, ગરીમાઈ, અસ્વસ્થાગિતા વગેરેના) ઉભા થાય છે તેમને દૂર કેવી રીતે ગખવા? આનીજ સાથે વધારે ભૌતિક પ્રશ્ન પણ વિચારી લેવો ઘટે છે. ભૌતિક વિદ્યાઓની પ્રગતિનો અને એના પરિણામરૂપ ધન વિકાસનો ઇન્કાર આત્મની પરિસ્થિતિમા ઇષ્ટિ તથા શક્ય છે ખરો? અને યત્રોનો ઉપયોગ તથા અમત્તની વર્ગ થવા દેવાની જરૂર આપણો સમાજ સ્વીકારે તો યુગપમા જે મુશ્કેલીઓ ઉભી થશે છે તે આપણે ત્યાં થાય ત્યારે એનો ગો ઉપાય?

એક પુત્ર હું પહોંચ્યો ત્યારે ઝીમર આવતી હતી એટલે ઊંચો હતી પેલામા આવ્યો.

વણી ઝપટી ગોવન હોદ્દા પર આવી સામાન લઈને રેલેશને પહોંચ્યો. ટેકસીવાળાનું બાકુ પણ ઠી-ભારે થયું હતું — એક પાઉન્ડ ને ૭ પેન્ડા.

પ મી ઓફ્ટોથર ૧૯૫૫: બપોરે ૧-૨૦એ વડન પહોંચ્યો. વણા કાગળોની ટપાલ વાટ જોની હતી. સેન્ટ પૉલ ગ્રુપનાં ૧૨૨૮મે પાઠ મોકલ્યાની દીવા લાયબ્રેરીયન મિ. મીચર્ડનો મળ્યો. થોડા ફોનકાલે ઉઝીના લીધા, કાન્કે એડીયટ અને ફાઈ કપનીના નેગેટીવો બોયના માનમાં નાશ થઈ ગયા હતા. એટલે સેન્ટ પૉલના ફોટાના નેગેટીવ હજી નહિ. મુશ્કેલીથી ફોટાઓ લઈ તેમના ઉપરથી નકલ કાઢવાનો ઓર્ડર આપ્યો.

*

*

*

મારો તો મુંબઈને યાદ કરવે એવું સન્માનુ જાણતું થયું થયું. મારે તો એનર્વી ગયા વચ્ચે છટકા ન હતો પણ દુનિયાન એ મજાની વડના બની.

સેન્ટ પૉલ ચૂંટણીમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે પોણો કલાક હું કામમાં લગાડી શકું એમ લાગ્યું. અને ૪૬ સેન્ટ સ્ટીફન્સ એવેન્યુ — એ શ્રી અરવિંદ સેન્ટ પૉલ ચૂંટણીમાં દાખલ થયા ત્યારે એમની મહેવાની જગોનું સરનામું હતું. — તે જગો પાસે જ હતી એમ તપાસ કરતાં જણાયું. થોડો વસ્ત્રાદ શરૂ થઈ ગયો હતો તોપણ બસમાં હું એ જગોએ તો પહોંચી ગયો. સારી વસતીવાળી જગો લાગી. ૪૬મો નંબર જે ધરતો હતો તે કાપી બાજીનું હેલ્ડું ધર હતું અને એને જોડીને જ કાટખૂણે એક રસ્તો જતો હતો. એટલે મને શંકા થઈ કે આ રસ્તો જો નવો થયેલો હોય તો અસહન ૪૬ નંબરનું ધર રસ્તામાં લેવાઈ ગયેલું હોવું જોઈએ. કોઈને પૂછવાનો અર્થ પણ ન હતો. ૧૮૮૪ની હકીકતનું આજે સમર્થન કરે એવા કેટલા ? અને ત્યાં તો બદલાતા બાકુઆનો અને એ વિશ્વયુદ્ધો પછીની વસતી — એટલે કોઈને પૂછવા વગર જ પાછો વળ્યો અને વસ્ત્રાદ પણ જોસમેર શરૂ થયો.

મારે જે બસમાં ૩૧ ફ્રીન્સમેટ મુખી જવાનું હતું તે એ જ બસ હતી જેમાં હું કોઈડન પાસેના એનર્લી પરામાંથી રોજ આવું છું એ બસનો રૂટ નં. ૪૬, — ફીઝલ પેલેસથી રોપર્સ બુશ મુખી એ દરરોજ સીધી દોડે — દર ૭ મિનિટે એક. મારે નં. ૪૬માં રોજ ઓછામાં ઓછું બે વખત બેસવું પડતું. સવારે આઠ, નવ કે દસ વાગે અને સાંજે પાંચથી નવની વચ્ચે, ત્યારે કામમાંથી છૂટું ત્યારે પખી ઓસ્ટોબરે ૪૬ સેન્ટ સ્ટીફન્સ એવેન્યુમાંથી પાછા ફરતાં મારે નં. ૪૬માં કેન્સિંગ્ટન સાહિય મુખી આવવાનું હતું. અને ત્યાંથી બે સ્ટ્રેકેસ લઈને એનર્લી માટે જંગ મોડેથી એ જ નં. ૪૬ની બસ પકડવાની હતી. રોજ જવા આવવાને લઈને કન્ડક્ટરો મને ઓળખી ગયેલા અને એક બે હિંદમાં આવી ગયેલા તેમણે મારી સાથે જૂના જૂના વિષય પર વાતચીત કરવાની પણ દેવ પાડી હતી. કેટલીક સ્ત્રી-કન્ડક્ટરો તો એ વગ્નથી નવાઈ પામતી કે નં. ૪૬ના પહેલા સ્ટેશનથી લગભગ ઊંડા

સુધી આપુ લડન ગેજ વટાનીને જનાર પણ એક મુમાર બસમા હોઈ શકે છે। ખાત્રો એક કલાક મને ૩૧, કીન્સગેટ ટેરેમ પહોચના થતો હું સાગે દા વાગે મમમા ચાલો ત્યાં વગ્માટી થોડો બીજો હોતો સ્ટીકટર મળક કન્વાને ટેવાયેલી હતી એણે આ છેડે મને કહી જોરેનો નહિ એટલે “Come in, Come in”-હમતા હસતા મને આવમા આપીને પૂજ્ય, “હેનુ ઝેશન?”-“The other terminus?”

મે કહ્યું “ના, હમણા તો કવીન્સ ગેટ સુધી ત્યાંથી પછી આ જ નબર મારે લેવો પડશે”

‘Perhaps I might see you again when I board it’ - ‘પાછો ત્યાં આ નબરમા બેસીશ ત્યાં મારા હું તમને બીડવા મળુ પણ ખરો અને થયું પણ એમ જ ૩૧ કી સ ગે પ જર્લ કામ પનારીને બે સ્ટેક્સ ઉપાડીને બસ ઝેડ પ જર્લને પડે વસદે ઉમો સ્ત્રી અને ત્યારે બસ આવી ત્યાં એ જ ટીકડાગા! એ તો મોઢી આશ્વર્ની ખૂમ પાડી ઉભી। ‘So you are there!’ - ‘તમે પાછા આવી પહોચ્યા

મે કહ્યું Yes, with more rain and two suit cases!’ - હા, વવારે વગ્મા અને બે સ્ટેક્સ સાથે.’

But how did you know that I would be in this bus It is wonderful!”-“આ મમમા હાજર એ તમે રી રીને જાણ્યું હતું? -એણે પૂજ્ય

I did not know but sometimes we speak the truth without knowing it’ મે કહ્યું -“મને ખમા ન હતી, પણ કોઈવાર આપણે જાણતા વગર સાચું હોય છે તે મોનીએ છીએ’ એને માત્ર વામ્થ ગળી ગાળ્યું અને એ વિચારમા પડી ગઈ। મારે અગી જાણવું જોઈએ કે એક રીને ‘પ્રોફેસર’ તરીકે મારા

જગ પણ વાંક કે ભાગ વગર ગણીતો થઈ ગયો હતો. શા માટે? કેવી રીતે? તેની મને ખબર નથી. કદાચ પેટો ફિટ્થા પાછો ફરેલો અંગ્રેજ જે લંડનમાં નં. ૪૬નો કંડકટર થયો હતો તેણે એક દિવસ પૂછ્યું હતું કે તમે કોને બહાર જવાના છો?—ત્યારે મેં કહેયું કે ‘ઓફસર્ડ જવાનું થશે’ અને એના કાગળમાં ત્યાં ફિલ્મસ્ટ્રીની સંખ્યા છે એમ જણાવેલું. તે ઉપરથી એણે નકી કરી લીધું હશે કે “હું પ્રોફેસર છું.” અને એ વાત નં. ૪૬ના કંડકટરોમાં પસરી હોવી જોઈએ.

પણ તે દિવસે સાંજે હું નં. ૪૬માં બેઠો તે પંચકમાં હશે! કારણ કે છેક છેલ્લે ઝેરને જવાને બદલે એ બસ વચમાં રેલ્વેમાર્ગ કામ આગળ જ અટકી જવાની હતી. એટલે ધોધમાર વચ્ચામાં બે સ્ટ્રેક્સ લઈને મારે વચમાં જ ઊતરી જવાનું થયું. અને બીજી છેક છેડે જનાર બસ આવે ત્યાં મુઠ્ઠી વાટ જોવાની ફરજ પડી. હવેટ હીકીક પવગીને ફંડીમાં મોડો એનર્વી પહોંચ્યો.

*

*

*

૬ ઓક્ટોબર: સર હર્મર્ટ રીડનો જવાબ આવ્યો. કામે મુલાકાત ૧૧ વાગે છે.

૩-૩૦થી ૫-૩૦ મિસિસ નોર્મ હરિશનની મુલાકાત ગ્રાન્ડગ્રેટથી આવ્યા છે તે થોડા દિવસ અડી રહેશે. ૬-૪૫ એનર્વી પાછો ફરેલો ફાટા મારે પ્રયત્નો ચાલુ.

૭ ઓક્ટોબર: કાગળનો ઉત્તર ૧૧વાગે હર્મર્ટ રીડની મુલાકાત. (કાર્ટ લેન—પ્રોડવે હાઉસ—ઇ. સી. ૪)

મારી યાત્રાનો ઉદ્દેશ, શ્રી અર્વિન્ના જીવનની રૂપરેખા, એમના પુસ્તકનો ખ્યાલ, કાર્યનો પણ વગેરે આપ્યા.

ગણીતે આનંદ થયો કે સર હર્મર્ટ રીડ Life Divine વાંચે છે એમણે શ્રી અર્વિન્ના એક બે પુસ્તકો વાંચ્યા છે.

મેં એમના કાચગથો, સાવિત્રી તથા ક્યુચર પોએટ્રી વિષે કહ્યું. 'લવ એન્ડ રેથ,' 'ગ્રેઝ ઓફ ગોડ,' 'ઑન આર્ટ' (માફ પુસ્તક). અને થોડી પત્રિકાઓ એમને આપી.

ધણા શાન્ત પ્રકૃતિના માણસ લાગ્યા. લંડનમાં બહુ જ થોડું રહે છે મોટે ભાગે જહાઝ 'ચોર્કશિપર'માં રહે છે. આધ્યાત્મિકતાની કાંઈ સમજ હોય એમ પણ લાગ્યું. શ્રી અગ્નિદેવિ વિષે બી. બી. મી.માં પ્રવચન કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે એમ કહેતાં તેમણે કહ્યું કે કટ્ટિસગને કહી શકો છો કે "હું મારા તરફથી એવા ઓડકારદ માટે લલામણ કરું છું."

અર્થ-કેન્દ્રિત સામહિક જીવનને પરિણામે ઇંગ્લેંડમાં બીજાં નૈનિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને આન મળતું નથી. એ મારી ફરિયાદના મુદ્દાનો એમણે સ્વીકાર કર્યો. પોંડિચેરીની યુનિવર્સિટી તથા અન્ય પ્રવૃત્તિ વિશે પણ વાત થઈ. ઉઃનાં ઉઃનાં એમણે પોતાનું એક પુસ્તક "Education for peace" અમારી મુલાકાતની મધુર ઓડિનના ચિન્હ તરીકે આપ્યું.

૧-૩૦ થી ૨-૩૦ જન્યનિ દરમિયાન મુલાકાત.

બપોરે જન્મવાનો વખત થઈ ગયો હતો એટલે ડોરીમે પ્રથમ તો આવીને જાણાવ્યું કે લંચનો વખત થઈ ગયો છે એટલે મારે જહાઝ જાહેને ખાઈ આવવું એ મારી ફરિયાદ છે. પણ હું કામમાં પડ્યો હતો એટલે ઉઃચો નહિ. થોડીવાર પાછી આવીને લાલીખાઈ તપાસ કરી મઠ અને ફરીને આગ્રહ કર્યો, "તમે જમી આવો, વખત મથા પછી રેટોર્ન બંધ થઈ જશે!!" મેં કહ્યું - "ડોરીસ! બાપુ વર્ષ સુધી ખાધું છે એટલે એક જો દિવસ નહિ ખાઈ તો મરી નહિ જવાય કામ અન્યાયે તો પહેલું."

મૂંઝે મોટે ચાલી ગઈ. થોડીવાર પછી ચહા, ફળ, થોડી રાટી, ચીઝ, વગેરે મોકલાવ્યું તેનાથી ચાલી ગયું.

weak" આમ શ્રી અર્ચિદે અમને કહેતા જોઈને ટકા મળ્યો, એટલું જ નહિ પણ એમાં નુકસાન જો પડ્યું પૂજારી

“એક વખત મેકનઓના યેમનનો વર્ગ ચેતા હતા માટે શ્રી-લેમન કબાનુ હતું કે વોડ તો કનાકમા રૂપાં હતા, અને મેકન વોડ કાઈ વિદ્યાર્થી પાને અટકીને એને કાઈ અમનના આક્રી, રૂપાં હતા અને નજી એકેએક વિદ્યાર્થી પા નખના એક વિદ્ય પાળાથી એમનો મળી અનાજ મળાયા “Do not steal the poet's gold” તુ વિદ્યાના પાંચો “હુ ક્યા કવિનુ મોનુ ચો છ” એટલામાં બીજા સામન્ય “Do not steal the poet's gold” ત્યારે હુ મળ્યો કે એ વામનુ શ્રી કનનાને તેઓ મોલી ન્યા છે

એક વખત ડા. વોમને રાત ચોવી દિહેટની અમ માટે હનામ વહુઅવા માં મોનાયા ત્યારે પ્રભુપ તરીકે વિદ્યાર્થીઓને ક્યુ, “કિહેટ વિં કુ નુ ન જસુનો નથી” મિ. એલીએ ઉમેર્યું, “એમના એ વાદ્યથી વિદ્યાર્થીઓને શ્રી સાહન ભાગે મળ્યુ મળ્યા.”

ભુદિની શક્તિ મ્યાનિ છે એ વિદ્ય નીચી પડ્યો ત્યારે મિ. મેકલીએ ક્યુ કે “પ્રાણીઓમાં પણ ભુદિ તો હોય છે, એટલે કે પ્રાણીઓને અનાજ મેળા થાય છે અને એ જ્ઞાનનું જ નવ પ છે—દમ એમાં દનીડ કે નર્ડ એના જ હોય છે

મે એમને જણાવ્યું કે પ્રાણીઓ માનવના ભાવ તથા વૃત્તિનો પ્રયુક્ત આપે છે એટલું જ નહિ પણ સનન માનવ તત્ત્વને પગિશામે પ્રાણીઓમાં ક્યારે પણ થાય છે અને કટનાક માનવના ગુણો પણ પ્રાણીઓ પ્રાપ્ત છે

વગી પ્રાણીઓ સુ મ પ્રાણ્યના વાનાવજા વિં માનવ મના વગા ન વધારે સુચેન હોય છે તે હ લખ, અમના, મેગ વગેરેની

મૃત્યુના પ્રાણીને પહેલી થાય છે. એવા દાખલા બનેલા છે જેમાં વફાદાર પ્રાણીઓએ માલિક માટે પોતાના પ્રાણ આપ્યા છે.

મેં એમને શ્રી અર્વિંદને અલિપુર જેલમાં જે સાક્ષાત્કાર થયો હતો તેનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. પોંડિચેરીના છવન વિશે પણ થોડો ખ્યાલ આપ્યો. રાજકારણમાં એમનું ઉચ્ચ સ્થાન હતું તે જણાવ્યું. પૂર્વ અને પશ્ચિમની બન્ને સંસ્કૃતિઓથી તટસ્થ રહેવાનો અનુભવ શ્રી અર્વિંદને થયો હતો અને એને પરિણામે બન્ને સંસ્કૃતિઓનો સાચો અને છવંત સમન્વય માનવજાતિને માટે આપવાની સ્થિતિમાં તેઓ છે એ વાત મેં એમને જણાવી.

બીજા શિક્ષકો પણ પોતપોતાના વિષયમાં કેવા નિપુણ હતા અને શીખવવાની કેટલી કાળજી લેતા હતા તે પણ જણાવ્યું. સેન્ટ પૉલની શાળા ડૉ. વોકરના આગ્રા પછી જ જમી અને વિકાસ પામી.

વર્ષો પછી કન્યાઓની સફલ ઉમેરવામાં આવી ડીનકોલેટ પોતાની સંપત્તિનું દાન કરીને સેન્ટ પૉલની શરૂઆત કરી. એના વિદ્યાર્થીઓમાં મિલ્ટન, માર્ક્સબે, પેપીસ વગેરે ધણા પ્રખ્યાત અંગ્રેજો છે.

પોતે ઑક્સફર્ડના કોનોકવીયમ - સંસદ - વિશે મને પૂછ્યું. જે ત્યાં પ્રવર્તતી પૃથક્કરણ અને પુનર્બંધન (Analysis and reconstruction)ની, વ્યાકરણ અને ભાષા પરના અતિશય ભાર વિશે વાત કરી. એમણે શોક દર્શાવ્યો. પોતાના સમયમાં કેવા મબીર વિચારકો હતા તેની ગેઠાગરીનો અફમોસ કર્યો.

શ્રી અર્વિંદના ભાઈ મનમોહન સાથે પોતે વધારે પરિચિત હતા એ પણ જણાવ્યું. શ્રી અર્વિંદ વિશે, એમના સેન્ટ પૉલના છવન વિશે, લંડનમાં એમના વસવાટ વિશે કશી વિગતવાર માહિતી આપી શક્યા નહિ. એમણે કહ્યું: “એ ઉંમર, ૧૩ થી ૧૮ વર્ષની, એવી છે કે છેલ્લાઓ પરંપર એ પ્રકારની માહિતીમાં ભાગ્યે રસ લેતા હોય છે.”

વાત સાચી હતી શ્રી અર્ચિ ૨૦૧૨ હતા અને પ્રામી ૧
 ૨૦૧૧ શીપ લઈને મેંજ્ય નેજર, કેમ્બ્રીજમાં ગયા હતા એ હુમીયતી
 પણ પ્રો સીરીસ મેંજીને—એમના સમકાલીન વિદ્યાર્થીને—ખૂબ ન
 ૧ હતી!

એમનું ધર્મ મને સાથે લઈ ફરીને જતા નું આપણા ચંગતના
 સમૃદ્ધ પા ૧ ધર્મના જેવું મેંડી બાધણીનું માગ વગ નું સુરક્ષ ધર હતું
 નીજી હતી પણ હજી નજ આન્યા નથી પાણીના નિશાન માટે
 મટર પણ નથી. જાગરૂ વ્યવસ્થા છે અને ગરમ પાણી માટે નાકડા
 બાગીને એ ટાકી લગી મળે છે તેમથી હાથ વાસણ વગેરે ધોવાની
 ગોપલુ કરી છે મકાનના પાછવા ભાગમાં વચમાં સુરક્ષ ચોરસ હાટિ
 પાગીવાળું મેંડન છે અને મચના લામ્પવાગો લામો મુ મિન નવા
 ટોડ ઉગાડવાનો માગ છે સફળતાના સમગ્ર ઝાડ પણ હતા દૂધ
 માખણ દૂધ વગેરેની ખૂબ છૂંદ હતી એમના પત્ની પાંચ વાગે બાડા
 થી આન્યા અને ચહા મિ ઝી ૩૬ વગેરે લાસીને વાતોમાં જોડાયા
 હાઈમટની પ્રાર્થના અને એના ગીત ગામડામાં—વાન્ટેજ રોડમાં—
 ગવાતા હતા તેમાં ગાતા હતા ક્ષિત્ત ધર્મના આ સમૃદ્ધ—જીવનને
 અર્પતા માર્ગમાં બનેને ખૂબ ગ્રહ છે એમ મને નામું

મિ. મેંજીએ વિશ્વનું લખેનું શ્રી અર્ચિ નું જીવનચિત્ર
 વાચવાની હજી જણાવી એમના પત્નીએ પોતાને હાથે બનાવેલી
 કેમ્બ્રીજના ઇગ્નેહ માં ખાતરી કેમ્બ્રીજ અને ખોલે હતા મિ. મેંજીનું
 સાવજી શાન નવચ અને સુખી નામું બચ્ચતિનો મ્લોમ મનમાં
 યાદ આ પેા અર્ચન સમુદ્ધ સુચરેનુગુણ સવાસ્વરયાસુ ચત્રા”

સાંગે પાંચ દેના બાગમાંડીમાં માગ ડમ્બામાં નજો દેનેની
 ટોમ્બીઓ પણ હતી હુ તન ઉલસીન તરીકે એમ બાગુ મેંડ હોનો
 અને એમની સાવચીનમાં અ નેતાની હજી ન હતી એટલામાં
 ૧૧ જાના મચના જોનું તે વિજીનીના દીવાના તેમના જોનું પ્રતિમિય

પડતુ હતુ એટલે એમના ગ્વાલાવિક હાવભાવ, હલનચલન વગેરે બધુ જ જોવામા મને ત્સ પછો પોતે તદ્દન એકાનમા હોય એ પ્રમાણે નિર્મધ રીતે એમની વાતો ચાલતી હતી છોકરાઓ સાથેના પ્રેમની વાતો થાય એ એમની ઉમરે ગ્વાલાવિક પણ હતુ અમુક માણસ કેવો છે એ વિશે વાત કરતા એક કહે, "He is ghastly"

સાજે છ વાગે લડન પાડો ક્યો ત્યારે ઇંગ્લેન્ડની એક સમ્કારી ચક્રિતાના કુટુંબનો સબધ થયો તેનો આનંદ હતો

લડનથી મે દિનાકરનુ લખેનુ (શ્રી અર્ગિંદ) 'મહાથોગી' પુસ્તક મોકલાવ્યુ મિ. મેઘવીને એમાથી અંગ્રેજ ગભ્યતા ઉપગતી વડક દીઠાઓ ગમી નહિ પણમા એમણે લખ્યુ

મવમેરીઝ ઇન્ટરેને-વાન્ટેજ બર્કશાયર
ઓક્ટો ૨૬-૧૯૫૫

વડાવા શ્રી પુગણી,

તમાગે પત્ર મળ્યો તે માટે તથા 'મહાથોગીની'ની નકલ મારે માટે મોકલી તે માટે તમાગે ધણો આભાર એ પુસ્તક મને મળ્યુ તેથી ધણો આનંદ થયો છે કે તે સપૂર્વક વાચુ છુ શ્રી અર્ગિંદ વિશે જાણનો ન હતો એની વણી વગ્તુઓ અમાથી મને મળે છે-અને વધારે તો એ કે તે જમાનાનો અને ખ્રિષ્ટિય લોકો હિંદનો બચકરી હમજો બહને ન્હા હતા તેનો હનિહાસ હિંના દષ્ટિમિદુથી મે પડેનીજ વા વાચ્યો એ દષ્ટિમિદુને મમજી વડુ છુ તથા તેની મ્દર પણ ફગી શકુ છુ અને ખ્રિષ્ટિય યોગના કાયો અને ઉદ્દેશને ધણીનાર કેરા અર્થમા, અને મને વાગે છે કે ધણીનાર સાચા અર્થમા, લેવાતા હતા તે પણ કણુન કકુ છુ પણ મને લાગે છે કે આજ સી. એસ.માના ધણા યોગોને હિંદ પ્રયે અને હિંદી મિત્રો પ્રયે જે માયો પ્રેમ હતો તેને ચેખક ન્યાય કરના નથી કુ નથી વાન્નો કે એ સર્ચા

“Exploitation” — લોની ચૂંટણી ક્રિયા જ હતી. શ્રી અન્નિદની બુદ્ધિ સુદૃઢ અને વ્યુત્પન્ન હતી અને થાય છે કે એમને વિદ્યાર્થી તરીકે વધારે સારી રીતે જાણ્યા હોત તો સાડ થાત. મનમોહન માટે મને પ્રેમ છે તેમા એમના લાહની પણ સમાવેશ જી શકાત તો કેવુ સાફ એમ થાય. — સીગીન મેડની

ત્યાંજી હ ડીએમ્બના પત્નિ યોગ વિદે એમનું દષ્ટિમિત્રુ આપણને જોવા મળે છે

૮ ડીએમ્બ, ૧૯૫૫

“જીવનચલિ અપૂર્વક વાચુ છુ હુ ધાડ છુ કે એ જાનની મીસીમીજમ અગ્રેજ માનમને સડજ નથી, પરંતુ એના વાચનથી મને શ્રી અર્થિદ માટે ધણ માન અને પ્રશસા થયા છે”

આ એમનો એકમ એમના પોતાના પૂરો નથી અને એ એમનુ કથન — “અગ્રેજ માનસને યોગસાધના પ્રત્યેની દૃષ્ટિ સડજ નથી” એ તદ્દન સાચુ છે અને અનુકૂળતા, બાલ વસ્તુઓનું જોડએ તે જના વધારે મૂલ્ય, પંચા, પરિચિતિ વગેરેની સમાજમા ઉત્તમ વસ્તુઓ તરીકે ગ્રાપના — તથા સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ફોર્મોમાં મુખ્ય વે વિસ્તરતો એનો યમિા હનિદાસ આપણને ખાતરી આપે છે કે યોગ સાધના, ધર્માનુભવ, આધ્યાત્મિકતા વગેરે પ્રત્યે ઉપજ જણાવી તેની દૃષ્ટિ ઇંગ્લેન્ડની હોય એ જ વ્યાભાવિ છે

ડેવો કાગળ મિ. કોલેનના પત્નિ ઉત્તર તરીકે આ યો તેમાં અગ્રેજ માનસની જ નહિ પરંતુ યુગેપના માનસની એક મથી એની પ્રગતિનો માર્ગ રૂઢની આપણને જોવા મળે છે

૬ જાન્યુઆરી, ૧૯૫૬

શ્રી અર્થિના યોગનું અનુચીતન દુનિા મડળ આ દેશમાં મળ્યાય છે તે જાન્યુઆરી મને જમ પડ્યો છે પણ મને ભા છે કે એ

મારે માટે નથી એક વાત તો એ કે ૮૫મે વર્ષે હું એને માટે અતિ વૃદ્ધ છું પણ વધારે અગત્યનું કાળ તો એ છે કે હું ધર્મે પ્રતીતિવાળો ખ્રિસ્તી છું અને મારે થવું જોઈએ તેની આત્મિક જાતને મારામા ધડપાને માટે એ ધર્મમા જ હું કરી શકું તેના ઝરતા ધણ વધારે પડેનું છે એટલે યોગમા મને સહાનુભૂતિનો પ્રેરેનો રસ છે પણ એથી વધારે નથી—મારે માટે યોગ અતિ અતિ ગૂઢ છે—અગમ્ય છે”

આ નાના પત્રોના અનુસરણો મેં જાણી જોઈને આપ્યા છે કાળ કે એમાંથી એક સચ્ચારી અને સુશિક્ષિત અંગ્રેજનું આધ્યાત્મિકતા પ્રત્યેનું વલણ અષ્ટ થાય છે એનું જ નહિ પરંતુ એના બે સાચા અને સમગ્ર કાળો પણ હમ્મસ રજૂ થયેલા જણાય છે યુરોપમા પગાતો ખ્રિસ્તી ધર્મ કોઈ ધાર્મિક અનુભૂતિ પ્રત્યે એમને લાગ જતો નથી—સિવાય મૂઠીલાં રોમન ડૉલિક લોકો બ્યારહાડ અને શુક ગણાતી અંગ્રેજ પ્રજાને યોગ અતિગૂઢ લાગે એ સમગ્ર શકાય તેવું શા માટે જીવનમા અત્યાર સુધી જડેલા માનસિક ૬ નીતિના આત્મિક-માથી આપણને યોગ્ય કે ઈલ લાગે તેની પસંદગી ન કરી હોય અને તે પ્રમાણે ન ચાલવું? સામાન્ય ચેતનાવસ્થામા જ માનવે ‘ધર્મ’નું આચરણ કરવાનું કે,—અને આચાર જ ધર્મનું મૂળતત્ત્વ છે,—અનુભૂતિ નહિ અનુભવ, શ્રદ્ધા, લક્ષિત વગેરે ગૂઢ તત્ત્વો એમા થોડા વળા—માનવપ્રકૃતિના મધ્યગણની નિર્મળતાને માટેની છૂટ તરીકે,—પ્રમાણમા છે તો ખા. પણ ખ્રિસ્ત ધર્મના નૈતિક અંશો જીવનમા મથાશક્તિ ઉતારવા એનાથી વધારા આગળ જવાની પના પણ કોઈ હેવાતા ખ્રિસ્તીને લાગે હોય છે અનુભવ, ખ્રિસ્ત ધર્મની અનુભૂતિના મૂળમા જે વિશ્વપ્રેમ ગડેલો છે તેને પોતાનાથી મને તેટલું દાન, પગપગ તથા સેવાના કાર્યોમા પગિજન કરવા હિપ આજમાનના Convinced christiansનું ધ્યાન હોય છે પરંતુ ધર્મનું નહ્ય ૬૨મ આવાગમા નહિ, અમુક જાણના નિમ્નો પાળવામા કે દાન પગપગ ૬ મેવામા માન નહિ પરંતુ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિમા ગડેનું

છે, એ વાત એ લોકોના ધ્યાનમાં ઉતરી શકતી નથી. "I and my father are one," "know thyself" - "સર્મન ઓન ધ માઉન્ટ" અથવા તો "Love thy neighbour as thyself, or if you are hit on the left cheek, turn your right to suffer another."

"હું અને મારા પિતા, પ્રભુ એક છે" એ વાક્યની પાછળ કે પર્વતના શિખર પર જે ધર્મ બોધ આપ્યો છે તેની, અથવા તો "હાથે ગાથે કાઠી તમારો મારે તો જમણો ગાથ ધરજો" એ પ્રકારના ઉપદેશની પાછળ તો આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ રહેલી છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. યુરોપના ખ્રિસ્તીઓએ એ સિદ્ધાંતોનો ઉપાડે છે એ સેંકડો વર્ષો સુધી ભંગ કર્યો છે. સેન્ટ ઝેવીયર જેવા સંત ગણના પુરોએ ખ્રિસ્ત ન હોય એવા કાફર લોકોનો નાશ કર્યો છે. સર્વ પ્રકારની રાજસભ્યતામાં આવશ્યક કષ્ટનીતિ અને સરકરી ગળનો ઉપયોગ કરીને યુરોપની અવસ્થિત, જનમ અને સંગઠિત પ્રજાઓએ બીજી પ્રજાઓને લૂંટી છે અને પોતાના મનને મનાવવાને પડીથી એ દેશોમાં પાદરીઓ મોકલ્યા તેની પાછળ પણ રાજકીય હેતુ તો એમની ગળત્રીમાં હુમેશાં રહેતો આવ્યો છે. એ પ્રકારના ખ્રિસ્ત ધર્મમાં નીતિના અમુક સિદ્ધાંતો પાલનથી વધારે કાંઈ કરવાનું હોતું નથી.

જડ પદાર્થનું જ્ઞાન મેળવવા માટે અવલોકન, પ્રયોગો વગેરેની બનેલી ભૌતિક વિજ્ઞાની શુદ્ધિ પ્રધાન પદ્ધતિનો યુગેયે સ્વીકાર કર્યો તેની પાછળ એ વસ્તુ અપ્પાહાર રહેલી છે કે ભૌતિક જગતમાં તત્ત્વો પડેલી નજરે દેખાય છે તેમાં નથી, પદાર્થતત્ત્વમાં રહેલું સ્વ અતંત છે. આમ સૂક્ષ્મ વસ્તુની પાછળ કાંઈ ભૌતિક મૂળ નથી છે. જુદી જુદી શક્તિઓ, અપ્રમદ શક્તિઓ પણ જડમાં રહેલી છે એ પ્રકારની મૂળાનો સ્વીકાર આપણો જમાનો કરે છે. પરંતુ, માનવના અંતરમાં એની અન્યારની અજ્ઞાન પ્રદીપ્તિની પાછળ કાંઈ દિવ્ય શક્તિના મંદુર છે એ

વાતનો સ્વીકાર કરવામાં યુગેપીયન માનસને અગમ્યતા, ગૂઢતા તથા પ્રાચીન પ્રિયતા, વહેંચીપણું, વેવલાવેડા વગેરે દેખાય છે. ખ્રિસ્ત ધર્મમાં ક્રાઇસ્ટ-ચેતનાની પ્રાપ્તિને કે દિવ્ય ચેતના સાથે માનવની ચેતનાના યોગને ભાગ્યે સ્થાન હોય છે. પરંધર્મના લોકોને ખ્રિસ્તી બનાવવા—એટલે કે ખ્રિસ્ત ધર્મનો બાહ્ય સ્વીકાર એમની પાસે કરાવવો—અને બને તો એમના હૃદયમાં આર્થિક ઉન્નતિ લાવવા માટે પરોપકારી પ્રયત્નો કરવા એમાં ખ્રિસ્ત ધર્મની સીમા આપણે તો જોઈએ છીએ. એ ધર્મની સૌથી નિર્બળ બાજુ બુદ્ધિને એમાં સ્થાન નથી એ છે. હિંદુ ધર્મમાં વ્યવસ્થિત સંગઠનની, આચારની અને માન્યતાની એકતાની ખામી છે, પણ એમાં વિચારની, ચિંતનની તથા બુદ્ધિની સ્વતંત્રતા રહેલી છે. અને અંતરના ઉદ્દેશ અનુસાર વર્તન કરવાની—આચારની—સ્વતંત્રતા પણ છે. બુદ્ધિને દેશવટો દબાવે પણ ધર્મને સમર્થ ક્યારે બનાવી શકાય? જ્યારે એમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિનું તત્વ પ્રધાન હોય ત્યારે એટલે કે, બુદ્ધિને બદલે ભાવને આગળ પડતું સ્થાન આપવામાં આવે ત્યારે. પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મનો ઉદય થયો તે પૂર્વે રોમન દૈથોલિક ધર્મમાં એ પ્રકારની શ્રદ્ધા તથા ભક્તિને ધ્યાન હતું. પરંતુ ૧૬મી સદી પછી પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મમાંથી એ તત્વો ખાતલ થયાં અને બુદ્ધિની સ્વતંત્ર વિચારણા કે તર્કની યુક્તિને સ્થાન મળ્યું નહિ. એટલામાં ભૌતિક વિદ્યાઓએ પ્રગતિ કરી. એટલે સમગ્ર યુરોપની આગળ પડતી પ્રગતિઓનું ધ્યાન એ પ્રગતિનો સામુહિક લાભ લઈને ધનપ્રાપ્તિ અને રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરવા તરફ ગયું. આખી સંસ્કૃતિએ બહિર્મુખતા તરફ જોડે લીધી. સામાજિક જીવન, રાજકીય બધાગણ, આર્થિક હવન, આંતરરાષ્ટ્રીય સત્તા વગેરેમાં એ પ્રગતિઓની શક્તિનો મોટો ભાગ ગ્રાસાય ગયો.

પછી તો સામ્રાજ્યો ગ્રથપાયાં એટલે પોતાનાં હવનનાં મધ્યોજ ઉત્તમોત્તમ છે એવું પશ્ચિમની પ્રગતિઓના મનમાં ઠસી ગયું. હવનમાં પ્રત્યક્ષ વિજયના જેવી બીજી સફળ દલીલ નથી એટલે પૂર્વની પ્રગતિઓએ

પણ યુગોપની સમૃદ્ધિના, યુગોપીય જીવનના ચર્ચાને યી યુ આને
પણ પ્રાં બેલી જેવા પોતાને 'Convinced christian' માને છે
પરંતુ એની યાજ્ઞ યુગે પે ૧૬મી સદી પછી ઉપગતવેના જીવનના મત્યે
ઉત્તમોત્તમ અને આખરી છે એની માન્યતા નહીં છે મોટી વહેલી
યુગોપને એ માન્યતા બ નથી પડે એમા અને તો શકા નથી.

૬ ઓક્ટોબર ૧૯૫૫: આને ૩૧, દીન્ય ગે ગેસ મુખમે
શ્રી અ વિન્મા ન્ય નેના ઓની સલા નખી હતી ૨- ૦થી ૪-૦૦
ઓ ડે. પૂરેપૂરે બાહ ગમે હતો બેમા થયેના અગ્રેમ મિત્રો
આધ્યાત્મિક જીવનમા ન તી મુખ્ય દુર ની પૃથક બ ગને મે એમનું
ધ્યાન તેના તરફ લેવા પ્રારંભ થો.

અર્થ ૬ જોડે હુ કે સમૃદ્ધ જન યુજામૂલ્ય સ્થિતિ ઓ
મગ્નિ છે યાં મમ વગનું, આહાર વગનું, નાચ જૂમ્યુ ગેનું
નથી મધાને જોવાને વગ છે પ્રમાણમા મારી પ્રતીતિ મ પતિ છે
ગાળીય સ્વતંત્રતા છે આ બધી ધણી મોટી વસ્તુઓ છે પ્રતીતિ
જીવનની હંટ મિલિઓ છે પણ આ મનુની પૂર્વ નથી એ મારે
તમને મેવ જોઈએ અર્થ નિવાર પણ ધણી મહાન વસ્તુઓ માનવે
પ્રાપ્ત નવાની છે મગ્ન મમૃદ્ જન માટે આવસ્યક છે પણ એનો
ઉચ્ચ અર્થતન નાનન દમવવા મારજ નહિ પણ એથી વધાર
ઉચ્ચ યાં આશા સિદ્ધ નવાનો છે, દોવો જોઈએ નહીં પગિથિનિ
એવી તો નવચિત્ર ગની મવામા આવી છે કે મોટ લાગે બચિત્રો
એમા યનના એ લાગ થયા સિવાય મ્યુ વધાર ધ્યાન મળતુ નથી
મમૃદ્ જન એવી ના યાનિમાને ઉપા દગી ચમ્યુ છે એમાં નમિ
મ્પન મી શરૂ તમ નથી એ યાનિ જીવન જોવા વેમથી ચાતે
તેના વેમથી નમિત્રો પણ એની માથે ચાસુ પડે છે ધણી લેકા એ
વેન મને પોતાનો દોષ એમ જાણે એમાં આનંદ પણ લેના નવા
છે પણ જોમને પોતાનું અનનુ અનન જીવન દોષ છે નેના લેકા

પણ એ યાંત્રિકતા આગળ જાણે પોતે નિરાધાર—અસહાય જેવા બની જાય છે અને પરિસ્થિતિ જેમ હાંકે તે પ્રમાણે હંકાય છે. એ વસ્તુસ્થિતિ આધ્યાત્મિક જીવનમાં કદી સફળતા નહિ મેળવવા દે, કારણ કે આધ્યાત્મિક જીવન શ્રી અગવિંદની દૃષ્ટિએ કાંઈ અદ્વૈત જીવન નથી. એવું નથી કે કલાક બે કલાક આધ્યાત્મિક જીવનને આપવાથી કામ સરશે. આધ્યાત્મિક જીવનનો અર્થ જ એ છે કે અંતરની જરૂર પ્રમાણે બાહ્યજીવનમાં પરિવર્તન કરવાની નતપરતા. અંતરની જરૂર પ્રમાણે અમુક કામ કરવું આવશ્યક હોય તો પૈસા, સગવડ કે બીજી કોઈપણ વસ્તુ એ કાર્ય કરતાં તમને અટકાવી શકે નહિ ત્યારે આધ્યાત્મિક જીવનનો આરંભ થયો ગણાય.

આ એક મુદ્દો અત્યારે મને યાદ છે તે અહીં નોંધી લઉં છું.

બીજા એક બે મુદ્દાઓ ટુંકામાં જ નોંધી લઉં છું. આધ્યાત્મિક જીવન માટે હજારોમાં વાતાવરણ બહુ જ આજુ પાતળું છે. દરેક વ્યક્તિ પોતે પ્રયત્ન કરતાં વાતાવરણના તમસથી, વિરોધથી તથા તેની અસરથી શિથિલ બનવાનો સંભવ છે. એટલે વ્યક્તિગત પ્રયત્નની સાથે સામૂહિક —સંઘનો પ્રયત્ન હોય તો વધારે સહેલું પડે. વધારે માણસોની સંકલ્પશક્તિ પણ પગપર મદદગાર નીવડે. આપણે અમુક દિવસે બેગા મળવાનું છે, આધ્યાત્મિક જીવન માટે સામૂહિક પ્રયત્ન કરવાનો છે એ વિચાર ધણાના પ્રયત્નને ટકાવવામાં મદદ કરે છે વળી આધ્યાત્મિક જીવન વિશે પણ ધણાના મનમાં શકા થયા કરતી હોય છે. આપણે શાંત બેગીએ ત્યારે મનમાં વિચારે કે સંકલ્પવિકલ્પો આવે તેથી પણ કેટલાક નિગરા થાય છે આનાથી ઉવટી સાધનામાં ખતેર પડે એ. આપણે મુખ્ય ધ્યાન આપવાનું છે તે એ વસ્તુના ઉપર છે કે દિવસની પ્રવૃત્તિઓમાં, ગેઝનાં કાર્યો કરતાં, આપણું અંતર સતત નવચન અબી'સા મેવે છે કે નહિ. આખરે સાધનામાં સફળતા લાવનાર એ શક્તિઓમાંની એક આપણા અંતરમાંથી ઉત્પત્તિ માગી અબી'સા છે.

એટલે કે સત્યચેતનાને પ્રાપ્ત કરવા માટેની સાચી તમન્ના, સાચી ધગશ છે. હિંદના વેદમાં એ ધગસને ‘અગ્નિ’નું નામ આપ્યું છે. અગ્નિની શિખા જેમ ઝીર્ણમાં ચડે છે તેમ એ અંતરમાં બળતી ધગસ આપણી આખી ચેતનાને ઝીર્ણ પ્રયે લઈ જાય છે. અગ્નિ વિના યજ ન થઈ શકે. યજ એટલે છત્રનની પ્રત્યેક ક્રિયાને અબીષ્માના અગ્નિમાં હોમવાની ક્રિયા જેને પરિણામે સાધના સફળ થાય છે.

આ કામ ધણું અઘરું છે. એમાં નિષ્ફળતા આપણને વારંવાર મળે છે. વળી આપણી સંખ્યા ઘણી નાની હોય તો પણ આપણને નાસીપાસી થાય છે. પરંતુ સાધનાની સફળતા સંખ્યા ઉપર આધાર રાખતી નથી. એટલે આપણે અંતરથી પ્રયત્ન કરના હોઈએ તો નાની સંખ્યાથી નિરાશ થવું ન જોઈએ.

પ્રવચન પછી ધ્યાન અને ધ્યાન પછી થોડા પ્રસૂતગે પણ રાખ્યા હતા. અબીષ્માનું સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે? અબીષ્માનાં અનેક સ્વરૂપો હોઈ શકે છે. ચોક્કસ રૂપમાં, — કોઈ માનસિક વિચાર, સંકલ્પ, મંત્ર — એને મર્યાદિત કરવા કરતાં આપણી અંતરથી રિથિનિ પ્રમાણે એને જુદા જુદાં રૂપ લેવા દેવાં એ વધારે સારું છે. કોઈવાર અબીષ્મા પ્રાર્થનાનું રૂપ લે, તો કોઈવાર સંકલ્પનું, કોઈવાર આંતર અવસોહનની પ્રવૃત્તિ બને તો કોઈવાર ઝીર્ણ સાથે સંગ્રહનું રૂપ પણ તે લઈ શકે છે. ૧૭મીએ ઑક્સફર્ડમાં શીલીપ બેગલીને ત્યાં મિત્રન હાજરું.

૧૦મી ઑક્ટોબર ૧૯૫૫: ૩-૪૫ વાગે બપોરેખી. બી. સી.ની ઑરીએ નોરા નિરોન અને એની બહેન સાથે મથેલ લી-ટનને દુ' એકઠો મળ્યો વાનચીન સતોવકારક નીવડી મિસ સન્ડે રિફ્રિશનને ઓવરસીઝ ઓક્ટોબરની ઑરીસમાં મળ્યો. બંન્ની વાન સાંભળી છ મિનિટની ગેડિયો — ટોક શ્રી અવિદં ઉપર તૈયાર કરવા અને કહ્યું, મારું મન તૈયાર ન હતું. પરંતુ શ્રી અવિદં વિશે માનિની આપનાં ખૂબ આનંદ થયો. એણે શ્રી અવિદંની એક કવિતા વાંચવા માગણી કરી. "Rose

of God" મેં વાંચ્યું. ઘણું ગમ્યું. કહે તમે કલાણા (નામ બૂટી ગયો છું) અંગ્રેજ લેખકની માફક લાવપૂર્વક વાંચો છો.

સાંજે ૫ વાગે બહાર આવ્યા! પછી તો ઑક્સફર્ડ સ્ટ્રીટની બીડા! બસ, વાતજ ન પૂછે. ન મળે બસમાં જગો, ન મળે ટેકસી! પોણા કલાક અમે ત્રણ જણાએ નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા — અને સાત વાગ્યા સુધી આ પ્રમાણે ચાલ્યો — ઑક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ દોટથી બે માઈલ તો લાંબી હશે જ.

૧૧મી ઑક્ટોબર: બપોરે ઇન્ડિયા ઑફીસ લાયબ્રેરીમાં ગયો. ૨૧-૩ કલાક ત્યાં ગાળ્યા નોંધ લીધી ચિત્રોનાં પ્રિન્ટ ખરીદ્યા અને પોલિથેરી કૃષ્ણવાલને મોકલ્યાં. કૉંગ ગ્રાહર્સ ટ્રીટમાં ઇન્ડિયા ઑફીસ, વાઇટહોલ, વગેરે એક વખત મહા સામ્રાજ્યનું સંચાલન કરનારી સત્તાની ઑફીસો હતી. બહાર આ વખતે જોયું તો થોડે દુઃખ એક નાનું સરખું તળાવ જેવું હતું તેમાં હસો તરતા હતા. એમાથી નજર ફેરવી જરા ઉપર જોયું તો એક ઉચી બેઠક ઉપર ઘોડાપર બેઠેલો કલાઇવ બનાવતું પૂતળું હતું. મને ક્ષણ ભગ્ન માનવની મહત્તા કેટલી છેતરનારી અને ક્ષણિક નીવડે છે તેનો વિચાર આવી ગયો. તુર્ત જ માનવ જીવનના મૂલ્યો પણ કેવા વિચિત્ર અને સાપેક્ષ હોય છે એવો પ્રશ્ન પણ મનમાં થયો. ખોટી સડી કઢવાના જે ગુન્હા માટે નહકુમાન્ને બગાળામાં અંગ્રેજ સરકારે ફાંસી દીધી હતી તે જ ગુન્હો કરનાર કલાઇવ 'હોર્ડ' બન્યો અને એના પ્રશસકો અદી કીંગ ગ્રાહર્સ ટ્રીટમાં એનું આ પૂતળું પણ મૂકી શક્યા ચાન્સિનો ખ્યાલ જ્યારે પ્રમુખીય સ્વાર્થની ગણતરી આવે છે ત્યારે કેવો બદલાવ જાય છે? — આ બંધી બૃથમૂવામણીમાં થઈને માનવે — વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ નરીકે — પ્રગતિ કરવાની છે.

૧૨મી ઑક્ટોબર: 'પોલાઇન' મેગેઝીન માટે લેખ લખ્યો. મેન્ટ પૉવ સ્કૂલના ગ્રજીટ વગેરે કોટગ્રાફને ત્યાંથી લાવી મફલમા પાછાં મોકલ્યાં.

તેરુમી ઝોંકટાબરઃ બી બી. સી.ના કન્ટ્રોલર મિ. જોન
 ગોરીસની મુલાકાત-૧૧-૩૦ વાગે શ્રી અરવિંદનું ઘર, જીવનરેખા,
 સાહિત્ય, કાવ્યસર્જન, સમાલોચના, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિશે મુખ્ય વાતચીત
 થઈ. ઇંગ્લેંડ અને હિંદુ વચ્ચે હવે પડેલાં ત્રણ સમઘ નથી એટલે
 સંસ્કારનો સંબંધ વધારવાની જરૂર મેં તેમને જણાવી. ઇંગ્લેંડને એમાં
 લાભ થવાની શક્યતા છે તે પણ કહ્યું. શ્રી અરવિંદનું વિશિષ્ટ સ્થાન,
 બાલ્યકાળ ઇંગ્લેંડમાં, યુરોપીય સંસ્કૃતિનો માઠ પરિચય, સેન્ટ પૉલ અને
 કેમ્બ્રીજમાં અભ્યાસ, પ્રતિભાનો પરિચય વગેરે જણાવ્યું. ત્યાર પછી હિંદની
 સંસ્કૃતિનો, ત્યાર પછી એમણે કરેલા તત્ત્વ અભ્યાસ અને હિંદી તરીકે
 કરેલો અભ્યાસ અને અવગણન, બન્નેના સમન્વયની કાંન દ્રષ્ટિ જેમાં
 માનવગતિના પાર્થિવ જીવનનું ભાવિ પણ એમણે બુદ્ધિશાલી દર્શનમાં
 અગ્રેજી ભાષામાં આપ્યું છે તે પણ કહ્યું. બે કાવ્યસંગ્રહોનું સર્જન અને
 એક મહાકાવ્ય ‘સાવિત્રી’નું પણ અંગ્રેજીમાં સર્જન કહ્યું છે તે કહ્યું.
 “શ્રી અરવિંદના દર્શન વિશેની માહિતીથી અંગ્રેજ પ્રભુને—લાભ થવાનો
 સંભવ છે. એટલે તમે આ ઓડકારટ નહિ કરો તો ઇંગ્લેંડને માટે મને
 ખરેખર બહુ જ ખેડ થશે. કારણ કે એમાં નુકસાન ઇંગ્લેંડને છે એ વિશે
 મારા મનમાં શંકા નથી” મેં છેવટે જણાવ્યું.

વાઈસ ચેન્સેલર સ્ક ચાર્લ્સ મોરિસ
અને શ્રી પુગલી — લીફ્ટ

તેડમી ઑક્ટોબરઃ બી. બી. સીના કન્ટ્રોલર મિ. જોન મોરીસની મુલાકાત-૧૧-૩૦ વાગે શ્રી અરવિંદનું કાર્ય, જીવનરેખા, સાહિત્ય, કાવ્યસર્જન, સમાલોચના, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિશે મુખ્ય વાતચીત થઈ. ઈંગ્લેંડ અને હિંદુ વચ્ચે હવે પડેલાનો સંજોગીય સંબંધ નથી એટલે સંસ્કારનો સંબંધ પ્રધાનતાની જગ્યાએ તેમને જણાયો. ઈંગ્લેંડને એમાં લાભ થવાની શક્યતા છે તે પણ કહ્યું. શ્રી અરવિંદનું વિશિષ્ટ સ્થાન, બાલ્યકાળ ઈંગ્લેંડમાં, યુરોપીય સંસ્કૃતિનો ગાઢ પરિચય, સેન્ટ પૉલ અને કમ્પ્લીનમાં અભ્યાસ, પ્રતિભાનો પરિચય વગેરે જાણાચું. ત્યાર પછી હિંદની સંસ્કૃતિનો, ત્યાર પછી એમણે કરેલા તટસ્થ અભ્યાસ અને હિંદી તરીકે કરેલો અભ્યાસ અને અવગણન, બન્નેનાં સમન્વયની કાંઈ દ્રષ્ટિ જેમાં માનવજાતિના પાર્થિવ જીવનનું ભાવિ-પણ-એમણે ભુદિમાણ દર્શનમાં અગ્રેજી ભાષામાં આપ્યું છે તે પણ કહ્યું. જે કાવ્યસંગ્રહોનું સર્જન અને એક મહાકાવ્ય ‘સાવિત્રી’નું પણ અગ્રેજીમાં સર્જન કર્યું છે તે કહ્યું. “શ્રી અરવિંદના દર્શન વિશેની માહિતીથી અગ્રેજ પ્રગ્મતે—લાભ થવાનો સંભવ છે. એટલે તમે આ ઑડકાસ્ટ નંદિ. કરો તો ઈંગ્લેંડને માટે મને ખરેખર બહુ જ ખેડ થશે. કારણ કે એમાં નક્કસાન ઈંગ્લેંડને છે એ વિશે

૧૩મી ઓક્ટોબર: બી બી સીના પ્રોફેસર મિ. જોન મેરીસની મુલાકાત-૧૧-૩૦ વાગે શ્રી અર્ચિનું કાર્ય, દરબરેખા સાહિત્ય, મનસર્જન આનોવના, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિશેષ મુખ્ય વાતચીત થઈ ઈંગ્લેન્ડ અને હિન્દુ વચ્ચે હવે પડેલાનો તાગડોર મનઘ નથી એમને મરમાગનો સમયે વચાવ્યાની જગાં મે તેમને જણાવી દીધે. તે એમા લાભ થવાની શક્યતા છે તે પણ મ્હુ શ્રી અર્ચિનું વિશિષ્ટ ધ્યાન, બાન્યમાન ઉત્તેજના યુગેપીર સ્પર્શનિનો ગાઠ પચિય, મેન્ટ પોવ અને મન્થીજમા અભ્યાસ પ્રતિભાનો પચિય વગેરે જણાવુ ત્યાગ પછી હિંદની સ્પર્શનિનો, ત્યાગ પછી એમણે પ્રેરણા તરફ અભ્યાસ અને હિંદી તરીકે કરનો અભ્યાસ અને અવગાહન જાનેના સમન્વયની કાન દષ્ટિ જેમા માનવજાતિના પાર્શ્વે જીવનનું ભાવિ પણ એમણે યુગિત્રાણ દર્શનમા અગ્રેજી લાનામા આપ્યું છે તે પણ ક્યુ મે મનસર્જનનું સર્જન અને એક મહામાન્ય 'સામિની નુ પણ અગ્રેજીમાં સર્જન કરું' છે તે મ્હુ 'શ્રી અર્ચિ'ના દર્શન વિશેની માહિતીથી અગ્રેજ પ્રગતને-બાલ થવાનો સંભવ છે એમને તમે આ ઘોડકામ નહિ દોગ તો ઇંગ્લેન્ડને માગે મને અગ્રેજી મહુજ એ થયો મનસુ કે એમાં નુમ્બાત ઉત્તેજને છે એ વિશે માગ મનમા સમ નથી મે જેવો જણાવ્ય

મેં કહ્યું, “‘Bar-dexter’—‘બાર-ડેક્સ્ટર’નો અર્થ જણે છે?”

મિ મોરીસ અને મિ ગ્રેગરી વિચારમાં પડી ગયા. મેં કહ્યું: “‘Bar-sinister’—‘બાર-સિનિસ્ટર’ જણે છે?”

બન્નેએ કહ્યું: “હા.”

“‘બાર-સિનિસ્ટર’નો કાળો લીટા જેના કુટુંબના ચિહ્ન પર હોય તેના કુટુંબમાં નીચેના કુળનું લોકી બળ્યું છે એની (આપણી પ્રાચીન ભાષામાં ‘પ્રતિભેદ’ની) એ નિરાની છે. બાર-ડેક્સ્ટર આપણાથી વધારે ઉચ્ચ યોનિમાં—દેવના જન્મમાં—આપણો હક્ક આપન કંઈ છે.”— બન્ને જણા ખૂબ ખુશી થયા.

એકંદરે મુતાકાત સારી થઈ હતી એની મારી મણત્રી હતી, તે છેવટે જ્યારે મિ. મોરીસે કહ્યું કે, “હું તમને થોડા વખતમાં જવાબ આપીશ. અને વધારેમાં વધારે સહાનુભૂતિપૂર્વક તમારી માગણીનો વિચાર કરીશ.” ત્યારે મારી ખાતરી થઈ કે ઓકસફર્ડ થશે.

બીજો દિવસે ફોન આવ્યો. ૧૮મી ઓક્ટોબરે ચ્હા પીવા માટે ૪-૧૫ વાગે આમત્રણ. મારે ન છુટકે ૨૧મી ઓક્ટોબર મુલાકાતી મંખવાની માગણી કરવી પડી કાગ્જ કે ૧૭મીએ ઓક્સફર્ડ અને ૧૬મીએ કેમ્બ્રિજ જવાનું આગળથી નક્કી કર્યું હતું.

લીમ્પસ ક્લબ વિશે કોઈ જ નક્કી થઈ શક્ય નથી. લંડનની ક્લબને પન લખી પૂછાવ્યું કે પ્રિન્સિપલમાં લીમ્પસ ક્લબ ૧૮૮૪-૯૦ વચ્ચે ક્યા હતી? શ્રી અવિદ અને મિનચમ્પસ એ ક્લબની ઓફિસમાં થયેલી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે ભારે મરીનાઈમાં રહ્યા હતા.

૧૬ ઓક્ટોબર: ઓક્સફર્ડ કેમ્બ્રિજ જવા માટે તૈયારી.

૧૭ ઓક્ટોબર: ઓક્સફર્ડ (પેડીંગ્ટન ગેશનથી) ૩-૮૦

વાગે ફિલીપ મેગમી એગન પર દુખનો દાત કદાચીને આચો હતો
મિચાગે !

બેન્ડનેલ બુ-એનને ત્યા જઈને ૯ પાઉન્ડની ચોપડીઓ પોડિયેરી
મોકવાની ડિગ્રિફ ડાઉન્સિયમા ગયો કાયે જવાનુ હોવાથી કુમ્પીન
ફાન કર્યો. ફિલીપ અને એક મ્હાસી વિદ્યાર્થી નેડ બોજન લીધુ ગયે
૮ થી ૧૦ આડ દમ માણ્યો નેડે ૫, મોટન રોડ પર નાર્નાપ
ધાગધાના મહાનજકુમાર પર એમા હતા

૧૮ ઓક્ટોબર : બપોરે ૨-૨૮ની ગાડીમા કમ્પીન બીડ
વા જવા ગયાના વચ્ચે આવના એનનોના નામો ૫મ કેવા? મોમન
મેન્ડમ, મેન્ડી, બ્લન્શી, બુર્નહામ, વેવિંગ્ટન ૫-૪૦ કમ્પીન
પહોચ્યો ગાર્ડન હાઉસ હોનમા હિનાગે ત્યા ૩૮મા નબની ઓગડી
ખૂમ સાંડી ૭' x ૭' શીટ જેટની જ હતી ! ગયે તો જમીને સખ ચ્હો

૧૯ ઓક્ટોબર : સવારે ૮-૪૫ ' ડિગ્રાફ ગમમેને ત્યા પહોચ્યો
આગમના દામના પમા - શ્રી અગિના ગુલાના ઓગડનો ફોટો લીધો
હતો તથા જીજીની નમ્બ કરી હતી તેના - આચો પોડિયેરીમા
હરાષ પોગટથી આવેનો મોગ ફોટો મદના માઝ એને આપ્યો ત્યાથી
શહેરની - કમ્પીનની - ગ્રેન્ડ લાયબ્રેરીમા ગયો ફરાનુ રાગનામુ
મોધી દાદયુ અને ત્યાથી ડોમ્બ દોનેલી નાયબ્રેરીમા ગયો અને
૧૭૫૦થી કમ્પીનની યુનિવર્સિટીમાથી પમાઝ ધોના વિદ્યાર્થીઓ !!
નામોની તથા જીવનચરિત્રની માહિતીના સખ્યા ૧૫ ભાગો નેઈને
તેમાથી શ્રી અગિ તથા એમના મમજવીન મિનો વિનેલી માહિતા
એમન ફગી

૧૦-૩૦ વાગે મિ. મોસ્ટ માર્શને મળ્યો એમને માન ૧૬૫
મિ. સી. એસ. ગુહસ તથા મિ. વામીન ચીની ૧૧ કરીને મુલાખન
ગોની આપી

જાપોરે સોલ્ટ માર્શને ગાર્ડન હાઉસ હોટેલમાં મેં ખાણું આપ્યું અને પછીથી શ્રી અરવિંદના પુસ્તકોનો સંગ્રહ કીંગ્સ કોલેજ લાયબ્રેરીને ભેટ આપ્યો.

મિ. જાસીલ વીલી પેન્થ્રોક ડૉલેજમાં અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપક છે. એમણે ૩ વાગ્યાનો સમય આપ્યો હતો પણ ફેન પર સોલ્ટ માર્શને કહેલું કે મારે ક્લાસ લેવાનો છે. વાઇસ ચેન્સેલરે મળવા માટે બલામણ કરી હતી તે એમને યાદ હતી એટલે જલુ થોડો વખત મળશે તે માટે દિલગીરી પણ જતાવી હતી.

હું વખતસર પહોંચ્યો ત્યારે મિ. વીલી પોતાના ઓરડામાં હતા. જેસીને વાત કરીશ તો કદાચ વધારે વખત થઈ જવાની ખીક મને લાગી એટલે ઉભા ઉભા જ વાતની શરૂઆત કરી. મિ. વીલીને શ્રી અરવિંદની કવિતા ઉપરાંત એમના દર્શનમાં અને ‘લાઇફ ડીવાઇન’માં પણ રસ છે એમ જાણીને આનંદ થયો. કાવ્યોમાંથી પણ એક બે એમને જતાગ્યા એકાદ વાંચી પણ સંભળાવ્યું. એમ વાતમાં ને વાતમાં ૪૦ મિનિટ થઈ પણ ગઈ.

એમનો વધારે સમય ન લેવો એવી ગણતરી કરીને હું પાછો ફર્યો.

સાંજે ૭ વાગે મિ. સી. એસ. લુઈસને મળવા માટે એમની મોડલીન ડૉલેજમાં પહોંચ્યો. સારા અભ્યાસક અને લેખક ઉપરાંત ખ્રિસ્ત ધર્મના અનુયાયી તરીકે ધર્મ વિષે જનતાને જાગૃત કરવાને વાર્તા સાહિત્ય પણ સર્જે છે નિરતિ જેસીને વાત કરવાનો વખત હતો. શ્રી અરવિંદ વિષે અને એમના સાહિત્ય સર્જન વિષે વાત થઈ. કાવ્યના સંગ્રહો જતાગ્યા. ‘સાવિત્રી’નો પણ ઉલ્લેખ કર્યો. એમણે મને પૂછ્યું: “તમે મારી પાસેથી શી આશા ગળો છો?”

“તમે શ્રી અરવિંદનું કાવ્ય સાહિત્ય વાંચ્યો અને એમ લાગે કે સાહિત્ય તરીકે ઉચું સ્થાન લે એવું છે તો એ વિષે અંગ્રેજ પ્રત્યેતું ખ્યાન બેસ્યો.”

એમણે કહ્યું: “હું એટલો ગંધો કામમાં દટાઈ ગયો છું કે ઈચ્છા હોય તોપણ હું ભાગ્યે કામ કરી શકું.”

“આની સમૃદ્ધિની મેવાની જાગૃતતાં તમે કે તમારા જેવા કોઈ ભાગ ન લે તો કામ થાય પણ કરી રીતે? આવા મહાપુરુષો અન્યાય થાય એ તો હીક - દારૂ કે એમને કોઈએથી ગુમાવવાનું હોતુ નથી - પરંતુ પ્રજા એના સર્જનના લાભથી વંચિત રહે એ કેટલી કશું થકના કહેવાય?” મે જણાવ્યું.

આખરે હમનાં હસનાં કહ્યું, “તમે કૂર છો, તમે જયમ પ્રચારક છો, હું એમનું સમગ્ર કાર્ય સાહિત્ય તો નહિ પરંતુ ‘સાવિત્રી’ વાંચીશ.”

બીજી ધણી વાનો થઈ હતી. માટે જવાનો સમય થયો એટલે હું ઉઠ્યો ખૂબ સાચા હૃદયના, એક ચારિત્રવાન અને સદ્ગુણમયિણી મનજન સાચા.

હવે લેનાં મને કહે, “કરીને જરૂર આવશે અને મને મળશે. હું સ્વીકારું છું કે શ્રી અર્વિંદ મહાપુરુષ છે પણ માફેમ! બીજાઓ એમના વિરોધે મોઝે માગ પર નાંખતા નહિ આપણે જાને મળીશું.”

કેન્સીજ અને ઓફસાઈડમાં કાર્ય કરનારા પ્રાધ્યાપકો પોતપોતાના વિષયમાં વ્યુત્પન્ન હોય છે અને કૉલેજના સન દરમિયાન કૉલેજમાં એમને મહેવાની વ્યવસ્થા હોય છે કુટુંબવાળા હોય છે તેઓ પણ સન દરમિયાન એકલા, વિદ્યાર્થી પેઠે, રહે છે. અવમન, સન ફૂંકાં હોય છે પરંતુ એ જાતની સરસ્વતીની ઉપાસના એકામતાવાળી હોય છે. નાઈટ માર્શ, બૅન્કી, કૉન્ટ્રી, લુહમ, વીક્રી ગધાન પોત પોતાના વિષયના પુસ્તકોથી ભરેલા ઓરડામાં વિદ્યાર્થીઓ પેઠે રહે છે અને અવનિયત પગે કામ કરે છે.

મામમા બધે ધખપનાકા નથા તોઓ વગેરેથી દુકાનો અને જાંતુર ગનાઓ ઉપર આવેલાં મકાનો ચળગાનનાં હતાં. તપામ

કરતાં માલુમ પડ્યું કે આવતી કાલે ૨૦મી ઑક્ટોબરે ઇંગ્લેંડનાં મહારાણી કેમ્પ્લીઝ આવવાનાં છે તેના માનમાં બધી તૈયારીઓ થઈ રહી છે. બધી ધમાલ શરૂ થાય તે પહેલાં લંડન જવા માટે રવાના થઈ ગયો.

૨૦ ઑક્ટોબર : લંડન પહોંચ્યો. ત્યાં મને યાદ આવ્યું કે મિ. વીલીની મુલાકાત દરમિયાન વધારે વખત ન થઈ જાય એવી બંધિ મેં બધો વખત ઉભા ઉભા જ વાત કરી હતી. અને હું ઉમો હતો એટલે મિ. વીલી પણ ઉભા જ રહ્યા હતા. મને ક્લાયુ' કે માર્ક વર્તન સમ્યક્તાની ઉણપવાળું હતું એટલે મેં મિ. વીલીને મારા વર્તનનું કારણ જણાવીને અગવડ માટે ક્ષમા માગી.

એમણે એનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આપીને મને એ ચિંતાથી મુક્ત કર્યો :

૨૦ નવેમ્બર, ૧૯૫૧
પેમ્બ્રોક કૉલેજ, કેમ્પ્લીઝ

“વહાલા શ્રી પુરાણી,

તમારા પત્ર માટે ધણો આભાર, અને તમે ‘લાઇફ ડીવાઇન’ અને ‘શ્રી અર્વિંદ અને તેમનો આશ્રમ’ એ બે પુસ્તકો મોકલાવ્યાં તે માટે ઉપકાર. એ બેના ઉપરથી શ્રી અર્વિંદના જીવન અને દર્શન વિશે શરૂઆત કરવા માટે પૂરતો ખ્યાલ મેળવી શકાશે એમ માનું છું.

તમને મળવામા મને ઘણો આનંદ થયો અને તમારી મુલાકાત ખૂબ સ્વતોષ અને રસપૂર્વક મને હમેશા યાદ આવશે. તમે પુસ્તકમાંથી જુદા જુદા ભાગો વાંચી સંલગ્નતાવાળા હતા તે વખતે જિભા રહેવામાં મને જગણે અગવડ નહીં ન હતી. ખરું જોતાં, મને તો એ પ્રકાર એની સાહજકતા અને સંદિગ્ધી મુક્ત હતો તે માટે ગમ્યો.

તમારો સાચા દિલથી
બાસીલ વીલી.”

લીગરલ કલગના સેક્રેટરીની મારફત લાયબ્રેરીયનને મળ્યો. ૧૧ કલાક ગાળ્યો, પણ જેમ્સ કોટન મેમ્બર જ ન હતા એવી માહિતી નીકળી! સાચી પ્રિન્સિપલ લીગરલ કલગનું નામ નોંધાયું જ નથી!

દ્વિતીય અતવીન પબ્લીશરની મુલાકાત. એ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની એની તૈયારી જણાઈ.

સિટિશ મ્યુઝીયમની લાયબ્રેરીમાં જઈને મતમોહન વિશે માહિતી લખી લીધી. *Prima Vera* પ્રાઈમા વેરા વિશે અને એની કવિતા વિશે.

૨૧ ઑક્ટોબર: ૧૧-૦થી ૧૨-૩૦ મોરવેના ડેનેલીની મુલાકાત.

૪-૧૫ જોન મોરીસ અને ગ્રેગરી વગેરે સાથે મહા. પ્રથમ પરંપરા — શ્રી અરવિંદ વિશે-જીવનના તત્ત્વઓ વગેરે વિશે. — આખરે ૨૦ મિનિટનો પ્રોડક્ટ (આશરે ૩૦૦૦ શબ્દોમાં) તૈયાર કરવા મને કશું.

તા. ૨૧ ઑક્ટોબર, ૧૯૫૫ સાંજે ૮-૧૫ વાગે ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ કલચરમાં પ્રવચન હતું. તે માટે નીકળ્યા તો થોડો વખત હાથમાં રાખીને, કારણ કે ૧૨ ક્વીન્સ ગાર્ડન્સ ડબ્લ્યુ. ૨ એ જગો કોઈ જાણતું ન હતું, — લંડનના સર્વિસ જેવો મને લાગતો એકલ પળ નહિ! આપણે જાણતા ન હોઈએ તેવી જગોએ જવા માટે કોઈવાર ટકસી લેતી એ પણ સવામન નથી હોતું — એને માટે થોડી નિશાની આપણે કૅબ-મેનને આપતી જરૂરી હોય છે. અમે ટ્યુમટ્રેનમાં જવા માટે નીકળ્યા ત્યારે વરસાદ શરૂ થયો અને સાથે દંડ પવનના ઝપાટા પણ થવા લાગ્યા. સામેના પાર્ટમાં જે મોટાં ઝડો હતાં તેનાં પાંદડાં ખરીને હિંગવા લાગ્યાં. લાઉરટર રોડ સ્ટેશને પહોંચીને બહાર આવી વીસેક મિનિટ શોધ કરી ત્યારે ક્વીન્સ ગાર્ડન શોધી તો કાશ્યું. ન મળે ‘કવીન’ — રાણી, કે ન મળે ‘ગાર્ડન’ — ગામ! વરસાદમાં પડતી ગયેલો હું અને ટાંકે યથાનો પણ મુકમ એકલ પહોંચી તો ગયા. સેક્રેટરીને

પણ નવાઈ લાગી—એવા પ્રત્યનકાર પણ હોય છે જે આવી ખતરનાક ઝડપમાં ૧૫ મિનિટ પહેલાં હાજર થઈ જાય છે!

જગો નાની પણ સારી હુતી અને સેક્ટરી મિસ બેસ્વીક ખૂબ સારી બાઈ છે. જ્યાં ઇલેક્ટ્રીક ચૂલો હતો એવા ઓરડામાં અમને લઈ ગઈ અને શ્રોતાવર્ગ જગ મોડો પણ સારી સંખ્યામાં આવી પહોંચ્યો. એમાં કેટલાક જાણીતા લેખકો અને આગળ પડના માણસો પણ હતા. પ્રમુખ મિસ કવીલી ધણીજ સારી બાઈ હતી. શ્રી અર્ચર્વેડનું સાહિત્ય એણે વાંચ્યું પણ છે.

“તમારા મંડળનો ઉદ્દેશ માનવજાતિની એકતા અને શાંતિની સ્થાપના છે. સદ્ભાગ્યે, એ ઉદ્દેશ શ્રી અર્ચર્વેડના કાર્યક્રમનો એક ભાગ છે. એમણે પોતાના મહાન સમન્વયમાં બતાવ્યું છે કે માનવજાતિની એકતા સૌનો અંતરાત્મા એક છે, તેના ઉપર આત્મી રીતે રચી શકાયે કેવળ રાજકીય, આર્થિક કે મંસ્કારિતાની ભૂમિકા ઉપર નહિ પરંતુ અંતરાત્માની એકતાના ઉપર, માનવમાં રહેલી દિવ્યતાના ઉપર માનવજાતિની એકતા થઈ શકશે. એ એકતામાં પ્રત્યેક પ્રજાનો પોતાનો અંતરાત્મા રહેલો છે તે વિવિધતાની ભાત પૂજે.”—એ પ્રમાણે આરભ કરીને ઇંગ્લેંડમાં આફ્રિકામાં મળેલી સસદ વિશે તથા ત્યાં મને મળેલી નિરાશા વિશે પણ ઉલ્લેખ કર્યો. ગર્ટ્રાંડ એક્સ અને મુન્ના વિચારોની થોડી સમીક્ષા કરી અને માનવતા ભાવિ વિશે અને સાર્થકતા વિશે શ્રી અર્ચર્વેડનું ક્રાંત્યર્શન કર્યો. કાર્યક્રમ આપે છે તે જણાવ્યું. ચર્ચ અને ધર્મની જાગૃતિના પ્રયાસો એ કામ કરી શકશે નહિ એ પણ જણાવ્યું. મનથી ઉપરની ભૂમિકામાં આગેહણ આવશ્યક છે કારણ કે “મન એટલે જ્ઞાન માટે કાંઈક માત્રુ અજ્ઞાન” હોઈ મન વડે માનવતા પ્રસો ભાગ્યે ઉઠતી શકાયો. મંડળને પ્રત્યન ખૂબ ગમ્યું. મિ. ક્રેનેથ વૉલર, રીસ્ટર વગેરે હતા તે પાછળથી મળવાને આવ્યા. મિસ કવીલી ખૂબ આનંદ પામી. વાનચીત્ર દર્શનાં ૧૦-૩૦ થઈ ગયા. ટેબી માટે ફોન કર્યો

પણ મળતી અમલવિન જણાઈ વળ્યાદ તો પડતો હતોજ—અને માથે પવન ચાલુ હતો એનવીં જતી છેલ્લી બસ પણ જતી રહી લાગી મંકેટગી મિચારી ખૂન ચિંતાતુ થઈ ગઈ મે એવનને જનદી નીકળી જવા આગ્રહ કર્યો. મિત્ર બેઝીક ખૂન વિવેકપૂર્વક અમને ઝગુ વિશે કહેતી હતી મે એને જણાવ્યું કે અમને કશી અગત્યજ નહિ પડે એવે પેડીઝન સ્ટેશને જવાની સૂચના કરી જેથી આગગાડીમાં ઘેર જઈ શકાય.

બહાર આગ્યા ત્યાં લાખોની વસ્તીવાળુ લડન સમસામ હતુ. રત્ને ગઈ મળેજ નહિ, જાણે અનુપ્પ કુલ મોટરકારો ગ્રામામાં પડેલા પાણી ઉપર પોતાના ટ્રિવાનું તેજ અમાનુષણે પાથળી માનમાં કરતી દોડતી અથવા તો મોટઆઈકયો જતી આખરે એક મોટઆઈકવીઝ બેમવા જતો હતો તેને પૂછીને પેડીઝનની ટિયા પકડી ત્યાં એક ટેકરી મળી એનવીં જવાની ગમ કાચ મળને એની આશાએ કવીન્સગેટ ગયા ત્યાં ડેલ્લી તમેયામાં જનાગી ગમ એનવીંને અડધે રોડેવામ કામ સુધી જ જતી હતી. હુ એમાં ચડી ગયો એવનને ત્યાંથી વિગાળ કર્યો.

હુ એનવીં જવાનો છુ એમ ત્યાં દડકટરે જાણ્યુ ત્યાં એ મમજીજ ન શક્યો કે ખુબ્બ ઉમરનો એક માણસ લગભગ ૧૧ વાગે પડને વન્સાટે અડધે ઉતરીને ચેડ કવી ગને પડેચયો. મે એને જણાવ્યુ કે—“હુ ચાલી નાખીશ,” “તુ ચિંતા ન કર” પણ એની વાત એ છેડેજ નહિ. જેવું, કુવાફાજ જ દશન પામેજ હજુ ત્યાં જઈને છેવટની માડી કાચ પકડાય એવી આગા હતી એટલે રોડેવામ ઉતરીને ગયો તો ૧૧-૧૫ની માડી ખરેખર મળી. અને ૧૦ વાગે એનવીંની પામેના કોન્ટેનર પેયેમ રોડેને ઉતરી ગયો.

ખીજે દિવસે એવન મિચારો માદા જેવો થઈ ગયો એટલે કામમાં મદદ દેવા આવી શક્યો નહિ. પ્રત્યન ઉર્જાન વન્સાદ, પવન અને અપાઅપડી જતાં ઈશ્વરપાથી હુ ખીજે દિવસે નિષ્ક્રિય કામ ૫૦ ની ગયો.

૧૨ ઑક્ટોબર: ક્રિડુ એમેરીશિયનમા પ્રચલન પૂર્ણ સફળ
મામ થયું મિટિંગમા ૫૦ પાન્થી, ડૉ ડોક્ટર, લગભગ મધ્ય આગળ
૫૦૦ હિંદીઓ—વેપારી વર્ગના અને ધધાદારી હતા મિમિસ દત્ત—
અચેત—બધુ મામ ૫૦૦૦ હતા ચહુ વગેરે હેવટ હતા

૧૩ ઑક્ટોબર: ૩૧, કનીન્સ ગેટ ટેન્ક એસ ન્યુ જી
શ્રી અર્ચિદેમા રસ લેની ચમ્પિયોન મિનન સખ્યા નાની પણ સાચી
અભીમાવાળી ની વતા—મૌન અને વાચા એ બન્ને શક્તિઓ છે માટે
મૌન દ્વારા મામ કરવું આ વિષય માટે વધારે અનુકૂળ છે પણ અગ્રી
એ શક્ય નથી એટલે વાણીનો આશ્રય લઉં છું અગ્રી પુરોષમા એવો
ખ્યાન પ્રચલીત છે કે યોગસાધના એ માનવની એક અસામાન્ય જ નહિ
પરંતુ અત્યાલોચિક પ્રવૃત્તિ છે સામાન્ય જીવન એજ અત્યાલોચિક જીવન
જે—ખાલુ, ખીનુ, મોજ માણી ભોગ ૫૦૦૦ યા તો ઇન્દ્રિયો સંતોષની
બધુ બધુ તો ફરજનો ખ્યાન રાખી જીવન વીતારવું પ્રજ્ઞની મેવા
મગી—એ મધુ આલોચિક છે અને પ્રગતિપોષક પણ છે પરંતુ અતઃના
વિશ્વાસ માટે સમગ્ર વૃત્તિ એકાગ્ર મગથી માનવ માટે એક અત્યાલોચિક
અને ઇકિવાર રાગી ટ મનોરશા ઉપ ન થાય જે શ્રી અર્ચિદે પહેલ
વડેનો ફટકો આ માનવતાને નર્કશુદ્ધ યુક્તિ વડે આપે છે એમણે સિદ્ધ
વર્તુ છે કે સમગ્ર વિશ્વમા સમુદ્ધાતિ થયેની છે અગ્રી માનવપ્રાણી પણ
જો સમુદ્ધાતિને પશ્ચિમે પૃથ્વી પર હસ્તી ધરાવે છે વિશ્વાસ એ જીવનનો
નિયમ છે—નિશ્ચ સાધના ૫૦ પ્રવૃત્તિને પશ્ચિમે સમુદ્ધાતિ થઇ જે
યોગ એટલે વિશ્વાસ માટેનો સજ્ઞાન પ્રવૃત્તિ

વર્ણવવામાં આવે છે. પણ ચમત્કાર એટલે આપિન નિર્મોનો ભંગ કરીને બનેલી અસાધારણ ઘટના નથી. કોઈ અન્ય જમિકામાં શક્ય એવી ઘટના સામાન્ય જમિકા ઉપર બની આવે ત્યારે આપણને તે 'ચમત્કાર' લાગે છે.

અને સામાન્ય જીવનના અનુભવોમાં પણ આપણને આધ્યાત્મિક અનુભવો નથી જ થતા એવું નથી. ઉ. ત. આપણે 'શાશ્વત કાલ' અથવા તો 'શાશ્વતી'નો ઉદ્દેશ કરીએ છીએ ધન્યતા એમ લાગે છે કે એ તદ્દન અત્યાસ્તવિક, કેવળ માનસિક ખ્યાલ છે. પરંતુ જીવનમાં કોઈવાર આપણને તે ભેટા, અનુભવવા મળે છે એ વાત ધન્ય ઓછા-ઓના ધ્યાનમાં હોય છે. ઉ. ત. એક જુવાન પરદેશ અભ્યાસ કરવા માટે ગયો છે અને અહીં તેની મા એના પાછા ફરવાની આતુરતાથી વાટ જોઈ રહી છે. વિદેશ ગયા પછી વિશ્વબુદ્ધ ફારી નીકળવાને કારણે એક દે એ વર્ષમાં પાછા ફરવાને બદલે એ વિદ્યાર્થીને પાછા ફરવાને દસ વર્ષ થઈ ગય છે આ બાબુ માની આતુરતા અને અધિરાષ્ટ્ર દેશમાં વધનાં ગયાં હોવાં જોઈએ એ આપણે કદંબી શકીએ છીએ.

હવે ત્યારે એ વિદ્યાર્થી પાછા ફરે ત્યારે એનું અને એની માનું મિશન (રીમિશન) ખંડ ઉપર થાય છે તે વખતે એ બન્નેની અંતરની ગ્રીતિ શી હશે? એ બન્નેની ભાવાવસ્થા સુખમાં પ્રગટ થઈ શકે તેવી નહિ હોય એટલું તો આપણે સમજી શકીએ છીએ. ત્યારે સામાન્ય મર્યાદાને વટાવી જાય એવી ભરતી ભાવમાં આવે છે ત્યારે વાચા તેને પ્રગટ કરવાને અશક્ત નીવડે છે એ સામાન્ય અનુભવ છે. શા માટે? કારણકે એ ભાવની ભરતી અનંતને સ્પર્શે છે. બન્ને મૌનમાં જ પોતાના ભાવને પ્રગટ કરતા પ્રયત્ન કરે છે, ચ્યૂચ શરીરની, ઇંદિયોતી અને માનવના નાડીચંત્રની અવસ્થા એ ભાવની ભરતીમાં તંત્ર બની જાય છે, આંખોમાંથી અશ્રુ વહે છે, હાથ અને હોડ કંપે છે અને પગપર આર્પિતનમાં એની અભિવ્યક્તિ થાય છે. બન્ને પોતપોતાના નિગળા

‘અહુ’ને મૂલી જાળને પ્રેમના ભાવની સધન ગહન અવસ્થામાં લીન થઈ જાય છે. એ અકિતઓ બીન્ન મૂલી જાળને એક તીવ્ર ભાવસાગરમાં એકતાને ‘અદૈત’ને અનુભવે છે. ભાવનાની એ અગાધતામાં અને સંયતતામાં ‘અનંત’નો આછો અનુભવ બન્નેને થાય છે. પણ વધારે આશ્ચર્યકારક વસ્તુ તો એ છે કે બન્નેને માટે કાલ્પ થંબી જાય છે. વખતનું ભાન થવા માટે ચેનનામાં વિકાર કે ફેરફાર જરૂરી છે. અહીં તો બન્નેની ચેનના અવિકારી એવા ભાવના મહાસાગર જોડે એક થઈ ગઈ હોવાથી કાલ્પની ગતિનો અનુભવ થતો નથી. બન્ને શાશ્વતીમાં જીવતાં હોય છે. કારણ કે કાલ્પની સ્થિર અવસ્થા એ જ શાશ્વતી! એ શાશ્વતીમાં અમુક એક મા કોઈ એક પુત્ર પ્રત્યે પોતાની લાગણી પ્રગટ કરે છે એવો અનુભવ નથી થતો: સમગ્ર વિશ્વનું દ્વિવ માતૃત્વ એક બિંદુ ઉપર એકાગ્ર થઈને અનંત વાત્સલ્યનો ઝરો વહેવડાવે છે—તો બીજો છેડેથી વસનો પ્રેમ માતૃત્વમાં લીન થવાને વહેતો. એને સામે મળે છે અને બન્ને કોઈ અનિર્વચનીય આનંદની સમાધિમાં મગ્ન થઈ જાય છે. ત્યાં જ કાળ થંબી જાય છે—શાશ્વતી પ્રગટે છે.

૨૪, ૨૫, ૨૬ ઑક્ટોબર: બી. બી. સી. માટે લખાણ તૈયાર કરવામાં અને ૨૮મીના રોમલ ઈન્ડો-પાકીસ્તાન સોસાયટીના પ્રવચન વિષે મિત્રોને માહિતી આપવાના કામજો લખવામાં અને પત્રઅવહારમાં પણ દિવસો ગયા. એમાં એક દિવસ ૨૫મી ઑક્ટોબરે સાંજે ખૂબ થાક લાગ્યો હોવાથી એલન સાથે સામેના પાર્કમાં ફરવા માટે ગયો. સર્પેન્ટાઈન તળાવની આજુબાજુ અધારું થઈ ગયું હતું અને પવન પણ ખૂબ ઠંડો વાતો હતો. અધારામાંજ અમે ચાંચ્યા. લંડનની વચ્ચે આ બાગમાં એટલી નિર્જન જગ્યાઓ છે ત્યાં ચોરી, લૂંટ કે ખૂન કરવું મુશ્કેલ નથી. પણ આવી જગ્યાએ પણ ફૂંપી પોલીસ રહે છે એટલે ગુન્હાઓનું પ્રમાણ બહુજ ઓછું છે. બાજુ પર નાંખેલા બાંકડાઓ ઉપર યુગલો બેસીને પ્રેમચેષ્ટા કરતાં હતાં. સ્વતંત્ર પ્રેમ માટે આવી જગો પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા આપે છે. અને લાહૂતી ઓરડીમાં

રહેનાર ઘંઠનવાસી સામાન્ય પુરુષને કે સ્ત્રીને આવો વિશાળ અને મુંઠર જાગ પ્રેમ કરવાને ક્યાં મળવાનો હતો !

૨૬મીનો દિવસ સ્મરણીય એટલા માટે છે કે સેન્ટ પૉલ સ્કૂલના હાઈ માસ્ટરે મને તે દિવસે જપોરે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો સાથે એસીને જમણુ લેવાને આમંત્રણ આપ્યું હતું :—

૧૮ ઑક્ટોબર, ૧૯૫૫

સેન્ટ પૉલ્સ સ્કૂલ

વેસ્ટ કેન્સિંગ્ટન, ડબ્લ્યુ. ૧૪

વહાલા શ્રી પુરાણી,

તમારા પત્રથી, તમે ડૉ. સીરીસ બેઈલીને મળ્યા, તે જાણીને ઘણો આનંદ થયો. ડૉ. બેઈલીને આ સ્કૂલનાં અનેક સુખદ સ્મરણો તારત્ત્વ કરતાં આનંદ થયો હશેજ એ હું જાણું છું.....

તમે ઇંગ્લેંડથી પાછા ફરો તે પહેલાં એક ટૂંકી મુલાકાત સ્કૂલને આપી શકશો કે નહિ તે હું જાણતો નથી પરંતુ તમો આવી શકો નેમ હો તો સુખવાર તા. ૨૬મી ઑક્ટોબરે જપોરે ૧૨-૩૦ પહેલાં તમે આવો તો વધારે સારું—જેથી શ્રી અરવિંદ જ્યાં જપોરનું ખાણું લેના હતા તે જગ્યાએ આજના શાળાના વિદ્યાર્થીઓ જમે છે ત્યાં તમે પણ બેઠાવ અને એ અનુસરની કસોટીમાં ઉતરો.....

એ. એન. ગીલ્સ

હાઈ માસ્ટર

સુખવારે જપોરે પહોંચ્યો. હાઈ માસ્ટરને મળ્યો. જમવાનો વિશાળ ઓરોડા વધી ગયેલી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા માટે નાનો પડ્યો હતો એટલે ૪૫૦ થી ૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓની બે કુકડીઓ પાડીને બે વખત એને એ જ જાણો ઉપોગ કરવાની ફરજ પડી જણાઈ. હું હાઈ માસ્ટર, તેમનાં પત્ની તથા બીજા શિક્ષકો સાથે ઉતર ચાલ પીઠ ઉપર હોત અને નાંચે

ચક્રીના ટોળા પેરે વિદ્યાર્થીઓ કનવલ કવમન ક્રમના ચમચા અને પ્લેટ ખખડાવતા ખાતા હતા!—સ્થાન ગમે એક પાનજો વિદ્યાર્થી એક વખત આ જગોએ નિગતે—વિશાળ જગો હોનાધી—એસીને ખાતો હશે, એના મનમા તે વખતે શા પ્રિયાગે આન્યા હશે તેની હુ ક'પના કડ તે પહેના આ પાચમે વિદ્યાર્થીઓના મે ભાગોની જમનાની અવગ્યા કન્વામા ચક્રના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને કરી તાનીમ મળી નથી કે એ પ્રિયાર માગ મનમા ચમચી ગયો. ચક્રાઝ આ નિશાળનો ખર્ચ આપે છે, પણ અવગ્યા અને શાળાનુ ઉચ્ચ ધોળ તો શિક્ષકા અને વિદ્યાર્થીઓ જ જાગવે છે આહાઝ ખૂન જ સામે, લગભગ સિપાઈને લાયક હોતો.

જમના જમના નક્કી થયું કે મારે શ્રી અર્નર્વ ઉપર એક લેખ મેન્ટ પૉલ ચક્રના ત્રૈમાસિક 'પૉનાઈન' માટે આપવો.

એ પ્રમાણે થોડા દિવસ પછી મે એ લેખ તૈયાર કરીને મોકલ્યો અને હાઇ માસ્ટરને જણાવ્યું કે હુ તા ૩૭ ડીસેમ્બરે લિન્તન્ડ પાઠો વડુ છુ.

એમણે એ પત્રો ઉત્તર આપ્યો તે એટલો ભારનાજો છે કે અકી તેને ગૂઠ કરતા મને આનન્દ થાય છે —

૨૫ નવેમ્બર, ૧૯૫૫

મેન્ટ પૉલ ચક્રના

મેન્ટ કેન્સિસ્ટન, ૩૪ થુ ૧૪

વહાવા શ્રી મુગણી,

તમાન પત્રમા 'પૉનાઈન' માટે શ્રી અર્નર્વના ઉપરનો લેખ * હતો તે મળ્યો તે માટે ધણો આભાર તમે એ કામ કર્યું તે સારુ કર્યું, એ લેખ વાચીને મને વણો આનન્દ થયો અમાગ આવતા અકમા એ એ સગ્ગ લેખ મની ગ્હેગે

તમે પુનઃ મોકલ્યા તે માટે હું તમારે મૌથી વધારે આભારી છું તમે અમારી મૂલ્યની જ નહિ પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે સુખ જૂનીના કાર્યની પણ મેંવા કરી છે તમારી પહેલી મુનાકાત દુર્મિયાન જે આનંદ અને મ્હા માગ મનમા જાગ્રત થયો હતો તે હું સહેતાઈથી વીંધરી જઈ શકીશ નહિ આ મહાન પ્રયત્ને હું તમારો આભાર માનુ છું અને કેવળ માગ તમ્હી નહિ પણ આખી મૂલ્યના સમુદાય તમ્હી તમાગ મહાન કાર્યમા ઉત્સાહ આપવા માટે તમને શુભેચ્છાઓ પાલુ છું

તમારે

એ. એન. ગી કસ

હાઈ માસ્ટર

૨૬ ઑક્ટોબર ૧૯૫૫ : જ્યોરે જમલ પનાવીને કાગળોના જવાબ તથા નવા કાગળો લખ્યા ઇન્ડિયા ઑફિસમાંથી વીવેના પત્ર વ્યવહારના મેગઝીન પૃથ્વી તૈયાગ કરેલી નકલો (૪૧) આજે મળી ગઈ

સાજે જા વાગે મી કાપડિયાને ત્યા જમવાનું આમન્ત્રણ હતું અહીં ઇંગ્લેન્ડમા આવા આમન્ત્રણો ઘણીવાર અગવડગર્તા થઈ પડે છે પહેલાં તે સમાજનું બધાંસુજ નૂહુ એટલે આપણા દેશમા આમન્ત્રણને માટે જે વાતાવરણ હોય છે તેવું અહીં લાગે મળી શકે છે વધાગમા જગાઓના અતરે એટલા બધા કે એમ્બીગને મળતું એ જ પૂજ્ય પ્રજ્ઞને પગિામે મને તેમા વળી બન્ને જગ્યાને અનુકૂળ હોય એવા ખાવાનો વખત નક્કી કરવો એ એથી પણ વધારે મુશ્કેલ કામ છે અન્યથા, જે લોકો દવાફે માટે અને પૈમા પૂજા હોય તેવા લોકો યુરોપ જવાની હોય પૂરી કર્યા માટે આવના હોય તેમને તે કામ એવા સામાજિક પ્રસંગો ઉપરોગી પણ નીવડે એ સંભવિત છે મન્સુ ૮ અહીંના સમાજમા એ એક દિ મ્હી મ્હ છે કે કોઈ પણ ઉપરોગી વાગવાટ માટે લય ક ડીન સાગમા સાગી તમ હોય છે એ જ પ્રયત્ને

માણસોનું મન જરા મોકળું થાય છે, — બાકીનો વખત કોઇને કોઇ કામમાં જરૂરયાતું રહે છે.

પણ હું તો ગયો હતો સંસ્કારચાત્ર માટે, સંસ્કારની પરસ્પર આપસે માટે લેવા કરતાં આપવા માટે વધારે મારે તો વખત જેમ બને તેમ બચાવવાનો જ હતો — અને ઇંગ્લેંડમાં — “Time is literally money” — વખત ગણવો એટલે અમરત્વ: પૈસાનો ખર્ચ.

પણ એ ભાઇનો આગ્રહ ધણા દિવસનો હતો એટલે આમંત્રણનો સ્વીકાર કયો અને સાત વાગ્યાથી એમની રાહ જોતો દોખીમાં — પરસાળમાં — એંડો. ડાઘ થઇ ગયા પણ ભાઇ આવ્યા નહિ મારે બધું પરવારીને કોઇક પાસે એનર્લી પરામાં જવાનું જેને માટે બસને એક કલાક લાગે. અને ટ્રેન પણ રાત્રે એાછી થઇ જાય અને તેને માટે પણ એશન પૂરતું પાસે હોય તો ફાવે. આખરે લગભગ ૮૧ વાગે ભાઇ આવ્યા. વાટ જોતો એંડો એટલે હું તો જલદી જલદી એમની સાથે પડતા વરસાદમાં જાએ મોટરમાં જાએ એંડો — વરસાદ વધતો હતો ત્યાં રસ્તામાં એક જગાએ એમનો શૉફર ઉતરી ગયો અને એ પોતે મોટર ચલાવવા બેઠા. શૉફરના જવાનું કારણ એનો વખત પૂરો થઇ ગયો હતો તે હતું! મને ઇંગ્લેંડની આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થા માટે માન થયું. તેમ તેની નિયમિતતા પણ વખાણવા લાયક હતી. મોડા થવાનું કારણ? — હિંદી એક ભાઇ આવ્યા હતા અને એમને મ્હા લેવાનો આગ્રહ કયો એટલે મારી મુલાકાત મોડી કરીને એ ભાઇએ મુંબઇના મિત્રનું મન સાચવ્યું હતું !

આખરે ભાઇને ઘેર પહોંચ્યા. વેડમી વગેરે હિંદી બોજન ઘણે દિવસે જમ્યા. મોડીનાર વાતો થઇ, પણ મારે દર જવાનું અને વરસાદ ચાલુ હતો એટલે સાડનવેક વાગે હું ઊઠ્યો. એમનો મોટો છોકરો બસના ગેન્ડ મુઠી મને વળાવવાને આવ્યો. એક બસમાં હું ચડી ગયો અને અમે દૂર પડ્યા. અમ-કંડકરને લાડું આપવા માટે જોડે હું

તો હું મારો જે ઓવરકોટ કવીન્સરોડ ૩૧ નંબર પર બૂટી ગયો હતો તેમાં જ બધા પૈસા હતા. દાપડિયાને ઘેરથી ફોન કરીને જિનાવળમાં ઓવરકોટ બૂટી ગયાની અને તે લઈ લેવાની સૂચના તો ડેરીસને આપી હતી. પણ પૈસા તેમાં જ હતા એ તો હું બૂટી જ ગયો હતો. હવે ચાલતી બસે મેં એનર્લીની ટિકિટ માગી; જોવા મળે તો પૈસાનું પાકીટ જ નહિ! પણ સારે નસીબે, કંડકરે કહ્યું આ બસ તો અડધે પણ નહિ જાય. આની પાછળ આવે છે તે બસમાં બેસો તો સીધા એનર્લી જઈ શકાશે.

અધવચ જિનરી ગયો. પાસે જ એક રેલ્વે સ્ટેશન હતું ત્યાં ગયો. પૈસા એક જ જગોએ તો રાખેલા પણ ટ્રાવેલર્સ એક પાટવૂતના એક મજવામાં રાખવાનો અભ્યાસ પાડ્યો હતો. એટલે સ્ટેશને જઈને ટિકિટ માગી અને પૈસાની જગોએ ટ્રાવેલર્સ એક બતાવ્યો. એણે લેવાની તફાવત નામરૂં તો ન બતાવી, કારણ કે મેં એને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી. મેં બસ ત્રિંચે પૂછ્યું ત્યારે એણે જણાવ્યું કે તમારું સરનામું આપીને તમે ટિકિટ પૈસા આપ્યા વિના લઈ શકશો. નસીબ અજમાવવા ખાતર પાછો બસને રસ્તે આવ્યો. વરસાદ તો પડતો હતો. ચોટી વારે બસ આવી તેમાં બેઠો. એક છોકરી કંડકર હતી. મેં તેને ટ્રાવેલર્સ એક આપ્યો. એટલે તેણે લેવાની ના કહી. ત્યારે મેં કહ્યું કે હું અત્યારે મને ૧૦૧૧ વાગે છતરીને ક્યાં જઈશ? મારું સરનામું આપું છું. ટિકિટના પૈસા મોકલી આપીશ. એણે ઓશીસનું સરનામું આપ્યું, મેં મારું આપ્યું.

આમ વગર પૈસે રખડી પડેલા પ્રામાણિક માણસને ઘેર પહોંચવાની સગવડ લાંડનમાં છે તેની મને સ્વાનુભવથી ખબર પડી.

* * *

૨૭ ઓક્ટોબર ૧૯૫૫: પ્રો. અને મિસિસ લીઓ રૉય સાથે વનસ્પતિ આહારના કેસોમાં 'વેમાં'માં બપોરનું ખાણું ગોઠવાયું હતું. પેન્ટન સ્ટ્રીટ હે માર્કેટ પાસે છે. હું તો વખત પહેલાં પાંચેક મિનિટ

પહોંચી ગયા, પણ હોષ દેખાયું નહિ; એટલે વાટ જોતો ઊભો રહ્યો. દરેક મિનિટ પછી મિ. અને મિસિસ રૉય આવતાં દેખાયાં.

“તમે આટલા બધા નિયમિત હશે એમ અમે ધારેલું નહિ.” મિ. રૉયે કહ્યું.

“હજી સુધી હું મારા એકપણ કાર્યક્રમમાં મોડો પડ્યો નથી.” મેં જણાવ્યું.

મોડા પડવા માટે માણી માગવાની વિધિ પતાવીને તેઓ મને અંદર લઈ ગયા. ‘વેગા’માં ઊભા રહેવાની જગો ન હતી. આગળ જેમણે ટીકીટ લીધી હતી તેમને અંદર જવા દેવામાં આવતા હતા તો પણ અહાર લાઈન લાગી હતી.!! જે વલ્લુ મજલામાં અને નીચે સેંકડો માણસો વનસ્પતિ આહાર લેનાં હતાં. ઇંગ્લેંડમાં, ખાસ કરીને લંડનમાં, વનસ્પતિ આહાર મળે એવાં ઘણાંયે રેસ્ટોરાં છે. જેમને ‘વેલાદ બ્રાન્ડ રેસ્ટોરા’ કહેવામાં આવે છે. ‘વેગા’ સિવાયનાં એવાં જે રેસ્ટોરાંમાં મે બપોરનું ભોજન લીધું તે સ્વાદમાં કે વાનીઓના પ્રકારમાં આપણા દેશના ભોજન જેવું જ હતું, — સિવાય દાળ અને રાંટલી. નિરામિષ આહાર તંદુરસ્તી માટે સારો હોષ મેંધો પણ હોય છે. ઇંગ્લેંડમાં મોટાં શહેરોમાં કે ગામડાંઓમાં બધેય નિરામિષ આહાર લેનાર માટે પૂરતી સગવડ હોય છે. દૂધ, ગિન્કીટ, ચીઝ, સુપ — કેટલેક સ્થળે તો ભાત — સેલાદ, કેળાં વગેરે ફળો, વગેરે મળતું હોય છે.

પણ ‘વેગા’માં પ્રૉ. રૉય સાથે મુખ્ય વાત તો એ હિંદમાં આવવાના હતા તેને અંગે થઈ. એમનાં પત્ની ગીતાનો અભ્યાસ તો કરતાં જ હતાં. તેમણે એક એ પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેના જવાબ તો અને તેટલા સતોષકારક આપ્યા. પણ પાછળથી શ્રી અર્જુનવેદના ‘Essays on the Gita’ ‘ગીતાનિષ્ઠા’નું પુસ્તક મોકલાવ્યું, જે એમને પસંદ પડ્યું.

૨૮ ઑક્ટોબર ૧૯૫૫ : આજે આજે રોયલ હન્ડિયા પાનિસ્ટાન
 મીનોન મોસાયટીએ પ્રસ્યત નખ્યુ હતુ ઓવમીઝ હાઉસ, પાર્ક
 પ્લેઝ, મેન્ટ કોમ્પીય ડ્રીટ, એસ હમ્પ્સ ૧ એ ગગોએ

ગપોરે એના મેંદગી મિ. ગીરડા લોડે જમવાનુ આમનજુ હતુ
 એક દિહીના કે-રોનમા જમવા ગયા મિ. ગીરડે માન હોવા પ્રમાણે
 વાનીઓ મગારી બહો આનદ થયો આશ્રમ વિરો, શ્રી અનિહ વિરો,
 વાનચીન થઈ જમ્યા પડી મિ. ગીરડા મને ‘એન્નીન્યુત ક્રામેઝ’—
 ફેન્ચ સન્કાનો પ્રયાગ હનાન મન્યામા વધ ગયા ત્યાની વાયવેગી
 મને ગતારી—ત્યા બીન ઉપ એક સગ ડીકામનન ચિન આધનિક

૯

હહમિ

૩૦ ઑક્ટોબર ૧૯૫૫: ૧૨-૧૫ની ગાડીમાં હહમિ જવા માટે તીરબો ડીઝ કોસથી. ગાડી સાંજે એક કલાક મોડી પહોંચી — ૭ વાગે. પ્રો. અરીન્દમ્ લેવા માટે આવ્યા હતા. એમણે હમણાં જ ધર વેચાણું લીધું છે ત્યાં લઇ ગયા. — લીડરેષ — પણ હમણાં જ હેગેર ફરેલો હોવાથી બધી વસ્તુઓ અત્યવરિથત પડી હતી. સ્ટેશનનાં નામ પણ જ્યાં વિચિત્ર હતા!

૩૦મીની સાંજથી નવેમ્બરની ૪થી સુધી હહમિ પ્રો. ખાસને ત્યાં રહેવાનું થયું. એમનાં પત્ની શોભા પણ એમ. એ. થયેલાં સુશિક્ષિત છે. ૩૧મીએ સવારે ઓરીયન્ટલ લાયબ્રેરીના લાયબ્રેરિયન મિ. ફ્રાન્કને અને ડૉ. થેકરને મળ્યો. હહમિ ગામ પ્રમાણમાં નાનું અને ટેકરી ઉપર વસેલું છે. રેકૉર્ડલેડ અને ઇન્ડેક્સની સજ્જદ પર આવેલું હોય ત્યાં જ બે દેશી જોડાયતા ન હતા ત્યારે સતત રેકૉર્ડલેડના લોકો એના પર હુમલાઓ કરતા. એટલે અહીંના, આપણા દેશના રાજપૂતાનાના ઠાકોર જેવા, રાખએ ટેકરી ઉપર જાણે કાંટ ચણાવી લીધા અને એની અંદર રહેવાનો, કાઢિયાવાડમાં હોય છે તેવો, દરબાર ગટ પણ બાંધ્યો. એમાં રાયસ્વીકું, હથિયારો, ભોંયરાં વગેરે આપણા દેશના જેવાં જ છે વૉરવીક કાસલ, મેં જોયો તે પણ, આજેક્ટમ રજપૂતકાળનો કાંટ જ જોઇ લો. નદી ઉપર રીધો બાંધેલો, અંદર અર્ધ — સરદાર — ને રહેવાનો ગટ જેની પથ્થરની બીંત કોઇ કોઇ જગ્યાએ પાંચથી સાત ફીટ જેટલી પહોળી છે!

ત્રીજો વિશે ઓફિસ-ટા ૨૨ લીના વૉર્ડન ૪૦ જેમ્સ ડી
 મુનામન ગેલવાઇ હતી એમને પોડીએગીમાં મુનિવર્સિટી ડીપાર્ટમેન્ટમાં આના
 ત્રણે જોડા હતા અહીં સાથે પચિસ થોડો પોડીએગીનો એમનો અનુભવ
 ફક્તી મલગા-યો જપોરે ૩ વારો અગ્રેના અધ્યાપક ડૉ. પ્રીકોર્ડ
 ત્રીયતી મુનાકાત હતી ત્યજમ ૧૧૧૧ મના સાથે વાર્તાવાપ થયો જેનો
 મુખ્ય વિષય અગ્રેજી વિના હતો ત્રી અ વિના મન્યો વિશે પસવાન
 ઈર્ષ એમ મે મન્યો વાચી મલગા-યા એમને તથા અમને ૫ તેને ખૂબ
 આન થયો એમનું સવના આગલનું હાપેનું ભાષ્ય મને આપ્યું
 શ્રી અ વિનુ Quantitative Metre એમને બે મુ

જા મહિનાના દ્રેક ગાળામાં મને આ વાતનો ખૂમ ખૂમ અનુભવ મળ્યો એમ કહી શકું અમારી સાતોમા એટના મધ્ય મુદ્દાઓ પત્તે એના જગાઈ કે એ બધા મને આ નના, ધર્મના બાહ્ય આચારથી ચ્વતન, એવા આધ્યાત્મિક દષ્ટિમિદુનો, વિચાર-સણીનો અને અવહાસ ઉપાયોનો પ્રચાર કરવાને ઉત્સાહપૂર્વક ખૂમ આગ્રહ કરતા હતા પાદરીઓ જે શુદ્ધ શાસ્ત્ર અને ત્રિધિના નિર્ણય આપે તેની જગોએ બુદ્ધિમાલ્ય અને માલ્ય ત્રિધિના બધનોથી મુક્ત એવા આધ્યાત્મિક દષ્ટિમિદુ માટે પુરોષના વંશા લોકો તલમે છે એમ એમના કહેના ઉપચી મને લાગુ

હર્ષભમાં જ એ દૌષ્ટિપટ્યમાં એક બગાળી ડોકટર નોમરી કરે છે અને સહકુટુમ રહે છે સન્કારી કુટુબમાં હજી આર્ય સન્કારો સાગ પ્રમાણમાં જણાયા પણ મે ત્રણ બાળકો ધરેડના જ વાતાવરણમાં ઉછરે છે એમનો પ્રિકાસ મણુ જાણે એા થશે

પ્રો ઓફ ન્યુઝીક મિ આર્થર હચીન્સ, પોલિયેરી આની ગયેલા તે પણ મળના હિંદના સગીનના શોખીન છે, પુકળ રેકડોં અકી ભેગી કરી છે ધરેડમાં યુનિવર્સિટીઓની સગરડ એની બની છે કે દૂમાં દૂર નેનાગે પણ વિષનુ જ્ઞાન મેળવવાની સગવડ મળી શકે છે

એ મગાળી ડોકટરની કાળ્યા ન્યુકેસન ઓન મધનમાં ગજ ગોપાગતુ નૃત્ય નવચ્ચ જથીએ ગોકનાયુ હજુ તેમાં જવાનો પ્રો બાસુનો આગ્રહ હતો એટને જથી સુની હુ હર્ષભ રોકાયો મિ અને મિમિસ ટોમસ મળ્યા પ્રો બાસુનુ અ સ્વચ્છિત વગ હજી તો ધીમે ધીમે ગોસ્વાતુ હજુ ચીમતી સાફ કન્વામાં છેવ્વા સો વર્ષમાં કેનો મુવાગે થયો છે તે પ્રત્યક્ષ જોવા મળ્યુ પહેના નાની ઉમ્મરના છોકરાને ચીમતીમાં ઉતાવ્યામાં આવતો ત્યાં પગી નીચેથી અથવા ઉપચી નામી નામીને છેડે ઝાકુ બાધીને ચીમતી સાફ કન્વામાં આવતી પણ એને પગિામે આખા ઘરમાં અને ચારેમાજુએ બધે કાગી ઝીણી ઝેજ પથગઈ જતી અને ઘરનો સગસામાન, ગરોગાન વગેરે ખગમ થઇ

જતો. આજે વીજળીની શક્તિથી નેતરના નાના નાના, જડા દુકડાઓને લોટાના સ્ફુ જેવા સાંધાથી જોડી જોડીને ચીમતીમાં દાખલ કરવામાં આવે છે અને સૌથી પહેલી નેતરની આગળ સ્ત્રીજના તારનું ઘસ હોય છે. આખી સઘડીનું આગળું તુર્ત ચોંટી જાય એવા મુંઠના દાગજોથી તદ્દન બંધ કરી દેવામાં આવે છે એટલે જરા પણ દુચરો બહાર આવી શકતો નથી. વિજળીનું એન્જન પૈડાઓ ઉપર મોંઢા હોવાથી જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં લઈ જઈ શકાય છે અને કામ કરનાર માણસનાં કપડાં પણ દાગાં પડતાં નથી.

* * *

આજ રાત્રે રામગોપાળનો નાચ જોવા જવાનું હતું. એના વિશે જાનથી ખબરો સાંભળી ત્યારે ધણો શોક થયો ! ન્યુક્સલમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓએ અનાથ અને અશક્ત બાળકોની એક સંસ્થાને મદદ આપવા માટે આ નાચ ગોઠવ્યો હતો. મૂળ દારૂનું એ કે ઇંગ્લેંડમાં કેંઈ પહેલાં આવીને ગાન કે નાચ કરીને પૈસા દમાઈ જાય એની વિશ્વ દાયદો છે. ત્યાંના એન્ટરટેઈન્મેન્ટ ટેક્સ—રંજન પરનો દર એટલો ભારે છે, પહેલાં માટે, કે એમાંથી કાંઈજ મળે નહિ. ત્યાંની સંસ્થાને મદદ કરવાથી આવસ્ટ્રી કક્ષાની માહિતી અને પ્રચાર પહેલમાં થાય અને કલાકારને પણ કાંઈ મળે એવી ગોઠવણ કરી શકાય છે. તે પ્રમાણે આ કાર્યક્રમ ગોઠવાયો હતો.

હજી નવેન્ગરે મિ અને મિસિસ આર. એમ. રોમ્મ, ફિઝીકલ એન્યુટેશનના અધ્યાપક સાથે લાંબી વાતો બે દિવસ દરમિયાન થઈ. એજ કોમેનના વાઈસ પ્રિન્સિપાલ મિ ડેનાલ્ડ એડીન વેન્ન્ટ્રગની પણ મુલાકાત થઈ.

માટે વિચાર ત્રીજી નવેન્ગરે નીકળી ચોથીએ કેમ્બ્રીજ પહોંચવાનો હતો. ત્યાં પં. રીચીડએ કોઈપણ યુક્તિએ પ્રવચન કરવા માટે આગ્રહ-

ભર્યુ આમત્રણ આપ્યું હતું અને મેં એમને જણાવ્યું હતું કે હું
દ્વાય ચોથી નવેમ્બરે આવીશ

પણ ચોથી તારીખે રાત્રે ગમગોપાળનું નૃત્ય ન્યુકેસન એન
ટાઇનમા હતું તે જોના માટે શ્રી જાસુનો ખૂબ આમહ હતો હર્ષભમા
એચિંતુ ધુમ્મસ થઈ આવ્યું એટલું ગાઢ કે તબ ચાઝ ફૂટી આગળ
કાંઈ દેખાવજ નહિ હતી પણ એટલીજ હતી, ન્તે કે સફળ થાય એવી

બપોરે ન્યુક્સનથી ફાન આવ્યો હિંદી વિદ્યાર્થી મડળના
સંકેટીનો કે ગમગોપાળને ન્યુકેસનના મેયર—સાજે ચહાની પાર્ટી છે
તેમા આમત્રણ આપવા છટે છે લડન ફેન કરીને પૂજાન્યુ તો
જણાય કે ગમગોપાળ પાર્ટીમા હાજરી આપવા ૨૦ પાઉન્ડ માગે
ગે. આપણી સમૃતિની જે અરુગા આપણાજ લેખ પન્દેશમા
કટે છે તેનો અથાગ ગોક થયો કણુવ, કે ગમગોપાળને ન્પેનમા કાઈ
લુન્ચો માણસ હતી ગયો અને એને ખોટ ગઈ પણ તેથી છંચેડના
એવ સહેડના મેયર આમત્રણ આપે તે ત્રીકાગ્રા માટે પૈસા માગવા
એ કેવા પ્રમાણી સમક્રાંતિ! અવમત્ત, વિદ્યાર્થીમડલે આ નંધી વાતો
મેયરને જણાવ્યા વગર ગમગોપાળની ગેન્હાજરી વિશે સમજૂતી તો
આપી દીધી. આખરે મગાળી ડૉક્ટરની વાગ્યા હર્ષભથી ન્યુકેસન ગયા
અને વખતમા ધીએટમા જગો લીધી ત્યા ખમર પડી કે ફગના ન્યુ
કેસનમા પણ કટવાકે હિંદીઓ ગહે છે

પન્દેશ જનાર આપણા વિદ્યાર્થીઓ, લેખક, અધ્યાપકો,
વેપારીઓ, દવાડારો વગેરેમાંથી વણા ઓઝને એ વસ્તુનું જ્ઞાન હોય
છે કે પોતે પોતાના ધધાના પ્રતિનિધિ હોવા ઉપનત હિંદની સમૃતિના
પર પ્રતિનિધિ અજ્ઞાન્યે પણ હોય છે આપણા પંથી અીના લો
હિં રિં એ હિંદની સમૃતિ વિશે સાગે કે ખરામ અભિપ્રાય બાધગે
એ રાન એમના ધ્યાન જાહા હોય છે

રામ ગોપાળનું નૃત્ય ખૂબ જ સાધાણ હતું હિંદના સા ।
 નૃત્યકારોને જોનારને તો લગભગ સરઆતના જેવું લાગે એટલું બધું
 સામાન્ય હતું પણ છેલ્લેના પ્રેક્ષક વર્ગ માટે હું માનું છું કે એ
 નૃત્ય સાદું હતું આપણી જાનો કાંઈ પણ ખમગ નથી તેમની આગળ
 ફગાતી ઉત્તમોત્તમ રચના ઝૂંકવાનો ફગો અર્થ નથી એણે સરઆતના
 સામાન્ય અવયવોની ક્રિયાઓ અને તેના અર્થ સમજાવ્યા અને પછી
 તરુ ચાર અંગ્રેજ યુવતીઓની મધ્યે છૂંકા છૂંકા પ્રસંગો ઝૂંક્યા
 સંગીત એકમ ઉત્તી પકિતનું હતું — સંગીત હતું જ નહિ એમ પણ
 મું તો ચાને ગ્રેડાઈમા વાગતું સંગીત આપણા મૃત્યને ઉપ આપી
 શકું જ નથી મે એ પણ જોતું કે રામગોપાળનું પોતાનું નૃત્ય પાસથી
 પદ્મ મિનિંગ જેટલું જ ચાતુ વચમા વચમા બીજું કોઈ આવતું
 અંગ્રેજ પ્રજા માનો આસ્વાદ નગભગ ધાર્મિક ક્રિયા નગીકે એને ગણીને
 લે છે રામગોપાળનું વિદેશી નૃત્ય હતું તો પણ માનકા ની કાં અને
 એ રંગત કરીને જાણે સમાજના ઉપર ઉપકાર કે જે એવી વૃત્તિ
 પ્રેક્ષક વર્ગમા જણાઈ આવતી હતી

આખરે / ૧૧-૮૧૧ વાગે નૃત્ય પૂર થયું ઘણી યુવતિઓ રામગોપાળને
 જોવાને અને એના હસ્તાક્ષર લેવાને ટોળે મળી થી બાકુ પોતાનો
 બપોરનો અવગમો જૂનીને રામગોપાળને મળવા ગયા ૧૦૧ વાગે
 ન્યુકેસલથી લડનની ગાડીમા સવાની સમય મેળીને સવારે લડન
 પડેલી ગયો

હિંદી સંગ્રહ તરફથી મશિનરી લેવા માટે આવેના હિંદી ભાઈ
 ગાડીમાં મળી ગયા અંગ્રેજ લોક જે યત્રી મનાવે છે તેની સંગ્રહામગીમા
 જર્મન યનો ઘણા ચિંતાતા અને વળી સોનાં પણ હોય કે વેપારમા
 અંગ્રેજ લોકા કેટલીયે વસ્તુઓ જર્મનિ જાપાન વગેરે દેશોમાંથી મગાની
 ઈગ્નેડની બનાવટ તરીકે વેચે છે

જ્ઞાણ હોનામા આવેની હિંડયા ઓશીમે — જેને હવે કોમનવેધ

રિલેશન ઑફીસમાં સમાવી લીધી છે ત્યાં-ગયો. મિ. એસ. સી. સટન મળ્યા. ત્યાંના સંગ્રહમાંથી સુરક્ષિત રાખેલાં સેંકડો ચિત્રોમાંથી થોડાં જોયાં. હસ્તલિખિત પુસ્તકો, જૂના પત્રોની કાષ્ઠલિ-છતિહાસની અણુભોજ સામગ્રીનો ભંડાર અહીં રાખવામાં આવ્યો છે. બીજો દિવસે મિ. સટને 'વેગાં'માં બપોરના ખાણા માટે આમંત્રણ આપ્યું. શ્રી અરવિંદ વિશે એના મનમાં બહુ માન જાગ્યું છે. અને બધી રીતે એમને ઇંગ્લેંડમાં જાણીતા કરવામાં મદદ કરવા તત્પરતા બતાવી.

'પોક્લાઇન' ત્રૈમાસિક માટે લેખ લખ્યો અને પ્રેથરોએ આઇ. સી. એસ. કમિશનરો માટે ઘોડેસ્વારીની પરીક્ષાના પ્રસંગ વિશે જે કાગળ લખ્યો હતો તે શૉલ્ટ માર્શને મોકલાવ્યો. ત્યાંની લાયબ્રેરીમાં રાખ્યો.

ઇંગ્લેંડનું માઠું કાર્ય પૂરું થવા આવતું હતું એટલે મોંનાની બહેનોને મળવાનું રહી જાય એ વિચારથી મિ. જર્મસલુડને ઘેર 'હેમ્પટન ઇન આર્ડન'માં જવા માટે હું બી નવેમ્બરે નીકળ્યો. નવ વાગ્યે નીકળેલી ગાડી (યુસ્ટનથી) ૧૧ વાગે કૉવેન્ટ્રી પહોંચી મોંનાના ભાઇઓ વીલી અને જોન અને લેવા માટે સ્ટેશન પર આવ્યા હતા પણ કોણ જાણે શા કારણથી હું એમના જોવામાં આવ્યો નહિ. સ્ટ્રેકેસ ઉચકીને પૂલની પેલે પાર ગયો અને ટેકસી લઇને 'હેમ્પટન ઇન આર્ડન' જવા માટે પ્રયત્ન કર્યો પણ ટેકસી થોડી હતી અને વરસાદમા આવવા કોઈ તૈયાર જણાયું નહિ. એટલે થોડીજ વાગ્યાં હેમ્પટન જતારી ગાડી આવવાની છે એવું જાણતાં મેં હેમ્પટનની ટિકિટ લીધી. અને પાછા પૂલ ચડીને સામા પ્લેટફોર્મ પર ગયો. ત્યાં વીલી અને જોન બન્ને જરા ભોંદા પડી ગયા !—વળી પાછા અમે ત્રણે જગ્યા પૂલ ચડીને સામી બાજુ ગયા. એમણે હેમ્પટનની ટિકિટ પાછી આપી અને એમની કારમાં અમે હેમ્પટન જવા નીકળ્યા.

કૉવેન્ટ્રી શહેર જર્મન જોખના મારાથી લગલગ તારાજ થઈ

મધું હળું. આજે ઘણાખરે ભાગ લગમગ મ વાઈ મરો છે પણ તે નરી જગોએ અને કદાચ અમલ કરનાં નાનો.

ખાતે વાગે હેમ્પટન પહોંચ્યા. હેમ્પટન એક ગામડું છે પણ ત્યાં આપણાં કેટલાંક સહેરો કર્યાં પણ વધારે સમય મળે એવું તે ગામડું છે. છતાં ધરો, એક જગોએ બનતો, ધરોની આગુત્યાગુ છરી જમીન કે ખાગ, - વિજળી, પાણીના નળ, ખમ્બની નિયમિત સર્વિસ, મોટા કે ટેકરી પણ મળે - વગેરે જોનાં આપણને ગામડું કાગે જ નહિ તેમાં પણ મિ. જેમ્સ બુઝ જેમને ત્યાં હું ગયો હતો તેમનું ધર તો ખૂબ સ્વચ્છ મગરોડાવાળું હતું. એમના પત્ની જોન તથા બાળકો - કોલીન, ડેક, હેલન, હીયરી, જોન અને પોલાબન - બધા મન્યાં છે તો સુવાના જોડા અનિયમિત માટે હતા તેમના એકમાં માગે ઉતારો થયો. મપાં જમીને માગે જર્મિગદામમા એક નાટક જોવા ચીનીની સાથે ગયા મત્રે ૧૦૧ વાગે પાટો આવ્યો. બધા મત્રે એનાવેલા કોચવાની મંડી - બીનમા હતી તેની સામે ખુદીઓ પડે છે અને મત્રે એક વાચા મુઠી વાનચીન ચાલી અંગ્રેજ કુટુંબમાં ધમ્મા મગમી આપનાર સ્વર્ડીને - Hearth - એને હોમ (Home) સાચા અર્થમાં ધર સાથે જોડવામા આવે છે બહાગના બધા બધનો અને ક્રિસ્ટી મુકા થજો વાનચીન કરવાનો, વિચારોની આપ લે કરવાનો, જીવનના આશ્ચો પ્રવાનો એ મૌથી ઉત્તમ પ્રસંગ હોય છે અનેક પ્રવાનો પ્રશ્નો, આશ્રમ, મોના, સાધના, શ્રી અર્વિં, સામાન્ય જીવન એમ જગ પણ સંકેત વગર અમારે વાર્તાવાપ વાચ્યો. મિ. જેમ્સ બુઝ વેપારી હતા છતાં એમણે જીવનના સામાન્ય પ્રશ્નોનો સાગે અભ્યાસ કર્યો વાચ્યો. જોન - એમના પત્ની - ખૂબ સ્વચ્છ અને બધા બાળકોની અને ધમ્બી મંલાગમાં મેકાઈ મયેવા પત્ર માયાળુ અને લાગણીવાળા લાગ્યાં. મત્રે નેત્રેવા નાટક વિં મે અન્યત્ર લખેલું છે

૮ નવેમ્બર: સવારે વહેવા છરી વોગીડ કંચવ જોવા

માટે નીકળી ગયા, — વીલીની સાથે. રસ્તામાં કેનીલવર્થનો કિલ્લો બિન્ધાર હાલતમાં જોયો. કહેવાય કે મૈસુરમાં એક કિલ્લો એના અનુકરણમાં બાંધવામાં આવ્યો હતો તે હજી ઉભો છે. વૌરીક કેસલ નદી ઉપર સીધો મધ્યયુગના કોર્થલ્સ રમપૂત રાજ્યના કિલ્લો જેવો દેખાઈ છે. રસ્તામાં લીચરીડનું કેથેડ્રલ, મહાન દેવાલય પણ જોયું. આલીવર કોમ્બેસે ઘણાં કેથેડ્રલો તોડેલાં, — મૂર્તિપૂજનાં સ્થાન તરીકે — તેમાંનું આ પણ એક હતું. કેથોલિક લોકોએ પાછું એને જૂના પાયા પર ઉભું કરી દીધું છે. પિત્તળની તખ્તી પર અહીં ઘણું સાફ કાતરકામ થતું લાગ્યું. ઘણા પ્રખ્યાત પુસ્તોની કચર આ કેથેડ્રલમાં જોવા મળી. ઇંગ્લેડમાં રાજ્યનો ધર્મ એપીસ્કોપલ ચર્ચ છે પરંતુ કેથોલિક ધર્મ ધીમે ધીમે વધતો જાય છે. એનું કારણ એ છે કે કેથોલિક ટીની પ્રજા — સ્ત્રી ગમે તેને પરણી હોય તો પણ — કેથોલિક ગણાય છે.

વૌરીક કેસલ દ્વા વાગે બસાગર ઉધડે છે. અમે ગયા ત્યારે નવ-સવાનવ થયા હતા. કેસલમાં દાખલ થવા માટે ટિકિટ લેની પડે છે તે આપનાર બાઈ સાડાનવ વાગે આવશે એમ જાણીને અમે પાસે નદી ઉપરના પૂલ ઉપર ગયા અને ત્યાંથી કિલ્લાની રચના અને દેખાવ જોયો. પાછા આવ્યા અને બસાગર સાડાનવ વાગે ટિકિટ આપનાર બાઈએ બાણું ઉઘાડ્યું આમ અહીંની પ્રજામાં દૂનાં ગામોમાં પણ નિયમિતના અને વ્યવસ્થા લોકોના જીવનમાં ઉતરી ગયેલાં જણાયાં. એમાં એક માણસ માહિતી આપનાર બોલિયો પણ રહે છે. મહાન, કિલ્લો વગેરેની બાંધણી ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. ઘણી જગોએ ખડકને તોડીને રસ્તા બનાવવામાં આવ્યા હતા. કિલ્લાની ભીત કોઇ કોઇ જગોએ પાંચથી સાત ફૂટ પહોળી હતી. જાતજાતનાં હથિયારો તથા જૂના વખતનાં બખ્તરો વગેરેનો એક મોટો સંગ્રહ હતો. ગયરચીલાં અને ઐતિહાસિક ગણાય તેવી ઉમરાવ કુટુંબને રાજ્ય કે રાજ તરફથી મળેલી વસ્તુઓ પણ હતી. ગંધવાનો ચરૂ પણ આજણાં જૂનાં વાસણોની યાદ આપે

એવો ખૂમ મોગે હતો. એમા ગવવામા આવતી વાની 'રીનાદ્ય' નેચાગ ન્યાતી રીત પણ આપી હતી. વિદ્યાને ધેરો ઘાલ્યો હોય ત્યાં મમ્મડા ગિપારીઓને જમાવવાની યોજના વિશે આ ઉપન્યાસ આપણને ખ્યાલ આવે. ગણુડી એને (Anne) પોતાના સમાના કપુક ઔર ઘોડીને આપેલી બેઠ એક જૂ. એકાગ્રમા ગણવામા આવી હતી પ્રખ્યાત ચિનમોના દારેના અમન વિરોનો બકી વણે સાગ સઅદ હતો નાના ચિત્રો પણ હતા બીન પગ એક ૨૫ x ૧૫ જેટલો મોડા એક જ ચિત્રની જાનવાગો ગાતીઓ નમ્મરો હતો. બીન ગચ ન્યાના તો જૂ.

તથા રોટલી અને પૂરી એટલી વસ્તુઓ મેં એને બનાવતાં શીખવી. — જાતે એની નજર આગળ બનાવીને.

પછી આ પીને સાંજે ૭૧૧ વાગે પાછા બર્મિંગહામના મોટા હોલમાં એક સંગીતનો જલસો હતો ત્યાં હું અને ચીલી ગયા અહીં ને લંડનના ફ્રેન્ડીવલ હોલમાં મેં સંગીત સાંભળ્યું તે ઉપરથી મારા મન ઉપર એવી છાપ પડી છે કે આ પ્રજાને આધ્યાત્મિક અનુભવ કરાવવો હોય તો તેને માટે કલા — ખાસ કરીને સંગીત કલા — ઉત્તમોત્તમ સાધન છે. પ્રથમ કારણ તો એ છે કે સ્વરૂપ સિવાયની કોઈ વાસ્તવિકતા, — ઇન્દ્રિયોથી અગીત કોઈ સત્ય — યુરોપિયન માનસ સમગ્ર શક્યું નથી. (બહુ બહુ તો કદબી શકે.) તેનો પ્રત્યક્ષ પરિચય એને સંગીત વડે થાય છે. અશરીરી કોઈ આધ્યાત્મિક વસ્તુ માણસના ઉપર અસર કરી શકે ■ એ તેને સંગીતદ્વારા સમજાય છે. આથી કરીને સંગીત વગેરે કલા પ્રત્યે અંગ્રેજ પ્રજાનું માનસ અર્ધ — ધાર્મિક ભાવ વાળું હોય છે. જાણે કોઈ ધાર્મિક વિધિ હોય એમ તેઓ સંગીત પ્રત્યે જુવે છે એ એની અસરકારકતાનું ખીજું કારણ છે. જે અદાથી સંગીતનો અભ્યાસક ગરાજ ઘડિયાળને ટકારે ગમતું ઉપર આવે છે, અને લોકો એને વધાવે છે તે ખરેખર એક સુદર દ્રશ્ય હોય છે. પોતે પૈસા આપીને ટિકિટ ખરીદી છે માટે કોઈ ભાડૂત કે બચત વસ્તુ ઉપર પોતાનો હક્ક હોય તેવો, કલાના ઉપર કે કલાકારના ઉપર ઉપકાર કરે છે એવો ભાવ અહીં મિલકુલ હોતો નથી. કલાકાર પોતાની કલા બચત કરીને જાણે આપણા ઉપર ઉપકાર કરે છે એવી વૃત્તિ હોય છે. હુમ્મગની મેદનીમાં કોઈ અવાજ કરે નહિ, કોઈ વાન કરીને ખલેલ કરે નહિ એ પ્રકારના વર્તનમાં કદાચ બધા સામુદ્રિક સયમ એવો છે જે આપણે શીખના જેવો છે!

ગત્રે ૧૦૧૧ વાગે પાછા ફર્યા, અને ૧૨૧૧ મુઘી વાતો કરી. પોલિયેરીના ફ્રેંડોમાંથી અને કાર્ડો એ બધાને આપ્યાં.

૯ નવેમ્બર : સવારે કાસ્ટી મેન્ચેસ્ટર જવા માટે વીવી સાથે નીકળ્યો. ૯૦થી વધારે માર્શિય અમારે કાપવાના હતા પણ અડી મોટગેનો એટલો બધો હિપથેગ થાય છે કે મોટા વિભેનુ ઘણા લોકોનું જ્ઞાન ખૂબ પ્રભાવમા હોય છે એટલે યત્ર બગડવાનો સંભવ બહુ કમ હોય છે અને બગડે તો સુપરવાનું કામ સહેનું હોય છે મેન્ચેસ્ટરમા બી બી મીના કાન્ડ્રોવ મિ. કેવિન્સાઉન કેવે હમી નવેમ્બરે કેટલીક વ્યક્તિઓને બી બી સીની ઑફીસમા માજે વર્નાવાપ માટે આમંત્રણ ક્યું હતું અને મને એ બવાને મળવા માટે બોલાવ્યો હતો. વચગત ૬ વાગે અમે બી બી સીની ઑફીસે પહોંચ્યા ત્યાં જ્યાં જમવા માટે ગયા હતા મદલાન્યે મિ. મીયર, એસીસ્ટન્ટ હાજર હતા એમણે એકમેક હોટેલમા મારે માટે વ્યવસ્થા કરી હતી

મૅન્ચેસ્ટર-ખીજવાર

પગલુ મારે એક ખાસ કામ કરવાનુ હતુ તેટના માટે હુ મપોરે આગો હતો શ્રી અરવિંદ જે વખા ૧૮૭૬થી ૮૪ સુધી રહેના તે ૮૪ શેક્સપીયર સ્ટ્રીટનો ફોટોગ્રાફ હજી સુધી લેવાયો નહોતો પેપો મદ્રાસી મિન તે લેશે એની કાંઈ ખાતરી ન હતી વળી મે પણ ત્રણેક ફોટોગ્રાફરોને ત્યાં નિર્દેશ પ્રમત્ત કર્યો હતો આ રખતે મિ મીલન્ને મે આનતા વેનજ સ્વયના કરી કે મૅન્ચેસ્ટરના પાંચ દૈનિક કે મામાહિલ પેપરને એવા ફોટોગ્રાફ વિશે માહિતી હોતી જોઈએ જે ઘટનાને સ્થળે જઈને ફોટો લેના હોય એ પ્રમાણે ફોન પર ગોપાણ કરી એસેક્સ હોટેલમા મને ખબર આપવાને એમને મ્હુ હોટેલમા તો અમારે નામનુ જ રહેવાનુ હતુ પણ બી બી સી નો ફોન આ પો ૬ ૩૧ નાગે એક ફોટોગ્રાફ આવશે હુ ખૂબ આનદમા આતી ગયો પામેના એક તદ્દન સામાન્ય ફોટોગ્રામા જઈને થોડુ ઘણુ ખાધુ એ ફોટોગ્રામા વિદ્યાર્થીઓ અને મધ્યમ તથા ગરીબ વર્ગના માણસો આનતા જણાયા

૩૧ વાગે પોતાની કારમા ફોટોગ્રાફર આ પો સફલાગ્યે એસેસ હોટેલની સામેજ ચાલ પાચ મિનિટ આનતા શેક્સપીયર સ્ટ્રીટ હતી, એટલે અમે જલ્દી ત્યાં પહોંચી ગયા વરસાદ પડતો હતો અધારૂં પણ થયુ હતુ ધુમ્મસ પણ વાતાવરણમા હતુ ફોન લાઈટ સાથે હતુ અમે ત્રણ ફોટોગ્રાફ લીધા અને પાછળથી બધા સાન નીકળ્યા તેજ

વખતે ૮૪ નંબરના ઘરમાંથી એક સાર્જન્ટ અને છોકરી જેની ઉંમરની તેની સ્ત્રી બહાર આવ્યાં. મેં એમને ઘરના માલિકનું સરનામું પૂછ્યું અને લખી લીધું. ચાર વાગે કોટાનું કામ થતી ગયું એટલે હું અને વીલી અમારી કાર લઈને પેલે ગ્રન્ડામે પહોંચ્યા, ત્યારે ખમર પડી કે ધરતું બાહુ ઉઘરાવવાનું કામ એક ડ્રાવીસીટલી કર્મના હાથમાં છે અને મહાનમાલિક તે વેચવા પણ રાશ છે. લગભગ દોઢ કલાક અમે ઘણી માથાફોડ કરી પણ મૂળ માલિકનો પત્તો લાગ્યો નહિ. મને તો મિ. ફુરીટ વિશે માહિતી મેળવવામાં રસ હતો. એના વિશે કશી માહિતી મળી શકે તેમ ન હતું. કન્સિગ્નેશનવ ચર્ચની મોટી ઑશીસ પણ મેન્એસ્ટરમાં છે પણ ત્યાં અમે મોડા પડ્યા. યજ્ઞીથી પત્રવ્યવહાર કર્યો પણ ખાસ માહિતી મળી શકી નહિ.

અજ્ઞાન એવી પેઢીઓ આપણે પેદા કરીશું. ખરું છે કે પ્રત્યેક માનવે કાંઈક કરવું પડે છે—પોતાની આહ્વાનિકા મેળવવા માટે. પરંતુ માનવની સાર્થકતા આહ્વાનિકા મેળવવામાં નથી ધધર કે પ્રતિષ્ઠિત શક્તિઓને ખીલવવી અને માનવજાતિએ જ્ઞાનકાળમાં જે સંસ્કારિક પ્રગતિ સાધી છે તે બાળક અને જુવાન પ્રદણ કરી શકે તેવા સ્વરૂપમાં એને આપવી એ એ કેળવણીના મુખ્ય કાર્યો ગણી શકાય. એ પ્રમાણે પોતાની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓને કેળવીને તથા જ્ઞાનકાળની સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન મેળવીને પ્રત્યેક વ્યક્તિ જેમાં પોતાની સાર્થકતા દેખાય તેવી પ્રગતિ કરે તો અમારી શ્રદ્ધા છે કે એ જે કાંઈ કરશે તેની આર્થિક દૃષ્ટિએ માગ પણ દશે.

અર્થશાસ્ત્રમાં “Demand and supply” નો “માગ અને છત” વચ્ચેના સંબંધનો નિયમ છે એમ કહેવાય છે. તો એમ કહી શકાય કે નીતિનાં કેટલાંક તત્ત્વોની, માનવતાનાં કેટલાંક સ્વરૂપોની, કેટલાંક આધ્યાત્મિક સત્ત્વોની માગ માનવજાતિમાં એટલી બધી છે કે એ વસ્તુઓ કદી જોઈએ તે કરતાં વધારે થઈ શકવાની નથી. એક છસસ કાંઈકર કે રામકૃષ્ણ પરમહંસ કે એક કલા સર્જક, સંસ્કારિતાની સર્જક પ્રગતિ કરનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિની જગતમાં એટલી આછત છે કે એવા માણસોની માગ માનવજાતિમાં સતત રહેલી જ હોય છે. પોતાની ધધરશક્તિ શક્તિઓને પ્રગટ કરવામાં જે સાર્થકતા છે તે જાણ ‘Success’—‘સફળતા’—અથવા તો ભૌતિક સંપત્તિ મેળવવામાં ભાગ્યે હોય છે. જીવનની સગવડો મેળવવામાં ધન કામ લાગે છે પણ થોડા વખત પછી ‘અર્થ-સયય’ દેટલો અર્થહીન છે, એનાથી આવે સતોષ કે સાચું મુખ મળતું નથી એ વાત સમજાય છે. એવી સમજણ આવે છે ત્યારે ધણીવાર બહુ મોડું થઈ ગયેલું હોય છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાને જે કામ કરવાની અંતરથી પ્રેરણા હોય,—તે કામ કરવામાં એને પોતાના જીવનની સાર્થકતા લાગે અને

આનંદ મળે છે. એ પ્રભાણે જે કાર્ય થાય છે તેનું આર્થિક મૂલ્ય હોય છે જ. હા, એ આર્થિક મૂલ્ય કદાચ એવું ન હોય કે જેથી માણસ લક્ષ્યાધિપતિ થાય પરંતુ એનો આનંદ શોધનાર તો પોતાને જરૂર પૂરતું—ખાવા માટે, પહેરવા માટે અને ગંદવા માટે—મળે એટલેથી સતોષ માનતો હોય છે. એવા માણસો ધનસમ્પત્તિ કે ભૌતિક સંપત્તિને જીવનનો ઉદ્દેશ ગણના નથી હોતા. અને આર્થિક નિયમોની બીંમ માનવસમાજમાં અચુકપણે કાર્ય કરે છે એમ માનનાં પણ આપણે સાંચે નથીમે સમાજ એવા માણસોને જરૂર પૂરતું આપે છે. ખર્ચ જોના સમાજ માટે દાર્ઢ પણ ક્યાં વિના વ્યક્તિ જાણે રકી રહે છે, એટલે એવા માણસો કદાચ સ્થૂન દષ્ટિએ કશું જ આપવા ન હોય, તો પણ તેઓ જે વસ્તુ આપે છે તેની પણ સમાજને જરૂર હોય છે. ઉ. ત. દાર્ઢ વ્યક્તિ સગીત આપે છે. જેની સ્થૂન દષ્ટિએ જરૂર નથી એમ દાર્ઢને જાણે પરંતુ એ કલામાં એના આત્માનો આર્થિકાર ધનો હોય તો એના જલ્લામાં એનો યોગક્ષેમ આવે એટલું એને જરૂર મળી રહે. કયાની કૃતિઓ ઉપગત આધ્યાત્મિક જીવનનાં સત્યો વિશે પણ આ વસ્તુ એટલીજ સાચી છે. ખર્ચ જોનાં, એ પ્રકારની જન કદી માનવ-જનિમા થઈ નથી એટલે એની માગ રહે એ જ સ્વાભાવિક છે.

જેવરે જવા ઓનાજનો પૂરૂ અપૂર્વક વિચારની જગ્યાવટમાં જાગ લેવા જાણ્યા થી અર્થિક વિશે ધણાએ જાણવાની ઇચ્છા જણાવી તેમને પુસ્તકના નામ મેં આપ્યા.

અમારે જવાનું મોડું થતું હતું જ્યાં અમે થોડું વધારે રોકાય્યા. આખરે ૮-૧૧ વાગે મિ. કેમ્પબેલ અને મિ. મીલની લાગણી-ભરી વિદાય લઈ અમે હેપ્પનર્થ-આર્ડન જવા માટે નીકળ્યા. મને ૧૨ પડી પડેલ્યા અને ત્યાં સ્તા.

૧૦ નવેમ્બર: મરાગે હા વાગે પોર્ટ-મથ જવા માટે હું અને વીલી નીકળ્યા! લાંબો ઝનો હોયો પણ મારે ત્યાં આગળ મેડોની

જોઈસને મળવું હતું. અને ખૂબ કામ કરવામાં આ એક નવું કામ આરંભ પણ આપે એવી ધારણા હતી. બેનગરીમાં બપોરનું ખાણું પતાવ્યું. વચમાં વિન્થેરટર, ઈંગ્લેંડની જૂની રાજધાની આવતું હતું ત્યાં ક્રેથેડલ જોવા માટે અટક્યા. કોંગ આર્યનું પૂતળું પણ અહીં છે. ફરેહામથી પોર્ટસ્મથ પહોંચ્યા ત્યારે ત્રણ વાગ્યા હતાં ત્યાં નૌકા-સંન્યના આશીસરોને તૈયાર કરવાની સંસ્થા છે. તેમાં અમારી સાથે સ્ટીમરમાં આવેલા લેફ્ટેનન્ટ આમુપકાર અહીં રહેવાના હતા એટલે સંસ્થામાં એમની તપાસ કરી ત્યારે જણાયું કે એ તો હિંદ પાછા જતા રહ્યા છે. લે. દીથે ત્રિષે પૂછ્યું ત્યાં ખમર પડી કે એ ‘મરક્યુરી’ જહાજ પર ધણે દૂર છે, સાંજે ‘મરક્યુરી’ના માણસો રહે છે ત્યાં મળવાનો સંભવ છે.

આખરે અમે જોઈસને ઘેર પહોંચ્યા. નીચી બાંધણીની, આપણા ગામડાના લોકોની યાદ દેવડાવે એવી, સગળ જોઈસ હતી એનાં બે છોકરાંઓ અને એક મરણ પામેલી બહેનનો છોકરો એની સાથે રહેતાં હતાં. એનો વર વેપાર કરતાં જહાજનો કેપ્ટન છે અને દર ત્રણ મહિને અલાડિયુ ઘેર આવી શકે છે. છેલ્લાં ૧૭ વર્ષથી આ દંપતીએ ક્રિસ્ટ-મસ સાથે ગાળી નથી, એવું અહીંનું આર્થિક બધારણ છે.

જોઈસ સાથે ઘણી વાતો થઈ. આશ્રમ, પોડિયેરી, મોના વગેરે સૌ વિશે. બાળકો પણ સૌ વહાલમોયાં હતાં. ઘર નાનું સરખું પણ બધી સગવડવાળું તથા ચારે બાજુએ નાના સરખા બાગવાળું હતું ઉપરનો ભાગ કાતગિયા જેવો, લાકડાના પાતળાં પાટિયાંથી જડીને રંગેલો હતો, તેમાં બાળકો સૂતા હતા અને દિવસના વખતમાં વાંચતા હતા.

સાંજે ૬૧૧ વાગે અમે ‘મરક્યુરી’ના ખલાસીઓની રહેવાની જગ્યાએ પહોંચ્યા. ત્યાં લે. દીથે તથા બીજા પણ મદ્રાસ તરફનો એક આશીસર મળ્યો. એકાદ કલાક સુધી વાતચીત કરીને અમે Depart પાછા ફર્યા. અને જોઈસ જોડે વાતો કરીને ઉપરના કાનરિયામાં મરવાનું

હતુ ત્યા માયુ નમાનીને, નીચા વળીને, પથારીમા પહોચ્યા ગરે ૧૨ી
નાગી લાગી, કાન્હા કે ત્યા ગરમી માટે ખીજી કોઈ વ્યવસ્થા ન હતી

૧૨ નવેમ્બર: મનારે ૮૧૧ વાગે પોર્ટબ્લેચી નીકળી ટ્રેન વાં
લગ્ન દમ વાગે પહોચી ગયો. થીનીએ ત્રણ વિસ મુરી મને ખૂં
મદ કરી હતી અને ત્યામા ખૂંમખૂંમ વાતો કરી હતી જૂના પગા
એની લાગણી જણાઈ આવે એ પ્રમાણે મહાત્મ પડી પણ તે થોડાજ
સમયમા બહાર પહોચીને ૧૨ ૩૦ વાગે માટે નિ સમ્મ જોડે 'વેગા'માં
મથોળુ ખાણ લેવાનુ હતુ ત્યા વખતસર પહોચી ગયો શ્રી અર્ચિ
વિદે વાનચીન થઈ, પોતાનાથી બની શકે તે મન્કા આપવા નિ અગ્ને
વચન આપેયુ

મથોળ પડી શ્રી અર્ચિદ લગ્નમા નવા તે ઘરે તેના તેજ નવા
છે કે કેમ એ વિદે તપાસ શરૂ કરી. ગેયન ફેમીલન દોનમા મગીનના
જળમામા લાજરી આપી મુદ્દ હાન છે

૧૨ નવેમ્બર: શ્રી અર્ચિદ ૧૮૯૨મા આંગ્રેજીથી ડીમેમ્બર
મુધી જે ધરમા નહેના તેનુ મનામુ ૧, બર્નિમ્બલ ગડ, મેઝ દોડ
એ પ્રમાણે હતુ પણ હાનમા એ જગાનુ નામ બનાઈ ગયુ લાગે છે
તેની તપાસ શરૂ કરી

૧૪ નવેમ્બર: ખૂંમ કાગજો વખ્યા અને મેંડ ફેમેગનની
મુનામન થઈ ૧૬મીએ બી બી સીનો ક્લાસમંટ કન્યાનો છે તે
મુધાયેલ કેટલી વસ્તુઓ પોસ્ટ માફ્ટ હિંડ સ્નાના કરી

૧૫ નવેમ્બર: આજે માર્ગરેટ મેક્સનો જન્મ વિસ હતો
એ. કાક મુનામન દુનિયાન ના દનામ ખ્યાનમા માર્ગેા ખાખીનો
વખત વાનચીન એને ખૂંમ સાક વાચ્યુ મથોરે ૩૧ વાગે બી બી સીના
સનાહમંટ ફેમગીને મળવાનુ હતુ શ્રી અર્ચિદ ઉપનુ પ્રવચન જે
ગયા એવના જાગમા 'માપિની'નુ અવનન્ય મૂંડુ હતુ તે એએ

વાંચી બતાવવા કહ્યું. મેં વાંચ્યું. એણે કહ્યું: “ઘણું સાફ વાંચન છે. આ પ્રોડક્ટ તમારો છે અને તમે જે લખ્યું છે તેની જવાબદારી તમારી છે. હું તમને મિત્ર તરીકે અને અગ્રેજ થોતાઓને જાણનાર તરીકે વગર માગી સલાહ આપું તો તમને એ અવગણ્યને બદલે ખીજું કંઈ મોકા તો વધારે સાફ એમ કહું. તમે વિચાર કરી જોજો.”

મને એણે આપેલી સલાહ યોગ્ય લાગી. મેં એ ભાગને બદલે ખીજો ભાગ ગદ્યમાં મૂક્યો, અને તે એને પસંદ પડ્યો.

મિસિસ લૉરેન્સ ખીનીયન તરફથી મળેલા મનમોહન ઘોષના કાગળોના માઉકોપીદમના ફોટો કરવા આજ્ઞા હતા તે આજે મળ્યા. રાતે જોસીને બી. બી. સી.નું પ્રવચન ફરીને વિગતવાર તૈયાર કર્યું. આવતી કાલે ૧૬મીએ રૅકૉર્ડ લેવાશે.

૧૬ નવેમ્બર: ૧૧ અને ૧૧૧૧ વચ્ચે રૅકૉર્ડ કરવાનો હતો. સવારે બધી તૈયારી, છેવટની નકલ, વગેરે કરીને બસમાં નીકળી ગયો. ૧૦૧૧ વાગે પ્રોડક્ટરીંગ રેટેશને પહોંચ્યો. મિ. ગ્રેગરી ભારી વાટ જોતા જ હતા. હું વાતચીત કરતો હતો પણ મારું બહુ ધ્યાન પ્રોડક્ટરીંગ સફળ કરવા ઉપર એકાગ્ર થયું હતું. પાસેના મકાનમાં રૅકૉર્ડ લેવાનું થતું છે ત્યાં ગયા. બરાબર ૨૦ મિનિટે, જરા પણ ઉનાવળ કે ઉચ્ચારની કે અવાજની ભૂલ વગર પ્રોડક્ટરીંગ પૂરો થયો. ગ્રેગરી પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયો. મને કહ્યું: “ઘણી વાર ૨૦મી વધારે મિનિટ થઈ જાય છે— સિવાય કે જોડનાર ખૂબ ટેવાયેલો હોય, નહિ તો ૧૮ મિનિટે બહાસ થાય. પણ આ તો બરાબર ૨૦ મિનિટે પૂરો થયો એ ખૂબ આનંદની વાત છે.”

“મઈ કાલે રાત્રે હું ઉઘી નથી,” મેં કહ્યું.

“હારી ખાતરી છે કે તમે તરીકે ઉઠ્યા” — “સાથે, આપો ડોશી પીએ” — કહીને મને પાનેના એક મુદ્દા ગાગમા લઈ ગયો અને ડોશી પીતા શ્રી અર્ચિદેવી, પોડિયેગીની, આશ્રમની અને વાતો અને કરી.

મપોરે ૩ વાગે ઓફિસની શીશીપ બેઠમી આવ્યો હતો તેની માથે મુશામલ થઈ

પોડિયેગીથી નીચે ત્યારે સમસ્ત ઈએડના લહેવા લોકોને શ્રી અર્ચિદેવી વિશે બી.બી.સી. માગ્દત માલિની પહોચાડી એ એક અમલ્યનો ઉદ્દેશ માગ કાર્યક્રમમાં હતો એ પાન પાનના મમ મદતુ મુશ્કેલ હતુ તે હુ નજનો હતો નજનો હતો એટલુ નહિ પગુ ડોશીસ, મોન્વેના વગેરે ઈએડના લખતો પણ નજના હતા મિયાગ પીટરે પ્રકલન મ્યામા માટી ગમ્મી ન હતી એક અમલ્યનુ કામ જેવું પણ પશુ તેનો આનંદ ડોશીસ, મોન્વેના વગેરેને હતો એમણે એજ નાને આઈનીજ એડોગમા સહજોત્તન મોન્વીને પ્રમત ઉત્તરોત્ત નમના નમતા ધણી વાતો થઈ મોન્વેના અને ડોશીસ મને ૧૦૧ વાગે વિમ્બો ગિયા સ્ટેશને મળી ગયા—મોન્વેનાની કાગમા મમો મધ પડી ગઈ હતી એને ૧૦૧૧ની ગાડીમાં વિમ્બોગિયાથી ક્રિસ્ટનપેનેસ સ્ટેશને પહોચ્યો ત્યાંથી એનાઈ જૂન પામે છે

પણ મેં એક કાગળ વખ્યો જેમાં એમની વિચારણાને ઉપરોગી મુદ્દાઓ મળી શકે —

મહાત્મા મિસ બર્નૅડ,

૨૮મી ઑગસ્ટના તમા ૧ પત્ર મારે વંચો આભાર, હું ડાર્લિંગ તો એટલે હાજર નથી થયો નહિ તે મારે લાચાર છે હું માર્ચ મનેજ પાઠો ફર્યો છું

તમામ પત્રમાંથી એકજ મુદ્દો લઈને અહીં જૂ - હું તે ચર્ચાના પોતાના અન્ય માધ્યમ ઉઠાવે તો નીતિનો આકર્ષક વંચો ઊભો છે અને એનાથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, ('અતઃ માધ્યમ એમને કે અતરમા કેઈ શક્તિ અવાજ કે વાગણી જાગતી થવાને પશ્ચિમને જન્મે તો') એવી નીતિ "આમ થવું જોઈએ" એવા આત્માર્થક રૂપે ચર્ચાના પે ચર્ચાના અતરમા પ્રગટ થાય છે — અનન્ય એમાં દિ, સમ્બર કે પૂર્વગ્રહનું નિર્ણય હોતું નથી. આ પ્રમત્તની નીતિ પણ સાપેક્ષ હોય છે અને હાવી જોઈએ મન્ય કે પ્રત્યેક ચર્ચાની અંતર એવી પરિસ્થિતિ (અમાજ, સમૃદ્ધિ વગેરે)ને લઈને, તથા એના પોતાના બંધારણને લઈને પણ જે આત્માર્થક અવાજની વાગણી, સહજગત કે જ્ઞાન જાગે છે તેમાં તે પડેજ છે

જ્ઞાનજાગેના અનુભવ જોવા લાગે છે કે સામાજિક નીતિ સિદ્ધાંત અથવા ઔપચારિક મની જાય છે અને વગી વખત એમાં પ્રાણ હોતો નથી. સમાજ વ્યક્તિની પામે જગતે નીતિની અપેક્ષા મને છે ત્યાં મોટે ભાગે તો આત્મ-શક્તિ મારે હોય છે ચોરી મવાની સમાજ મના કહે છે કાન્સુ કે ચોરી સામાન્ય જને તો સમાજની હુમ્તીને હાનિ પહોંચે, નહિ કે ચોરી નીતિથી વિરુદ્ધ છે તે જ્ઞાન (એમને કે પમકાયા વગર ચર્ચા ચોરી ૧૩ તો સમાજ તેમ જ નીતિની દૃષ્ટિએ વિશેષ મન્ય ન મારે) કેઈ પણ સમાજ અન્યાયે એવો નથી જેનું

નૈતિક હૃદય—અંતઃકરણ—સદા જગત્ત જાય—સમાજમાં તો મોટે ભાગે નીતિના રૂઢ આચારનો કે સ્વાજનો આગ્રહ પ્રચલિત હોય છે.

ખરું જોતાં નીતિનો મુખ્ય સંબંધ વ્યક્તિના અંતઃકરણ સાથે હોવો જોઈએ. અને એનું કાર્ય ઉપર જણાવ્યું તેમ સાપેક્ષ જ રહેવાનું. આમ હોવાથી નીતિનું નિરપેક્ષ સ્વરૂપ કયું તેનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે.

એમ કહી શકાય કે નીતિનો પણ કોઈ નિરપેક્ષ યાને કેવળ રહેલો છે. નીતિનું નિરપેક્ષ તત્ત્વ બુદ્ધિથી પર હોવું જોઈએ, કારણ કે બુદ્ધિની મર્યાદામાં રહેલી કોઈ વસ્તુ નિરપેક્ષ હોઈ શકે નહિ તમને લાગે છે કે એની કોઈ નિરપેક્ષ વસ્તુ હોઈ શકે? ઉ ત. નિરપેક્ષ પ્રેમ, કે નિરપેક્ષ સ્વતંત્રતા કે નિરપેક્ષ ન્યાય લો. તમને જણાશે કે એ વસ્તુઓ એક બીજાનો વિરોધ કરનારી અને જીવનમાં તો એ પ્રમાણે આચારનાં ધોરણો વચ્ચે ગજાગ્રહ ઘણી વખત થતો જોવામાં આવે છે.

એટલે નિરપેક્ષ નીતી જો બુદ્ધિથી પર છે એમ આપણે સ્વીકારીએ તો આપણે શ્રી અરવિંદના દર્શનનો સ્વીકાર કરવો પડશે. એમણે અતિમ વાસ્તવિકતાને કેવળ સત્ય સ્વરૂપ નહિ પણ શક્તિ સ્વરૂપ પણ કહી છે. અતિમ વાસ્તવિકતા એટલે સત્તાનું સત્ય કેવળ નહિ પરંતુ એનામાં સકલ્પ શક્તિ પણ સ્વયંજૂ હોય છે અને જીવનમાં પ્રગટ થવાને અને તેનું શાસન કરવાને તે પ્રેરણા છે બુદ્ધિથી પર રહેલી એ સકલ્પશક્તિ માનવના અતઃમા આદર્શની, નીતિની વગેરે ભાવના ઉત્પન્ન કરે છે.

વ્યક્તિના અંતરમાં એનું કાર્ય ‘મૂલ્ય’ની લાગણી પેદા કરે છે. મૂલ્ય એટલે કેવળ બુદ્ધિએ સ્વીકારેલો કોઈ અશરીરી વિચાર કે મિદાંત કે વાદ કે માન્યતા નહિ પરંતુ એક એવી આત્મિક શક્તિ જે વ્યક્તિ પામે પોતાની માગણી પ્રમાણે વર્તન કરાવે છે. “આમ થવું જ જોઈએ” એવી આદર્શકતા સાથે માનવના અંતરમાં તે અવાજ જાગે છે અને કોઈપણ પ્રકારની આંધોડા કરવા તે મુદ્દય તૈયાર હોતો નથી આ

મુખ્ય અમુક પ્રકારમાં અધાયત્વ કે અધિ નથી હોતું, અકિના વિદ્યાર્થ પ્રમાણે એમાં પણ ચડતા હોતી પાસરી હોય છે.

અંતરમાં થતી આ મુદ્દયની અનુમતિ દર્શાવતું બાલ્ય પદાર્થ કે ધરના કાનાં વચાગે હિંસાથી હોય છે, કારણ કે પદાર્થ અને પદનાઓનું ધ્યાન, એમને માપવાનો મજ એ અંતરમાં મગ્ન મુદ્દયના ઉપર આધાર મળે છે.

મારી માન્યતા એવી છે કે વર્તમાનકાળમાં જે Crisis કોયકરીની પરિસ્થિતિ છે તે નૈનિક અનિદા કાના વચાગે ઊઠી છે. એ પરિસ્થિતિ આધ્યાત્મિક છે, ધૈન્યિક છે, માનવની અમર એનાને સ્થગી છે. મને તેજા ઉચ્ચ હિંસાથી પ્રેરણા એવા નૈનિક ઉપાયો કે ઇલાજો પૂના નહિ નીવડે, કાર્યમાધક નહિ નીવડે એ જ્યાં તાત્કાલિક ઇલાજોજ હશે.

માનવના કાયદાઓના આમુખ ઉદયો ગોધરામા જેઓને ખરેખરે સ્વ નહેયો છે તેવા લોકોએ વચાગે ઊંડા હિંસા પડશે અને અન્યાયે અજાનના ઉપર ન્યાયેલી માનવ પ્રકૃતિની પુનર્વિના કરવી પડશે ત્યાં મુંધી માનવ તેના અનન્માં અને આજ જીવનમાં અદુર્લભિત હશે, ત્યાં મુંધી માનવ કામનાઓના પાસર આવેગોથી અને મહત્વાકાંક્ષાઓથી સચામિત થતો મંડે (યજી બને ને મને તેમાં પન્મજૂ કયો ધાન્ડા કમો હોય) ત્યાં મુંધી જીવનના કાયદાઓનો ઉચ્ચ મગરની આના હુમલા છે. માનવનો 'કોયકો' માનવ પોને છે, એના પોતાના અંતરમાં એક કિંચનાનુ કન્ડ, - કિંચ મહાનવનો મુર્ચ્છિત નહેયો છે એને માનવે જગત્ત જ્ઞાનો છે તથા અકિય જનારીને પોતાનું અકિનવ અંગત અને અમટિ જીવન પર એનું ચક્ષુ ન્યાયન કરવાનું છે એ કિંચ નુયિગ તો અદાય કરવાને હમેશા નેચારજ હોય છે. માનવે નિર્ણય કરીને કાર્ય કરવાનું છે."

તમારો

અ. યુગપ્તી

આ પત્રો ઉત્તર ૧૪મી નવેમ્બર ૧૯૫૫ના મેળ આપ્યો —
વહાવા ડૉ પુગણી,

તમાગ આટલા બધા માયાળુ પત્ર માટે તથા તમાગ અમૂલ્ય સમયમાથી આટની બધી ઉદારતા સહિત તમારો સમય ઇન્ચેજના તમાગ છેવટના દિવસોમા આપીને અમાગ મજાની મુલાકાત લેવાને આવવાના ડો તે માટે વરો આભાર માનુ છુ

આજ સાંજે ૮ વાગે તમાગ સેક્રેટરી સાથે તમે આની પહોચગો એની આશા નાખુ છુ (૨૦મી નવેમ્બર)

હેલો ઉનાળામા અમારી ચચના જે વિચર હતો તેના દ્રેન્દ્રમુત મુદાને તમારો પત્ર ખૂબ સક્ષેપમા મૂકી આપે છે એમાથી બીજા ઘણા — ઊંડી જમિકા ઉપગના — મુદાઓ ઉપસ્થિત થાય છે એ બધાને વિગ્તા-પૂર્વક જૂનામા આવે તો એનો સાચો અને પૂરેપૂરો અર્થ રીતસર સમજાય અમે જે કોયડાઓ નિર્ણય શરૂઆતમા ચર્ચા કરી તે બધાનો ઉત્તર આપણી પોતાની અદર રહેલો છે એ વિશે તો અમે બધા એક મન હતા માન પત્રના છેવટના ભાગમા ઉર્ધ્વ ચેતનાને પહોચવાને આપણી જાતે આપણે શુ કરુ નેપછે એ બાબત ઉપેક્ષા કરેલો છે

માર્ગ સૂચના, તમે સમત થતા હો તો, એ છે કે તમારા કીમની પત્રમાથી જે ભાગ સૌથી ઉપયોગી જણાય તે રાચવા અને તમને જે મુદાઓ વિષે જાણને કહેતુ છે તે “આખરી વાગ્તવિકતા પ્રેરણ સત્તાનુ એક સત્ય છે એણ નથી એનામા જીવનનુ રાસન કરાની આસાર્યવ પ્રેરણા મેની હોય છે” આ શિયાળામા અમાન મજાની ચર્ચામા એ વાગ્તવિકતા કેવા અવસ્થામા અભિ ચક્રત થાય છે એ વિશે અમે અભ્યાસ કરીશુ તથા અમાગ અનુભવ અને જ્ઞાન વડે તે જાણવાનો — સાક્ષાત પ્રવાનો — પ્રયત્ન કરીશુ

આજે સાંજે અમારી મજામા ડવાસ ફોસેટ, ઇન્ચેજના એક તત્ત્વચિંતક પણ હશે એમના વિચારો વણા વર્ગ પૂર્વે એમણે પ્રગટ

કરેવા ત્યારે પશ્ચિમના પગિયો માટે એ ઘણા 'નવા' અને અમુક ગીતો
 વેતના કાનિદારી પણ હતા. એમની 'હમેશ્વીરમ'ની ફિક્સરી હમણાં
 હમણાં જ લોડો સમજવા વાળા છે. એમના વિચારો અને શ્રી અર્ચવેદના
 દર્શન વચ્ચે ઘણું વિચારનું સંબંધપણ છે એમ મને કહેવામાં આવે છે.
 જો કે એમના વિચારો પાશ્ચાત્ય દષ્ટિએ અવગણ્ય એમણે પ્રાપ્ત
 કર્યા છે. એમની ઉમ્મર ઘણી જાણી (અત્યારે ૮૬મું વર્ષ ચાલે છે)
 માનસિક અને શારીરિક રીતે તેઓ કામ કરવા જ્યાં છે. એમને
 બનારસના વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવચનો આપવા માટે આમંત્રણ મળ્યું છે.
 આજે ઘણી આતુન્નાપૂર્વક તેઓ આપને મળવા આવનાર છે.

અમારા મડળના જે લોકો છે તેમાંના કેટલાક શ્રી અર્ચવેદના
 કટવાક યુક્તકોનો અભ્યાસ કરેલો છે એટલે એમને માટે તે આજનો
 પ્રસંગ એક વિશિષ્ટ રૂપનો છે અને એ બાહ્યો એ વિશે ઘણા જ વાચન
 અને આભારી છે.

તેને જીવનમાં સિદ્ધ કરી શકે એવી સંકલ્પશક્તિ તેનામાં હોય એવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે જેનામાં સમર્થ સંકલ્પશક્તિ હોય છે તેનામાં જ્ઞાનનો અભાવ ઘણીવાર જેવામાં આવે છે. આમ બનવું સ્વાભાવિક છે, કારણ કે મન એ કંઈ આખરી જ્ઞાનનું કરણ નથી. “મન એટલે જ્ઞાન માટે કાંઈ માત્રું અજ્ઞાન” એમ શ્રી અર્ચવેદ કહે છે તે સાચું છે. મનનું જ્ઞાન બહારથી મેળવેલું હોવાથી હમેશાં પ્રતીતિ ઉપજાવતું નથી. એમાં શંકાને હમેશાં સ્થાન રહે છે. વળી, એવું જ્ઞાન હમેશાં સાપેક્ષ જ હોય શકે. કારણ કે જે દલીલો પર તે સ્થાપું હોય તેમાં—અંથવા તો, હિન્દીયોના પ્રત્યક્ષ પુરાવાઓમાં—ફેરફાર થાય એટલે એ માનસિક જ્ઞાન પણ બદલાય. એ સાપેક્ષ જ્ઞાન મેળવવા માટે પણ બુદ્ધિએ હિન્દીયોના ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. આમ મન વસ્તુને બાહ્ય સાધનો વડે અને બહારથી જ જાણે છે. યુરોપીય ફિલસફોમાં બર્જસીએ તેથી જ કંઈ છે કે બુદ્ધિએ મેળવેલું જ્ઞાન કર્મ કરવા માટે, વર્તન બાબત નિર્ણય કરવા માટે ઉપયોગી છે, સત્યપ્રાપ્તિ માટે નહિ. એક વૃક્ષને આપણે બહારથી જાણીએ ત્યારે એનાં પાંદડાં, ફૂલ, ફળ, ડાળાં, થડ તથા મૂળ વિશે આપણે માહિતી મેળવીએ છીએ. પણ વૃક્ષ પોતે શું છે તે વિશે એ માહિતીની મદદથી આપણે જાણી શકતા નથી. આમ મનની ભૂમિકા ઉપર જ્ઞાન અને સંકલ્પ વચ્ચે ભેદ હોય છે. પરંતુ મનથી ઉપરની ભૂમિકામાં એ બન્ને સંવાદને પામે છે. ત્યાં જ્ઞાન કંપે જે સત્ય અનુભવાય છે તેનામાં આત્મપ્રકાશ કરવાની શક્તિ—

• સત્ય સંકલ્પ—હોય છેજ. કદાચ, સંકલ્પ પહેલો જગે અને કર્મ પ્રત્યે પ્રેરણા આપે, તો જ્ઞાન પણ એની સાથે જોડાયેલું જ હોય છે. જેમ દીવાની લ્યેનમાં પ્રકાશ અને ગરમી બન્ને અવિભાજ્ય હોય છે તેમ અહીં—ચિત્તની ભૂમિકામાં જ્ઞાન અને સંકલ્પશક્તિનું હોય છે.

અત્યારે નીનિ વિશે ઘણો ભાર દેવાય છે. તમારા પરિવ્રતમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ નીનિ પણ અત્યારે શી વસ્તુ છે? એ કંઈ

અમુક આચરણમાં, બાહ્યકાર્યમાં સમાધ જતી નથી. નીતિ અંતઃકર્ણની ભાવના છે. સામાન્ય રીતે એનું સ્વરૂપ માનસિક અને વ્યવહાર બંધાય છે એ ખરું પરંતુ એના ઉદ્દેશમાં ઉતરતાં આપણને જણાય છે કે નીતિ અચર્યાઃ કાર્યેભિ ક્રાધ સત્યમર્થી આચરવાનો નિયમ કે ધોરણ શોધતી હોય છે એટલે કે નીતિની ખોજ કરનાં કર્મ કરવાનો માત્રો નિયમ માનવ ગોધનો હોય છે. પરંતુ એ કર્મ કરવાના સત્ય નિયમનો આધાર કર્મ કરનાર સત્-તા ઉપર, કર્નાની ચેતનાના ઉપર, રહેલો છે એથી કરીને નીતિને બાહ્યકર્મમાં મર્યાદિત કરી શકાતી નથી. અમુક વ્યક્તિએ કરેલું કર્મ નીતિવાળું ગણાય છે ત્યારે એ જ કર્મ બીજી વ્યક્તિ કરે તો તે અનીતિવાળું બની શકે છે. ક્યું કર્મ કરે છે એ મુખ્ય બાબત નથી. ક્યાંથી કર્મ કરે છે, કાળે કર્મ કરે છે તેના પર આધાર રહેલો છે. એક માણસ બીજાને મારી નાખે છે તેને ખૂન કરવા માટે સજા થાય છે ત્યારે સિપાકી ખૂન ન કરે તો તેને લશ્કરી કાયદા પ્રમાણે સજા થાય છે। આમ હોવાથી નીતિની બાબતમાં સામાજિક માને રૂઢ નીતિ અને અત્યંતી નીતિ વચ્ચે આપણે બેઠ કરવો જોઈએ

મોટે ભાગે અત્યંતજ્ઞના અવાજ પ્રમાણે વર્તન કરનાર લોકો નીતિના ઉત્તમોત્તમ ઉદાહરણ ગણા બને છે. પરંતુ નીતિપાત્રન ત્યાં સુધી જાન અને સંકલ્પના બેઠ ઉપર બેનેલું હોય છે ત્યાં સુધી આખરી નીવડી શકતું નથી. માનવ અતમ્મા એવા નિયમની ખોજ કરે છે દારણ કે એને અત્યંતની પ્રતીતિ હોય છે કે જેમ જીવનનું સત્ય મનથી ઉપજતી સ્ત્રિય સત્-તામાં છે તેમ વ્યવહારનું માને વર્તનનું સત્ય પણ એનામા જ વસે છે—ખરું જોના બન્ને એક સાથે જ હોય છે શુદ્ધિ, ભાવ અને સંકલ્પશક્તિ એ ત્રણ શક્તિઓ પોતપોતાના નિરપેક્ષને—કેવળતાને—પરોચ્ચ પ્રયત્ન કરતી હોય છે. ખરું જોનાં એ ત્રણેને તેમનું સાર્થક પ્રાપ્ત કરવાના વસ્તુ અનિમનસ છે અન્યાની માનવ ચેતનાથી પર ગ્રહેલા અનિમનસમાં જાનની, ભાવનાની, અને સંકલ્પની,— એ ત્રણે શક્તિઓની—સંવાદિતા સ્વચ્છિદ્દ હોય છે

એટલે જે કાંઈક આપણે માનવની સામે ગ્રેવા છે તેમના આખરી ઉંચ મેળવવા માટે એ મનથી ઉપગતી ચેતનામાં આગેહણ કરવું આવશ્યક છે ત્યાજ માનવને પોતાના જીવનનું તેમજ સમષ્ટિની પાછા ગહેનું સત્ય જાણના મળે છે અને ત્યાજ એ જ્ઞાન સાથે વ્યક્તિના અને સમષ્ટિના જીવનમાં પ્રગટ થનાર અત્ય જીવનમાં સફળતાપૂર્વક લાવી શકે એવી અડપશક્તિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે ખરે જોતા ત્યા એ સાહજિક હોય છે એટલે પશ્ચર્ચિય યોગના, નીનિનું અનુચરણ, અર્હિસા વગેરે મનુષ્યો એક નજરે ઉપયોગી છે તે જતા આખરી ઉચ્ચતી ખોજમાં જે લોકો હોય તેમણે પોતાની બધી શક્તિ એ મનથી ઉપગતી ચેતનાના દગ્ગને પ્રાપ્ત કરના ઉપ એકાગ્ર જની જોષ્ઠ્યે એમ મને લાગે છે એટલે નીતિના ધોણો તોડવાના નથી, તેમને વટાવી જવાના છે ઉર્ધ્વમાં આગેહણ જના માટે નીનિ એ પગથિનું છે, યાગનું અતિમ ધામ નથી એમ જનાનું બીજું વાજ્ઞ એ પણ છે કે એવો પ્રયત્ન કરના જોના ધણા જોના છે દુકામાં ફટી શકાય કે “Kingdom of God on earth” “પૃથ્વી ઉપ પ્રભુનું દ્રિય સામ્રાજ્ય” માનવે સ્થાપન જનાનું છે અત્યારે આપણા પ્રનો આર્થિક, સામાજિક, કેમરણીના કે ગજકીર હોય એમ જણાય છે અને એક દષ્ટિએ એમાં સત્ય પણ ગહેનું છે પરંતુ વધારે જોડી દષ્ટિએ જોતા માનવના બધા કાંપડાઓના મૂળમાં મૂળગત કાંપડો માનવ પોતેજ છે એટલે કે આખો પ્રજ માનવની ચેતનાના પરિવર્તનનો છે એ પરિવર્તન કેવળ માનસિક હોય કે વધારે ભૌતિક પ્રકારનું હોય? શ્રી અર્વિન કહે છે કે કેવળ માનસિક પરિવર્તનથી-પછી તે ગમે તેટલું નીતિમય લાને દેખાતું હોય - માનવજીવનના પ્રનો નહિ ઉંની શકાય જ્યાં સુધી માનવ-ચેતના અહ પ્રવાન છે અને કામના વડે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યાં સુધી અર્વા, નિસવા, અશાંતિ વગેરે ગહેજેજ કાંઈ બધાજ વડે કે સગ્યા વડે કે મહાગતી સમજૂનિઓ કે સધીઓ વડે જોના પ્રનોનો સાચો ઉ ન વારી શકાશે નહિ માનવે પોતાની ચેતનાનું પરિવર્તન કરવાનું છે અને

તે પણ એવું મૌલિક પ્રકારનું કે એ પોને એક મનોભય પ્રાણી મરી જઈને ઉપરની ચેનનાને પ્રગટ કરે એવું બને.

આ મનથી અતીત ચેનના વિશે માનવજાતિ તદ્દન અગત્ય છે એવું નથી. આદિકાળથી માનવને મનથી ઉપરની પોતાની ચેનનાની શક્તિઓનો પરિચય છે. ઉ. ત. કાવ્ય-સર્જનમાં પ્રેરણા શક્તિ—શુદ્ધિથી ઉપરની ભૂમિકાઓથી આવતી—નો એને પરિચય છે. એટલે એ પ્રયત્નને અતિગહનતા, અગમ્યતા કે સ્ફુર્યમયતાનું નામ આપીને રૂપસદ્ આપવાની જરૂર નથી. માનવના ભાવિ વિકાસની, ખરું જોતાં, એ દિશા છે. એ દિશામાં માનવ જીવનની સાર્થકતા રહેલી છે.

આ મુદ્દાકાત પછી એમના તરફથી નીચે પ્રમાણે પત્ર મળ્યો:—

નવેમ્બર ૨૨, ૧૯૫૫

૪ વીમ્પથ મ્યુઝ

લંડન, ડબ્લ્યુ. ૧

વહાલા શ્રી પુરાણી,

રવિવારે સાંજે જે સ્વપ્નમાં મંડળી તમને મળવાને એક જ ધર્મ હતી તેના તરફથી ઊંડી દૃષ્ટિની લાગણી હું દરીથી પ્રગટ કરવા દઈશું છું. તથા અમારી વચ્ચે આવવા માટે અને અમારા જ્યાં પ્રજોના પૂર્ણ તત્પરતાપૂર્વક ઉત્તરે આવવા માટે હું આપનો આભાર માનું છું.

તમારા જેવા માર્ગદર્શકને એ પ્રમાણે અત્યંત રીતે મળવાનું ધાન્ય એ વસ્તુ ધણીજ અમૂલ્ય છે અને તમે અમને વિચાર અને ચિંતન કરવા માટે પક્ષ પક્ષ આપ્યું છે તથા અમારા વિકાસ પામતા અનુભવોમાં તથા જ્ઞાનની શોધમાં અમને મદદ કરે એવું પણ પક્ષ મળ્યું છે.

સામાર અને મન્યવાદ સદિન
મિત્ર એલીસન બનાઈ

૨૪ નવેમ્બર ૧૯૫૫ના રોજ એમના પત્રનો ઉત્તર લખ્યો તે આ પ્રમાણે:—

વહાલાં મિસ બર્નાર્ડ,

તમારા માયાળુ પત્ર માટે આભાર. આજે જ મિ લૅરેન્સ હાઇડને મેં પુસ્તકો મોકલ્યાં છે.

તમને આપણી મુલાકાતનો પ્રસંગ ગમ્યો તેથી મને ઘણો આનંદ થયો છે અને પણ ઘણો આનંદ થયો હતો. જે લોકો આંતરની પ્રગતિ સાધવામાં ખરેખર રસ લેનારા લોકો છે તેઓ જો એ પ્રયત્નના સાચા મળને જાણી શકે તો, મને વિશ્વાસ છે કે માનવના કૌયડાઓના ઉકેલની શરૂઆત થઈ શકશે.

તમારું મંડળ એ પ્રકારની આંતર પ્રગતિ સાધવામાં રસ લેનાર માણસોનું બનેલું છે. એટલે હું નમ્રતાપૂર્વક સૂચન કરું છું કે આધ્યાત્મિક અનુભૂતિના નક્કર પાયા ઉપર સ્થાયલી વિશાળ ફિલસૂફી શ્રી અરવિંદે માનવજાતિને આપી છે. એમનું દર્શન માનવ જીવનના સગમ ક્ષેત્રને આવરી લે છે. —જેમાં વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. એવું વિશાળ દર્શન આધુનિક જમાનામાં કોઈએ આપ્યું નથી. એમાં વ્યક્તિની એકાંગી નહિ પણ સર્વાંગી આધ્યાત્મિક સાર્થકતા સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે અને સમષ્ટિએ કયે માર્ગે પોતાનો વિકાસ કરવો આવશ્યક છે તે એમણે સ્પષ્ટતાથી દર્શાવ્યું છે. એ માર્ગે જ માનવજાતિ સત્ય યુગ અથવા તો પૃથ્વી ઉપર દિવ્ય જીવન પ્રમટાવી શકશે. એમના દર્શનમા વાસ્તવિકતાના બે સમર્થ છેડાઓ — જડતત્ત્વ અને આત્મા એ બન્ને —નો સમન્વય થયેલો છે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બન્ને જીવનને તેઓનું દર્શન પ્રભુની દિવ્યતામાં પોતપોતાને ધ્યાને મૂકી આપે છે. એમના દર્શનમાં પ્રભુ વિશ્વાનીત છે તેમ વિરાટ દિવ્ય સક્રિયતા પણ તેનાગા રહેલી છે.

આપણા મિલનને પરિણામે બેગા થયેલા મિત્રોના મનમાં આધ્યાત્મિક જીવન પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર સમજાઈ હોય તો મને ઘણું ઘણું સંતોષ છે. સૌ કોઈને મારી શુભેચ્છા જણાવશો.

તમારો
અ. પુગણી

જાણે કોઈ નવો શિખાઉ ઉમેદવાર એમની પાસે પ્રમાણપત્ર માગતો ન હોય એવું વલણ મિ રપેન્ડરે ધારણ કર્યું

“ ‘કર્વેન્સીટીવ મિટ’ નો સમાવ તો ઘણો ચર્ચાઈ ગયો છે” — એમણે કહ્યું હું જરા નવાઈ પામ્યો

“ આ નિમધમા નવું દષ્ટિમિદુ અને પ્રયોગ કરનાર માટે નની નિશા હોવાનો સભવ છે,” — મે એમને જણાવ્યું

પણ મિ રપેન્ડરના ધ્યાનમા ન આવ્યું પછી સાહિત્ય પગના પત્રોના પુસ્તકમાથી કોઈ ભાગ પાના ઉઘાડાવતા વાળ્યો અને બોલી બોલ્યા “Nonsense” — “અર્થવગરનું” (ધાતુ ખરૂં, ડી એચ લોરેન્સ વિષેનો અભિપ્રાય વાચીને)

પ્રમાણિત મતભેદ અને બુદ્ધિમા ઉતરે એની િડા માટે હું તૈયાર હતો પણ કોઈ જુવાન કનિનું મિથ્યાભિમાન શ્રી અગવિદે જેવા દવિ અને સાહિત્યકારનું અપમાન કરે તે માટે હું તૈયાર ન હતો

“ શું કહ્યું ? ” મે જરા કડકાઈથી પૂછ્યું

એમણે કહ્યું “Nonsense” — “અર્થ વગરનું” છે

“ હું તો ઇચ્છું છું કે ઇંગ્લેન્ડમા કોઈ એ પ્રમાણે દહે અને કહેરાતી જવામદારી પણ લે ” મે જવાબ વાળ્યો

મિ રપેન્ડર જરા વિચારમા પડી ગયો આખો ખેટીને જાણે એટામતા કન્તા હોય એમ લાગ્યું શ્રી અગવિદે ‘ફ્યુચર પોએટ્રી’ (ભાવિ કવિતા)મા રજૂ કરેલું દષ્ટિમિદુ નવું છે એવા માગ કથન મિને રહે કે, “ એ તો જેમ અગ્રેજ સાહિત્યમા ડાન્ટેની ‘ડીનાઈન કોમીડી’ વિશે સમાચોચના યાય તેની સાથે ઇટાલિયન લોકોને નિન્મન ભાગે હોય છે તેના જેવું એ છે ”

“ જે ઝડપથી દેગા અને સમૃદ્ધિઓ વચ્ચેની નિસાચો નય પામવા વાગી છે તે જોતા એ પ્રકારની અન્યાઈ લાગે ટકી મદ એમ મને

નાગે છે વળી ઝંખે. અને ભાન્ત વચ્ચે તો ઇગ્નિ અને ઇન્દ્ર પ્રતા
 બુ। પ્રમાણે સમધ નેનો છે' દાગો ની ગીતાનિને યુગેપમા ધ્યાન
 મળેતુ છે એ હજી ત મિ નેન્દ્રના ધ્યાન મહાન ની ગઈ લાગી

મે એ પણ ઉમેરું / “આ લેખક કાઈ નવો શિખાઉ નથી
 કાઈ પણ અગ્રેજ અગ્રેજ સાહિત્ય જાણે છે તેના પ્રતા જરોરે એતુ
 કે આગી ગીતે એ જાણે છે એવું નથી. એમનું દષ્ટિમિદુ કે એમના
 ન નોનો નીમત કન્વામા અથવા તો એનો અન્યાય કીતે એવું
 રોગ મૂ રાન્ત કન્વામા રાખ અગ્રેજ આડિ રો અને ચન્દ્રિતે મને
 છે —વગેરે

— અને સર્જનો વિશે, માહિતી આપવા માટે અધિકારી લોકોને પત્રો મોકલવા જોઈએ. હાલ તો કેવળ વિદ્યાર્થીઓ કે વેપારીઓ માટે સંખ્યામાં નય છે અને એમનાથી તો ઉચ્ચી જુદીજ છાપ ત્યાંના લોકો ઉપર પડે એ સ્વાભાવિક છે.

૨૨ નવેમ્બર: બ્રિટિશ કાઉન્સિલમાં મિ. રોમલીનને મળ્યો. અને એક લેખિત પર કાઉન્સિલના ડિરેક્ટરને લખી આપ્યો. બ્રિટિશ કાઉન્સિલ તરફથી ભાગતમા જોવાવાચક હિંદની સંસ્થાઓની નોંધ હોય તેમા આશ્રમને ઉમેરવાની એ જગ્યાએ કરી

૨૩ નવેમ્બર: ડૉ. કેનેથ વૉકર મળવાને આવ્યા ‘પિકચર પોન્ટ’ નામના મચિત્ર પર માટે લેખ માગ્યો. હન્ડિયન ઇન્ડીટ્યુશન ઓફ કલ્ચરમાં માઠ પ્રત્યન હતું તેમા હાજર હતા એમને પ્રત્યન ઘણું ગમ્યું હતું ઇંગ્લેન્ડમાં વર્ષોથી આધ્યાત્મિક વિચારો અને પ્રવૃત્તિ વિશે લેખો અને પુસ્તકો લખે છે ધર્મે દાકન છે પણ વેબક તરીકે પણ ઇંગ્લેન્ડમાં એમનું ધ્યાન છે

વાતચીત હનિયાન સામગ્ર્ય કે જી જી સીના થર્ડ પ્રોગ્રામમાં ‘શ્રી અર્વિંદ’ વિષેનો પ્રોડક્ટ લેવાયો છે ત્યાં જુનિસીમા ઉઠાવેને ઉભા થઈ ગયા — “એ અમરકાં કેરી રીતે જાન્યો ?” — “નજી ત્રણવાગ મે એ કિલ્યો સગ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો પણ હું નિર્ણય થયો હતો નમે નહુ હોશિયાગ માળુમ હોવા જોઈએ”

“કદાચ હું વધારે ભાગ્યશાળી હોઉં એ સંભવિત છે” મે કહ્યું.

“અમારે હિંદુ ફિલમફી નથી જોઈતી” એમ કહીને એકવા-મને અને પીટને જનકાગે આપ્યો હતો.” — ડૉ. કેનેથે કહ્યું.

એમને લેખ માટે સામગ્રી ઉતારી

થે એક સાર્ટફિન્ડ ટાઇપીસ્ટને રોકીને કેટલુંક લખાણ મે ત્રણ દિવસ ઉતાર્યું.

૨૫ નવેમ્બર: ૫. રીક્ષીનમના આમંત્રણને માન આપીને એક પ્રવચન એમના સત્તા કાર્યક્રમમાં આપવા માટે કેમ્બ્રીજ ગયો ૧૨-૪૫ વાગે પહોંચ્યો.

શ્રી અર્વિન્ડનો ફોટો કીમ્સ કોલેજની લાયબ્રેરીમાં મુકવાનો હતો તે મંચે વખતે મદવા માટે સમયે મુઝપાટ ફોટોગ્રાફને આપ્યો હતો ૩૧ વાગે તેની દુકાને ગયો. બધા જમવા ગયેલા.

૨૧ વાગે કીમ્સના વાર્ષિક પ્રોગ્રામટ મિ. સૉ'ટ માર્શન મળ્યો. એમણે ફોન કરીને પૂછ્યું તો ફોટોગ્રાફર કહે, “ફોટો તૈયાર છે, વાંચ આવું?”

મે કહેવાનું, “હું આવીને લઈ જાઉં છું.”

સીધાજ દુકાને જઈને ફોટો લઈ આવ્યો. મઘ દાસે ૨૪મી નવેમ્બર, શ્રી અર્વિન્ડનો વિદિદિન હતો તે યાદ આવતાં થયો આનંદ થયો બરાબર ત્રણ વાગે મિ. સૉ'ટ માર્શનના હાથમાં ફોટો અર્પણ કર્યો.

એમણે માનપૂર્વક ઉશ્મા થઈને લીંગે અને બનબગ નિહાળીને જોયો. “મોઢ મહાપુરુષનો આ ચહેરો છે”—એમણે કયું.

૩-૪૦ વાગે ડ્રો ફોર્ટને અને ૪-૪૫ વાગે સન્ડનના ડ્રો બેઠકાને મળવાનું એમણે ગોઠવ્યું હતું.

૩ વાગ્યા પછી હું કીમ્સ કોલેજના બચ્ચ દેવપત્ર—દેવગની છેલ્લી મુલાકાત લેવા ગયા ત્યારે માડં મન કોઈ અવધર્થ ઉપક્રમની અને સાર્થકતાની વાગળીથી ઉભરાતું હતું. ૨૫મી નવેમ્બરને રિવમે શ્રી અર્વિન્ડનો ફોટોગ્રાફ એમની કોલેજની લાયબ્રેરીમાં મુકાયો, બી.બી.સી.માં લોડકાન્ટ લેવાયો ‘પોવાઈન’માં તથા ‘પિક્ચર પોસ્ટ’માં લેખો આવશે, ઘોટેન્વારીને લખના બધા મગકાગી પદ્મવદ્ધાગ માફકો-ફોટોમાં લેવાયા અને એની નકલો પત્ર થઈ, શ્રી અર્વિન્ડ દર્શનમાં આલેખા થયન વિં શક્ય એટલી સમગ્રાણ માલિની અને સામગ્રી બેમી થઈ સડી

હતી—વિચારમાં ને વિચારમાં હું શ્રી અરવિંદમાં જાણે લય પામતો હતો. એટલામાં દેવળના ઔરંગનમાંથી—સંગીતના વાજિંત્રમાંથી—ગંભીર સંગીત શરૂ થયું. મારા ભાવની બત્તીને હું સમાવી શક્યો નહિ,—નેત્રોમાંથી એ ભરતી વહેવા લાગી લગભગ પોણા કલાક એ સંગીત ચાલ્યું તે દરમિયાન મારી અંતગતસ્થાને માટે જ જાણે તેની યોજના ન થઈ હોય એવું લાગ્યું કારણ કે એ વખત સંગીતનો ન હતો—પરંતુ કોઈ પાદરી ઔર્ગન પર અભ્યાસ કરતો હતો.

એ વિશાળ દેવળનું બંધારણ એવું છે અને એના ઔર્ગનની નળાઓ એટલી બધી મોટી છે—વિજળાંતી ચાંપથી એને વગાડવું પડે છે—તેને લઈને એ સંગીત છતની ગોળાકાર કમાનોમાંથી પાછું આવે છે અને શ્રીતાને એમ જ લાગે કે જાણે સ્વર્ગથી તે પૃથ્વી ઉપર આવી રહ્યું છે! એ સુરાવલ્લિ એટલી બધી સંવાદિ અને ગંભીર હતી કે તે વિદેશી છે એવું મને જરા પણ લાગ્યું નહિ. ભક્તિના સમર્થ જુવાળમાં એ સંગીત સાથે હું કોઈ કોઈ પ્રદેશમાં તણાઈ ગયો હતો! દર શુક્રવારે એ દેવળમાં ભક્તિ પ્રચૂર સમહુ ગાન અને ઔર્ગનનું વાદન થાય છે તે ઇસ્કેડમાં અદ્વિતીય છે.

૩-૪૫ વાગે પ્રો. ફોર્સ્ટરને મળ્યો. હિંદમાં આવી ગયેલા હોઈ દેવાસના રાજ સાથે સારો સંબંધ હતો એ વાત એમણે જ મને જણાવી. શ્રી અરવિંદ વિશે જે લેખ ફોર્સ કૉલેજના મેગેઝીનમાં પ્રગટ થયો છે તે એમનો લખેલો છે એમ જાણવા મળ્યું. શ્રી અરવિંદની કવિતા વિશે અને અભ્યાસના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો વિશે વાતચીત થઈ. ત્યાંથી સંસ્કૃતના પ્રોફેસર બેઝલીને મળવા ગયો. જાણીને આશ્ચર્ય થયું કે આખી કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીમાં—વિશ્વવિદ્યાલયમાં—સાઠ વિદ્યાર્થીઓ પૌર્વાલ્ય ભાષાઓ જાણે છે!—જેમાં ચાઇનીઝ, જાપાનીઝ, પર્સિયન, અંગ્રેજિક, સંસ્કૃત, પાલી, પ્રાકૃત, બધીનો સમાવેશ થાય છે! વેદ વિશે તો ત્યાં હજાર કોઈ વિદ્યાર્થી નથી.

ખાતર એ બન્ને ન મળે એ જ સાહે છે. હું આશા રાખું છું કે અમારી શુભેચ્છા ફળી છે!

કેસરેની પાસે એક જૂનું દેવળ છે તે જોવાને ૩૧ વાગે પહોંચ્યા બાંધણી પ્રાચીન હતી અને કાચનું કામ થયું હતું અને સારું હતું. અહીંના ચર્ચમાં પથ્થરોનો ઉપયોગ થયો. કરવામાં આવેલો જણાયો. ૪૧ વાગે સેફ્ટન વોલડન આવી ગયા અને ૫-૩૫ની ગાડીમાં લંડન (લીવરપૂલ સ્ટેશન) જવા માટે હું નીકળ્યો. મોરેનાને ખબર હતી કે ૩૭ ડીસેમ્બરે હું હિંડ જવા માટે લીવરપૂલથી મીમ્સમાં ખેસવાનો છું. ગાડીની વાટ જોતા અમે શાંત યેગ હતા ત્યારે ધ્યાનની સ્થિતિમાં ઊતરી પડ્યા. ખૂબ ભાવ ભરી વિદાય લીધી અને આપી. — જોમજોમ ૩૭ તારીખ પાસે આવતી ગઈ તેમ તેમ મને જણાયું કે ઇંગ્લેન્ડ મારી ચેતનાનો એક ભાગ બની ગયું છે, અને ઇંગ્લેન્ડમાં આધ્યાત્મિક જીવનમાં ગ્સ લેનાગ મિત્રોનો અપૂર્વ પ્રેમ એ કાંઈ વિરલ સંપત્તિ હતી.

લીવરપૂલ સ્ટેશનથી ચિકટોરિયા જઈને ત્યાંથી કિંગ્સ પેયેમ સ્ટેશને પહોંચી ૮ વાગે એનર્લી પહોંચ્યો.

૨૮ નવેમ્બર: મિસ ક્યેર કેમેરોનની મુલાકાત હતી — ૧૧ થી ૧૨ ૪૫ થઈ વાતો થઈ અને ૦૧ કલાક ધ્યાન પગ કપું. એને ખૂબ ગમ્યું. એના પિતા અંધ છે તેની અપૂર્વ ભાવે સેવા કરવામાં મિચારી પોતાનો વખત ગાળે છે અને તે પ્રભુને અર્પણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શુદ્ધિ સોસાયટીનું સેક્રેટરીપણું તથા બીજી મંહેર પ્રતિષ્ઠા છે. હિંડ આગા પછી સાંભળ્યું કે ૬૦ વર્ષના એના પિતાએ સ્વર્ગવાસ કર્યો છે આશા રાખું છું કે ક્યેર હવે પોતાની સાધના કરવાને મુક્ત થઈ હશે. કાગળો તો નિયમ પ્રમાણે લખવાના ચાલુ જ છે.

૨૯ નવેમ્બર ૧૯૫૫: કોર્મડન કાઉન્ટી કાઉન્સિલની ઓફીસમાં જઈને ખારી-કુમાર થોપ, શ્રી અન્વિદના નાનાભાઈ જોમનો જન્મ

ઇંગ્લેંડમાં થયો હતો તેમના—જન્મદિનનું સર્ટીફિકેટ કદાચું. જરા વાર તો લાગી, પણ સ્વર્ણલતાના તથા ડૉ. કે. ડી. ધોષના હસ્તાક્ષર બેવા મળ્યા અને ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૦ સુધી તેઓ ઇંગ્લેંડમાં હતા તે પૂર્વાદ થયું. સાંજે વિક્ટોરિયા આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમ થોડું બેયું—ડોરિસની સાથે અમદાવાદના સારંગપુર વ્યાયામ મંદિરના વિદ્યાર્થી કાલિદાસ દોશરના પુત્રને ત્યાં રાત્રે વાળુ કરવાનું રાખ્યું હતું તે માટે બેસાઇઝ પાર્ક ગયા.

૩૦ નવેમ્બર: મેન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયનના પ્રતિનિધિ બાઇ ગ્રેલા અલેક્ઝાંડર કેન્સિગ્ટનમાં મળવા આવ્યાં. તેમની સાથે ઘણી સતોષકારક વાતચીત થઇ. એમણે મેન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયનમાં લેખ લખવાને બદલે હિંદમાં ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયામાં ઑક્સફર્ડની પરિષદ વિષે મારો અભિપ્રાય લખી મોકલ્યો હતો એવું યાદ છે. બપોરે મિ. રિસ્ટર સાથે એમની માગણીને માન આપીને ચહા પીવાનું રાખ્યું હતું. એમણે ધી રાંધણ ઇન્ડિયા પાકિસ્તાન સિલોન સોસાયટી તરફથી વર્ષમાં એકવાર પ્રવચન રાખવાની ઇચ્છા જણાવી. એમને મેં ત્રણ વર્ષ સુધીનો કાર્યક્રમ પાર પાડે એવી ત્રણ વ્યક્તિઓનાં નામ આપ્યાં. એમની સંસાયટીના સભ્ય થવાની એમણે માગણી કરી તે મેં સ્વીકારી અને ફી ભરી.

૧ ડીસેમ્બર: રામકૃષ્ણ મિશન (૬૮ ડ્યુક્સ એવન્યુ, મઝવેલ હીલ, લંડન નં. ૧૦)—બપોરે હું અને એલન કોહન ગયા. રસ્તામાં મઝવેલ હીલ ઉપર જ લચ લઇને ડ્યુક્સ એવેન્યુમાં જઈને સ્વામી ધનાનંદને મળ્યા. અસલ મદ્રાસના સ્વામી ધણા સાગ માણસ લાગ્યા. અહીં ઇંગ્લેંડમાં પણ હિંદની સંસ્કૃતિનાં બાહ્ય મ્વરૂપો જાળવવાનો અને અંગ્રેજો પામેથી જાળવાવવાનો આગ્રહ રાખે છે તેથી આનંદ થયો. અતિથિ સરકાર પણ હિંદની રીતનો હતો તે ગમ્યો. એક અંગ્રેજ ગ્રિખાઉ સાધક મુડન કંગવેલા મતકવાળો સ્વામીનો સેક્રેટરી હતો. વાતચીત થયા પછી મને શ્રી રામકૃષ્ણનો ફોટો ગમ્યો હતો તે ચોરડામાં

લઈ ગયા. ત્યાંનું વાનાવણ ઘણું શાંત અને આધ્યાત્મિક હતું. એમણે ૨૭ ડીસેમ્બરે—આવળી દાતે—પોનાનું ગીતા ઉપર પ્રવચન હતું તેની જગ્યાએ મારે બોલવું એવો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો. એમના આમલ્યી મેં તે સ્વીકાર્યો.

સાંજે મિ. હૉર-સ હાઉસ નામના દ્વિતીય ત્રેષ્ણકની મુલાકાત લીધી—૧૬, કવી-સમરી પ્લેસ. આધ્યાત્મિક હવન એટલે પ્રેન સાથે સંદેશા વ્યક્તાવવા એ વિશે એમણે પોનાનો સખત અગ્રગમે જણાવ્યો. શ્રી અર્ચવિંદ અને આનંદકુમાર સ્વામી એ હિંદના મૌલિક ચિંતક છે એમ પોને સ્વીકારે છે તે વખતે જણાવ્યું. એમનાં એ વખતે પુસ્તકો મને બેટ આપ્યાં. સમઘણ મિશન તરફથી પ્રવચન લખુંખરું કીંગ જેમ્સીસ હૉલમાં હતું. સારી સખ્યામાં માણસો આવ્યાં હતાં. સરઆનમાં સ્વામી ધનાનંદે મારું ઓળખાણ આપતાં શ્રી અર્ચવિંદના હવન વિશે કેટલીક અર્થસત્ય વાતો અને કેટલીક ગપો જાણે સાચી હોય એ પ્રમાણે રજૂ કરી. નામરૂઢથી મારે એનો પ્રતિકાર કરવો જ પડ્યો. મારે ભારપૂર્વક જણાવવું પડ્યું કે શ્રી અર્ચવિંદ પ્રખર સાહિત્યક અને દાર્શનિક થયા તે પૂર્વે અને પ્રથમ તો તેઓ સ્મર્થ યોગી હતા અને રાજકારણ હોડવાનું કારણ સરકારની બીક નહિ પરંતુ સાધનામાં થયેલા અનુભવોને લઈને ખુલ્લી થયેલી નવી વિકાસની દિશા હતી.

‘ગીતા શ્રી અર્ચવિંદની દૃષ્ટિએ’ એ વિષય પર મારું પ્રવચન થયું. એકઠરે સાડું નીવડ્યું. કોઈ દિવ્ય સત્ય પેગંઝર પ્રગટ કરે છે ના તો ધર્મપ્રવર્તક જેમ પ્રભુનું સ્વરૂપ વર્ણવી તેને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો બનાવે છે તેવા પ્રકારનું ધર્મનું પુનઃક,—ગાદગલ કે ફરાન જેવું,—ગીતા નથી. ગીતા હવનને અનુલક્ષે છે, હવનના પ્રસંગમાં આધ્યાત્મિક-નાનો પ્રયોગ કરવાનું બનાવે છે. વળી ગીતાનું દર્શન પરસોક તરફ ચેનનાની કોઈ કોઈ જમિકામાં લય પામવા તરફ, કે હવનનો ત્યાગ કરવા તરફ ઝેલવાળું નથી. હવન રૂપને પ્રગટ કરવાનું સેવ છે તે મારે

ગીતા જીવનનો સ્વીકાર કરવાની હિમાયત કરે છે અને જાણ સંન્યાસની જરૂર નથી એમ ભાગ્યપૂર્વક જણાવે છે. વળી કર્મના સ્વીકાર ઉપર પણ ગીતા ખૂબ ભાર મૂકે છે. કર્મનો જગત્તર ઉપયોગ કરતાં આવડે, આધના કરવા માટે કર્મનો માર્ગ સ્વીકારવામાં આવે તો કર્મ વડે જ માણુમ મુક્તિનો તથા પૂર્ણતાનો—અધિકારી જની શકે—કર્મણ્યેવ હિ સંમિદ્ધિમાસ્થિતા જનવાદયઃ। હિંદના બીજા કોઈ આધ્યાત્મિક પુસ્તકમાં એ પ્રકારનો કાલિકાગી બોધ આપ્યો સ્પષ્ટતાથી આપવામાં આવેલો જણાવો નથી આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા આ પૃથ્વી ઉપર પ્રાપ્ત કરવાની છે,—કોઈ મુક્ત અન્ય લોકમાં નહિ એ પણ ગીતાનો સ્પષ્ટ ધ્વનિ છે જીવનની ‘સામાન્ય’ ગણાય છે તેની ઘટનાની પાછળ પણ—કુરુક્ષેત્રના મેદાનની પાછળ—પ્રભુનો ઉદ્દેશ કર્મ કરતો હોય છે અર્થાત્, પૃથ્વી ઉપર પ્રગટ થયેલ જીવનમાં પ્રભુનો પોતાનો કાઈ ઉદ્દેશ રહેલો છે એવું ગીતા કહે છે.

સ્વદેશ પ્રતિ

રાત્રે ૩૧, ક્વીન્સ ગેટ ટેરેસમાં જ આવીને સૂઈ રહ્યો. એ દિવસથી બધું બાંધી કરીને તૈયાર થવામાં પણ માલ્યા. લીવરપુલ જવા માટે ૩૯ ડીસેમ્બરે સવારે ૯ વાગે પહોંચી ગયો. રોયન પર ત્રિશુ ખાંડવાળા, ડેરીસ, મિસ ક્વીક્લી, એલન કોહન વગેરે આવ્યા હતા. લંડનથી ઉપડીને સીધી જ લીવરપુલની સ્ટીમરની સાથે ગાડી ૧૧૧ વાગે પહોંચી મઈ. બંધા જ ઉનારુઓ સ્ટીમરમાં જવાના હતા. છેવટે ૪ વાગે સાંજે કસ્ટમ પનાવીને ઉપર ગયો ત્યાં કેમ્બ્રીજનાં પ્રોફેસર મિસિસ વૉન લોહાઈઝન કરાંચી જતાં હતાં તે તુલક પર મળ્યાં તથા સાથે લંડન યુનિવર્સિટીના, પ્રો. કોફીમન અને એમનાં પત્ની હતાં—અમે ચારે જણાએ મુસાફરી દરમિયાન એક ટેબલ પર જમવાનું નક્કી કરી લીધું.

તા. ૪ ડીસેમ્બર: થોડી માંદગી—દરિયાની—દાખતી, પણ જલદી સાંજે થઈ ગયો. થોડુંકેટલું લખવાની પ્રવૃત્તિ કરવાનો પ્રયત્ન તા. ૭મીથી કર્યો. પોર્ટ સેયદ વટાવ્યા પછી વાનાવરણ ગરમ થવા માંડ્યું. સ્ટીમરમાં મોટે ભાગે કરાંચીના ઉનારુઓ હતા. થોડા મુંઝાઈના પણ હતા. કરાંચીમાં અમારી સાથે એ પાદરીઓ હતા તે ઉપરાંત સ્ટીમર ઉપર મારે એમની સાથે વાનગીન થયેલી નહિ, પરંતુ ઈંગ્લેંડમાં—અને યુગેપમાં પણ—ક્રીશ્ચીયન ધર્મના પ્રચારની અને તેની અમજૂની લોકોને આપવાની એટલી બધી જરૂર છે કે હિંદમાં કે પાકિસ્તાનમાં પાદરીઓએ

આવવાની જરૂર નથી એમ મને લાગે છે. ખીમ ઉતાર્યો કરાંચી જોવા ગયા. મને પાકિસ્તાનની જમિ પર ઉતરવાનો જરાયે ઉત્સાહ ન હતો ! આખા હિંદની સ્વતંત્રતાની લડતના એક કરૂણ અંતગમની વેદના મારા અંતરમાં થઇ રહી હતી.

વયમાં એક જ જગોએ હું ઉતર્યો હતો : એડન. ત્યાં ખેસ્ટ એન્ડ કંપનીના ડિરેક્ટર અને ભાગીયા શ્રીયુત પટેલને ખગર આપી હતી. એમણે સ્ટીમર ઉપર માણસ તથા ગાડી મોકલી હતી એટલે એમને ઘેર થોડા કલાક માટે ગયા. ત્યાં રહેનારા હિંદી ભાષ્યોની નાની સરખી સભા એમણે પોતાને ઘેર ગોઠવી હતી. ચાર મહિને એમને ત્યાં ગુજરાતી 'ખાણુ મળ્યું'. એડનમાં વસનાર હિંદીઓની ફરજ એડનનું હિત કરવામાં, નાગરિક જીવનમાં, ભાગ લેવાની જરૂર તથા હિંદની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ તરીકે જીવનનાં મુશ્વે વિદેશમાં જીવંત રાખવા તથા બાળકોની કેળવણીમાં હિંદની ભાષા અને સંસ્કૃતિનો પરિચય જળવવાની જરૂર વિશે વાર્તાલાપ થયો. ગીતાએ કર્મના સ્વીકાર પર મૂકેલો ભાર અને કર્મદ્વારા આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવાની શક્યતા વગેરે પણ સમગ્રમ્યું. રાત્રે મોડું થતાં પહેલાં સ્ટીમર પર પહોંચી ગયા. લાહોરમાં રહેનાર એક તાહેરખાન ઇંગ્લેંડથી ભેગા હતા તેમની સાથે સારો પરિચય થયો. પ્રો. કોફીન્ટન અને એમનાં પત્ની સાથે પણ ઘણો સારો પરિચય થયો.

૨૦મી ડીસેમ્બર પછી હિંદનો કિનારો નજીક આવવા લાગ્યો, અને ધીમે ધીમે દેખાવા લાગ્યો. હિંદની જમિના દર્શન થતાં મારા અંતરમાં કે!હ અપૂર્વ ભાવ જાગ્રત થયો ! દેશભક્ત કવિએ અંજલિ આપતાં જે વર્ણન કર્યું છે તે એક વખત સાચું હતું — ભારતજમિ 'મુજલા, મુજલા' હતી અને આજે ફરીને થવા માંડી છે. એના 'સસ્ય ક્યામલ' સ્થૂણ સ્વરૂપની પાછળ 'દુર્ગા'રૂપે ભારતમાતા મને ઇંગ્લેંડથી પાછા ફરતાં પોતાનો પરિચય આપતી જણાઇ. એ દેવી

અનેકના અતરમાં જૂદે જૂદે સ્વરૂપે બાકાળમાં પ્રગટ થઈ હતી, આગે પણ અનેકના અતરમાં એ જૂદે જૂદે સ્વરૂપે દર્શન દે છે

માનવના ઇતિહાસમાં ભારત શક્તિએ જોયેલી તાકાલાયડી માગ માનસિક ચક્ષુ આગળ પસાર થઈ: એણે સામ્રાજ્યો ઝાઝા અને ગુમાખ્યા, રાજકીય અને સામાજિક સંગમોના અનેક અખતગઓ કંપ્યાં, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સાહિત્ય, કલા, ઔદિક સપત્તિ વગેરે એણે સગળ્યા આજે સૈકાઓની પડીતે અતિ એને સ્વતંત્ર થયેલી જોડે છુ જીવનના અનેક સ્વેન રાજ્યોની એ દેવી અધિષ્ઠાત્રી ગી છે એવું ક્યું સ્વરૂપ સાચું છે, ક્યું સાચામાં સાચું, એનું પોતાનું આગુનું ગણી શકાય એવું, એના ઇતિહાસમાં સતત જગત, આ પૃથ્વી ઉપર મૂર્ત થવા માટે પ્રયત્નશીલ રહેલું એવું ક્યું સ્વરૂપ છે એ પ્રશ્ન માગ મનમાં થતા લાગ્યે।

ઉત્તર યોગતા મને જણાયું કે અમને પણ ભાન શક્તિના દર્શન થયા છે એ સ્વરૂપ, એની ગરિમાઈ, અજ્ઞાન, વહેમો અને ગદગીવાળા એના જાણ દેશરથી જૂદું જ છે. એના દર્શિ સત્તાનના અતરમાં કોઈ અગ્નિ અધઝાગમાં પણ જળે છે અને યુગે યુગે, એની શિખા જગત યદનિ જ્યારે ભાનના જીવનમાં પ્રગટ થઈ છે ત્યારે માનવજનિમાં નવા મંચો તેણે આપ્યા છે માનવજનિમાં કોઈ અનની પૂર્ણતા પ્રગટાવવા માટે તેણે પ્રયત્નો કરેલા છે તે જવા એ સ્વરૂપમાંથી પ્રગળ્યા છે

ત્યારે મને લાગ્યું કે માનવજનિના ઇતિહાસમાં પ્રગટ થતા મધની દિવ્યતાનું મૂર્તસ્વરૂપ ભાન છે માનવજનિને તેની દિવ્યતાની સાર્થકતાનું ભાન ફગવતું, તેનો માર્મ જતાવવો એ ભાનનું જીવનકાર્ય લાગે છે પ્રિયતી મનુનિએ પ્રભુને એકવાર અને એક જ સ્વરૂપે પૃથ્વી ઉપર મિલનના જોયા છે આ ભાન શક્તિએ કેટલીય વાર પ્રભુને પૃથ્વી ઉપર પ્રગટાવ્યા છે,—સતત કાર્ય કરતા અનુભવ્યા છે વારે વારે તે પ્રભુને પૃથ્વી ઉપર આવવાને સાદ કરે છે,—વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા એ

પ્રેરણાવાણીના શાશ્વત ઉદ્ધારો છે; શુદ્ધ, રામ અને કૃષ્ણ જેવા અવતારી પુરોહિતો પોતાના જીવનદ્વારા દિવ્યતાનો પરિચય કરાવ્યો છે એ જ પવિત્ર ભૂમિમાં રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ, રમણ મહર્ષિ, શ્રી અગર્વિંદ આજે પણ વિચરે છે.

યુરોપ, —યુરોપીય સંસ્કૃતિ, ભૌતિક શાસ્ત્રો અને તેમની શોધ-ખોળો, કામનાઓની તૃપ્તિ, બાહ્ય જીવનની સમૃદ્ધિનું આકર્ષણ, જડવાદ વગેરે અનેક તરવો સમગ્ર માનવજાતિની સર્વે પ્રગ્તઓના જીવન પર—તેમ ભારતના ઉપર પણ—આક્રમણ કરી રહ્યાં છે. સમષ્ટિ જીવનનું નવ નિર્માણ કરવાની જરૂર ઇનિહાસના કમમાં ભારતની સમક્ષ પણ ઊભી થયેલી છે. સ્વતંત્ર થયેલો ભારત પોતે કંઈ દિશામાં જશે અને માનવજાતિને લઈ જશે એ વિષ્ટ પ્રશ્ન મનમાં જાગતાં ગમતે નેકડોનડોનું એક વાક્ય યાદ આવ્યું.— “Her destiny is fixed above our will.”—ભારતનું ભાવિ આપણા—અગ્રેજોના—સકલ્પથી પગ નિર્માણ થયેલું છે. જે જ્યોતિષે ભારતના અંતરમાં પ્રેરણા જાગત રાખી છે અને સ્વતંત્રતાનાં દ્વારમાં થઈને એને માનવજાતિની મહાપ્રગ્તઓમાં સ્થાન અપાવ્યું છે તે દિવ્ય જ્યોતિષ એને દોષ છે અને દોરશે એવી પ્રતીતિ સહિત શુભ આશા મનમાં પ્રગટ થઈ. મુબઈના બારામાં આવીને આગબોટ અટકી, ત્યાં નીચે ઉતરતાં—પવિત્ર ભાગ્યશ્રી ઉપર પગ મૂકતાં—પહેલાં મેં એની ગર માથે ચડાવી, —અંતરમાં ‘વંદેમાતરમ્’ કંઠી ભાગ્યમાતાને પ્રણામ કર્યાં.

પરિશિષ્ટ : ૧

[બી. બી. સી. લંડનના થર્ડ-સાંસ્ક્રાસ્ટ્રિક પ્રોગ્રામમાં ૧૯મી ડીસેમ્બર ૧૯૫૫ને રોજ જે ઓડિયો ટેપે હતો તેનો અનુવાદ અહીં આપવામાં આવે છે.]

શ્રી અરવિંદ

રાજકારણના નેતાઓને જાદુ કરતાં વર્તમાન જગતમાં માનવ-જીવનના ઉચ્ચતર મૂલ્યો ધરાવતાં હિંદના જે મહાન પુરોએ આગળ પડેલા ભાગ લીધા છે તે જગતમાં અગ્રેજ પ્રત્યે શ્રી અરવિંદને સૌથી ઓછા ઓછાએ છે અને જ્યાં, હિંદમાં જે મહાન નેતાઓ કે લેખકો થયા છે તે જગતમાંથી ઇંગ્લેંડની સારામાં સારી શિક્ષણ-પ્રણાલિમાં સંપૂર્ણ-પણે ઉછરવાનો લાભ શ્રી અરવિંદ પેડે કોઈને થઈ શક્યો ન હતો, તથા હિંદની જીવંત આધ્યાત્મિકતાનાં મહત્ત્વ લોકોને એમના જેટલાં ખીન કાર્ષ્ઠ મહાપુરૂષો માંડ્યાં નથી.

૧૯૭૨ના ઓગસ્ટની પંદરમી તારીખે એમનો જન્મ થયો અને ઊંઠ આઠ્યાવસ્થામાં એમને ઇંગ્લેંડમાં જાવવામાં આવ્યા. જ્યાં, એમના જીવન દરમિયાન રમણજી પરમહંસ અને રમણ મહર્ષિ જેવી, સંપૂર્ણ-પણે હિંદની સંસ્કૃતિની પશ્ચાદ્દ શ્રુતિકાવાળી વિમૂર્તિઓની જગતગરી કરી શકે એવી આધ્યાત્મિક સિદ્ધિવાળા મહાન દાર્શનિક યોગી તરીકે તેઓ જ્ઞાન પામ્યા છે. એ મહાન નેતાએ ઇંગ્લેંડના ભાષામાંજ પોતાનાં પુસ્તકો રચ્યાં છે, તથા ‘સાવિત્રી’ નામે મહાકાવ્ય ઇંગ્લેંડને અને જગતને આપ્યું છે.

એમના પિતા ડૉ. કે. ડી. થોપે એડીનબરોમાં દાકતરીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ ઇંગ્લિશ જીવન પ્રણાલીથી એટલા તો પ્રભાવિત થઈ ગયા હતા કે પોતાનાં બધા બાળકોને અંગ્રેજ જીવનમાં ગ્રવવાનો અને અને તો, સપૂર્ણપણે અંગ્રેજ બનાવવાનો એમણે સંકલ્પ કર્યો. એમણે કમકસામાં જ મિસ પેગ્ગેટ કુળને એક અંગ્રેજ બાળને બાળકોની વલાળ લેના માટે ગમી હતી જેથી કુળને શ્રી અરવિંદ હિંદની ભાષા, સમાજ, પરંપરા કે ધર્મકર્મ વિશે સપૂર્ણપણે અજાણ રહે.

૧૮૭૬માં પોતાનાં ત્રણે બાળકોને તેઓ ઇંગ્લેન્ડ લઈ આવ્યા, અને એમાં સૌથી નાના, સાત વર્ષની ઉમરના, શ્રી અરવિંદને મૅન્ચેસ્ટરમાં, કાંગ્રેગેશનલ દેવળમાં પાદરીનું કામ કરનાર સ્વ વિભિયમ ડુરીટને ધોર મળ્યા. શ્રી અરવિંદ ૧૮૭૬થી ૧૮૭૪ સુધી મૅન્ચેસ્ટર રહ્યા.

મૅન્ચેસ્ટરમાં ગયા તે વર્ગો સ્ત્રિમિયાન શ્રી અરવિંદ કાઈ નિશાળમાં જતા ન હતા પરંતુ ફ્રીટ દપતીએ ધોર લેટીન, હિસ્ટોરી, ભૂગોળ, ગણિત, અંગ્રેજી વગેરે વિષયોનું પ્રાથમિક શિક્ષણ આપ્યું. એ નાની ઉંમરે પણ શ્રી અરવિંદ કવિતા વાચતા અને અને ફોર્સ કેમિયિ મેગેઝીન માટે લેક્ચર લખતા. ૧૮૮૧માં મિ. ડુરીટ પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું અને ઑસ્ટ્રેલિયા ગયા.

૧૮૮૪ના ઑક્ટોબર મહિનામાં શ્રી અરવિંદ લડનની મેન્ટ પૉલ નૃપમા દાખલ થયા તે વખતે પ્રખ્યાત ડૉ. વૉલ્ક ત્યાંના હાઈમાસ્ટર હતા એમણે ખાસ વર્ગો લઈ ગ્રીક ભાષા શીખરીને શ્રી અરવિંદો નૃસના આગળના ક્લાસમાં ચડાવ્યા સ્કૂલના અભ્યાસને અતે શ્રી અરવિંદ ઘણું ઉચ્ચે નમરે પામ થયા અને મગફળી કીડમ કૉલેજ, કેમ્બ્રિજના -કૉલેજશીપ સાથે આગળના અભ્યાસ માટે ગયા સેન્ટ પૉલની નૃપમા ભળતા હતા ત્યારે નાના સગા વિદ્યાર્થી અરવિંદને ઘણી મરનની નડી હતી કાન્ડુ કે એમના પિતા પૈયા મોક્ષવાસ્તામાં ખૂબ અનિયમિત થઈ ગયા હતા અને વધારામાં ગુહેવાની જગો મળવાની

સડનને મદદ આપવા માટે જનનાને મહાસભામાં લાવવાની એમણે હિમાયન કરી. કૉલેજમાં પડતી દરેક વેકેશનમાં જંગાળ લઈને ત્યાંના રાજકીય વાનાવચ્છનો અભ્યાસ કરવાનું તથા જંગાળના કૅટલાક છુટલાઓમાં યુવાનોનાં કાંનિકારી મંડળો સ્થાપન કરવાનું કામ એમણે કર્યું.

વડોદરાની નોકરીનાં વર્ષો દરમિયાન શ્રી અર્ચિંદની પ્રવૃત્તિ એમના અંતરના બધારણને અનુકૂળ અને પ્રગતિની પોષક હતી એટલું જ નહિ પરંતુ સર્ગિક પણ હતી. ઈંગ્લેંડમાં જે ઉત્સાહ અને લાવનાપૂર્વક એમણે ગ્રીક અને લેટીન ભાષાઓનો તથા યુગોપીય સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કર્યો હતો, તેવા જ ઉત્સાહ અને તેરી જ લાવનાપૂર્વક હિંદની સંસ્કૃતિનો, હિંદની કૅટલીક ભાષાઓનો એમણે અભ્યાસ કર્યો. આ સમય દરમિયાન એમણે કાઓ પણ રચ્યાં જે પાછળથી 'અહુના અને ખીન' કાઓ' નામે પ્રસિદ્ધ થયા છે.

અધ્યાપક તરીકે શ્રી અર્ચિંદ વિદ્યાર્થીઓના ખૂબ માનીતા હતા. ૧૯૦૭માં સુબની ઍનિહાસિક મહાસભામાંથી તેઓ વડોદરા આવ્યા ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ એમની માડીના ઘોડાને છોડી નાખ્યાને એમના ઘર મુંઘી માડી ખેંચી ગયા હતા.

૧૯૦૬માં શ્રી અર્ચિંદે વડોદરાની સારા પગારવાળી અને લાવિમાં ધણો સાગે હોદ્દો અપાવે એરી આશ્ચર્યક નોકરીનું મહનામું આપી દીધું અને ભાગ્યમાતાના સાદના ઉત્તર રૂપે કલકત્તામાં નરી જ શરૂ થયેલી રાષ્ટ્રીય કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે કેવળ જરૂર પૂરતું જ મહેનતાણું લઈને જોડાયા.

શ્રી અર્ચિંદની રાજકીય પ્રવૃત્તિ ખરેખર તો ૧૮૯૮ થી ૧૯૧૦ મુખીની એમ ઓગામાં ઓછા ચાર વર્ષ મુંઘીની હતી એમાં ૧૮૯૩થી એમણે દરેક વેકેશનનો પણ ઉપોગ કરેલો તે ઉમેરો જોઈએ. પરંતુ પહેલાં ૭ વર્ષ એમણે પડત પાછળ ગીને કામ કર્યું હતું. ૧૯૦૪ પછી જ જાહેર રીતે તેઓ અહાત આવવા લાગ્યા અને ત્યાં

યોર્ડ કર્જને ગંગાળાના ભાગવા પાડ્યા નેને પગિભામે ૧૯૦૬મા જ્યારે હિંદુઓના નજરથી વડોડિયો ઉડ્યો તે વખતે શ્રી અરવિંદ રાષ્ટ્ર પક્ષના રસીકૃત જાહેર નેતા બન્યા કવિ અને અધ્યાપક હવે જીવંત દેશભક્ત અને ગૃહીય નેતા બન્યા.

કાશિમમા લાગ લેના ઉપગત શ્રી અરવિંદે ગૃહીય પક્ષના — દૈનિક અને અઢવાડિક — ‘વદેમાતમ્’ નામના પત્ર સંપાદન ૧૯૦૬થી ૧૯૦૮ સુધી કર્યું એ પદ્ધતિ હિંદુના ગૃહીય પક્ષને પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અને તર્કસંસ્કૃતિ મળ્યા અને હિંદુ ગૃહજાણ આધ્યાત્મિકતાની ભૂમિમાંથી પહોંચી યોર્ડ મિન્દોની સગાંની એમના પૃથ્વીભાગિની ગીતે જ કંઠી નજી હતી અને એમના પૃથ્વીગૃહને આરોપ મૂકવામાં આવ્યો, પરંતુ આ નેતે એમને નિર્ભય દારી છોડી મૂક્યા બીજી વાર પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક અનીષ્ઠ ભોગ એમને સડોવવામાં આવ્યા, પરંતુ લાગે સમય દામ ચાલ્યા પછી આખરે એમને નિર્ભય દારી બીજીવાર છોડી મૂકવામાં આવ્યા કાશિમમા જીવંતમા બને છે તેમ આ પદ્ધતિમાં એક પ્રકારનો વ્યય હતો જાણ કે મિ આર્સ બીચકોફ્ટ આજ સી એસ મા શ્રી અરવિંદની પાછળ એકા માઈ પાસ થયા હતા તે સેશન કોર્ટના ન્યાયાધીશ હતા અને શ્રી અરવિંદ આરોપી હતા ! આ પ્રસંગે જ કવિવર ગિન્નાથ દાગોરે ‘અરવિંદ રમિન્દ્રે લોકો નમસ્કાર’, — “હે અરવિંદ ! વિન્દના નમસ્કાર નીકાળે” એ પ્રખ્યાત કાવ્ય લખ્યું હતું.

શ્રી અરવિંદનું ગૃહીય માર્ગ ચોક્કસ વર્ગ માલુમ હતું તો પણ હિંદુના દનિહાસમાં ગૃહીય નિયામના પડતળના ડોકીને પ્રસંગે એ ન્યાયી પ્રકારનો ફાળો તેણે આપ્યો છે યુગપતા દનિહાસનો એમનો વિશાળ અભિપ્રાય, એમની સર્વગ્રામી અને તીક્ષ્ણ જુદી, અચેત્તુ ભાષા પરંતુ એમનું અગ્રેષ્ઠ પ્રમુલ્ય અને એ મધી રહ્યુંઓ ઉપગત જ્ઞાને માટે ભોગ આપવાની પૂર્ણ અગ્નિષ્ઠા અને તત્ત્વજ્ઞતા — એ વસ્તુઓ હવે તો હિંદુના

ગજકીય ઇનિહામના અગ્રો બની ચૂકી છે ટિપ્પણ અને મિપિનચદ્ર પાલ સાથે શ્રી અગ્નિ દે નિ રત્ન પ્રતિકાર અને મૌયમોટની અને ગ્યના ત્મક કાર્યક્રમમા મ્વેદેશી, નધ્દીય કેમવણી અને લવણની કમેગીઓની કિમાયત પહેનવહેલી કરી હતી

એમણે 'નિ રત્ન વિગેવ'ના ઉપર માત લેખોની એક લેખમાળા ૧૯૦૭મા લખી હતી અને ૪૦ વર્ષ પૂર્વે એમણે બહેર ક્યું હતું "હિંદ જાગે છે તે પોતાને માટે નહિ પણ માનવજાતિને માટે છે"

કાનિમરી ચગવગ એ ગુલામીમા પડેલી પ્રજાનો હતો એમ તેઓ સ્વીકારના હતા તે છતાં ૧૯૧૪ પછી એમણે મન એ પ્રવૃત્તિ માથી પાછો વળી ગયું કાળજીએ એમને એવું જાન થયું કે હિંદ એવી ઇંદ્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિ પ્રિનામ સ્વતંત્ર થવાનું છે ૧૯૧૮ના ડિમ અગમા એમણે આ વાત મને પોતાને કહી હતી તે વખતે તો હિંદની સ્વતંત્રતા દુનના ગજકીય ક્ષિતિજ પર પણ કેમ મ્વેદેશી દેખાતી ન હતી! 'તમને ખાતરી આપું છું કે એ વસ્તુ—(હિંદની સ્વતંત્રતા)—કાલે મ્વેદેશી સુધી ઉગવાની થતી જોડની નહીં છે"—એ પ્રમાણે એમણે મને કહ્યું હતું

શ્રી અગ્નિ દે હિંદના ગજકીય માનમના પૂર્ણપણે પ્રતિનિધિ હતા એટલું જ નહિ પણ એમણે ગજકાન્ધ હિંદની સમૃદ્ધિના માયા તત્ત્વોના ઉપર પ્રતિબિંબ છે એની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે આધ્યાત્મિક અને નૈતિક મનોના ઉપર બહામના સાધનો અને મ્વેદેશી દુનના વધારે ભાગ મૂક છે અને (તેમના ઉપર) વધારે આધાર પણ મળે છે માનવના અત્મા જે આધ્યાત્મિક શક્તિઓ છે તેના ઉપર ભાગ મૂકીને, તેમને સક્રિય બનાવીને, આજે ભાગને પોતાની સમૃદ્ધિના નાક તત્ત્વોને આત્મગાધીય જીવનને મોખરે લાવી મૂક્યા છે

ગજકીય કાર્યમા ગુલામના હોવાથી એમની ચોમ સાવનામા ભગ પડ્યો હતો તે એક વર્ષ એમના પાંચેસ આશો તે દમિયાન કાર્યો

જેવમા એમને રહેતુ પડ્યુ ત્યારે ફરીથી શરૂ કરવાની શ્રી અરવિંદને તક મળી ગઈ. યોગ એટલે આધ્યાત્મિક વિશાળ સાધવા માટેનો સચેતન આત્મ પ્રયાગ યોગ સાધનાની ક્રિયા ખૂબજ સ્વાભાવિક અને મૂલ્ય હોઈ શકે છે.

યોગ સાધનામા અતરતુ નિયમનુ ચોક્કસ પ્રકારના માનસિક અને બીજા ઉપાયો તથા પ્રશ્નિયાઓ વડે ડગ્ગામા આવે છે. યોગના એના અભ્યાસને પરિણામે શ્રી અરવિંદને તદ્દન વાસ્તવિક એવી આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ કહો સાક્ષાત્કાર થયો, — એક પ્રકારની જ્ઞાનથી પ્રદાગિત અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ — જેને પરિણામે એમની જેનની કોટડીમા, અને ૧મ ચાલતો હતો ત્યા કચેરીમા પણ, એમને સર્વ-ચાપી વિન્ય અત્તે અનુભવ થયો. એમણે જોયું કે યશ્તિ અને સમર્પિત બનેના જનના પાયામા એ સર્વ ચાપી વિન્ય સત્તા જોવી છે. જેનમાથી નિર્દોષ ફરીને છૂટ્યા ત્યારે ૧૯૦૬મા ઉત્તરપાડા નામના કનકતાના પગમા એમણે જે પ્રવચન કર્યું તેમા પોતાને થયેલા એ સાક્ષાત્કારનો એમણે જાહેર એકના અને ઉચેષ ટર્પો છે. અવન હિંદની સન્દારે શ્રી અરવિંદની એકાત કેદની એ કોટડીને ઐતિહાસિક ન્માગડ તરીકે ગણી છે.

શ્રી અરવિંદને જે આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર થયો તે એમના જીવનમા બીજા વાગ્નો પનો લાવનારી ઘટના મની. એ અનુભૂતિએ એમની સમગ્ર ચેતનાની પ્રગતિનો માણુ બીધા અને શ્રી અરવિંદ ગજકા જામાથી છુગ થઈ ગયા. પત્રી કલકત્તાથી ફ્રેચગામ ચદનગમ્મા અને ઉવે પોન્ડિચેરીમા જઈને તેઓ ગયા ત્યા ૧૯૧૦ થી ૧૯૫૦ સુધી યોગ સાધનાને એમણે સમગ્ર જીવન અર્પણ કર્યું.

પણ આનો અર્થ ઘણા યોગી ધારે છે એવો ન હતો — ૧ શ્રી અરવિંદ જગત સાથે કે જીવન સાથે ક્રોધ સબધ નથી એવી ૧૦૪ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિના ઉચ્ચ શિખરના એકાતવાસી બન્યા હતા. એનો અર્થ એવો

થઈ ગઈ તેમ નહીં મળ્યા કે એમના યોગનો મૂળ મિદાન એ છે કે માનને કેવળ અતગ્મા પ્રાપ્તિ આપનાર છે તથા આધ્યાત્મિક પૂર્ણ-ચેતનાને પ્રાપ્ત કરાવતી છે એવું જ નહિ પણ એ આધ્યાત્મિક ચેતનાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે અમર જીવનનો અને જગતની મર્ફ પ્રવૃત્તિઓનો પ્રીય પગ મૂકાવે છે, એટલે કે જીવનની જ્યારે અતગત્મા ઉપર ની અને જીવનને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપતું

પોષિત્રીના એ ભવાયમા શ્રી અર્ચિ જગતમા અને હિં મા જે જે થતુ હતુ તે મધી વંનાઓ ઉપર જગતન દષ્ટિ મળતા રહ્યા હતા અને જ્યાં જ્યાં જગત જણાઈ જ્યાં સક્રિય હોય વચમા પડતા જ્યાં હતા—પણ એ મર્ફ તેઓ ફક્ત આધ્યાત્મિક શક્તિ વડે, નીરવ આધ્યાત્મિક અર્થનો આશ્રય લેતે ન તા મળક કે યોગમા જેમલો પ્રમાણ મરી છે તે મોકાના અનુભવની વાત છે કે જગત તત્ત્વમા પ્રગ્થરેન મન પ્રાણ અને શરી ની સામાન્ય શક્તિઓ અને પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પગ પીડ એવી શક્તિઓ અને સત્ત્વ છે જે માલ્ય પ્રવૃત્તિના પા પાળાયી અને જીર્ણમાથી મર્ફ મરી શકે છે અને કરતા પણ હોય છે આધ્યાત્મિક ચેતનાની પ્રાપ્તિમા આશ્રય રેના યોગીઓ એ શક્તિઓને પ્રાપ્ત મરી શકે છે વળી સૌથી ઉચ્ચ જુમિમાની એક દિગત્મક આધ્યાત્મિક શક્તિ પણ છે—જે કે મરી યોગીઓ એ શક્તિને નાત વાતી દમ્પ ના નથી અથવા તો પ્રાપ્ત મરી જા એનો પ્રોગ મૂકાવી પત્તા મૂકા નથી આ શક્તિ પીડ મરી સુદમ શક્તિઓ ના વચાગે મહાન છે અને વધારે સ્વચા પગ હોય છે શ્રી અ વિદેશ આનમા આ આધ્યાત્મિક મક્કિ શક્તિનો પોતાના અગત મશાનિ મર્ફક્ષેત્રમા પ્રોગ મો ફળુ પાળાયી જગતની પ્રવૃત્તિઓના ઉપ મર્ફ મો માટે જા એનો અનન પ્રોગ એમલ મો હતા

મે વા પોતાની સામાન્ય મર્ફ પદ્ધતિથી જગત જલેને એમને જગતના મનકે પ્રતો ફળે પોતાન મન ન પ્રગ્ મીન મત કરવાની

જરૂર જણાઈ હતી એથી એટલું નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે જીવનનો ત્યાગ એ એમની યોગસાધનાનું અગ્ર નથી ખીજા વિશ્વયુદ્ધમાં પેરીસ પશ્ચુ એ પ્રથમ પ્રસંગ હતો, તે વખતે એમણે જાહેર રીતે પોતે મિત્ર ગાંધીની તરફેણમાં છે એમ જણાવ્યું અને ફક્ત માટે અપીલ કરવામાં આવી હતી તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે અમુક ગુરુ કાળમાં મોકલી આપી ખીજે પ્રસંગે હિંદની મહાસભાને સર રસ્કોલ્ડ ક્રીસ્ટની યોજના — દગખાત્તનીકાગવાનો એમણે અનુગ્રેષ કર્યો હતો.

પોતાને જોયમાં સાક્ષાત્કાર થયો ત્યાં પછી શ્રી અર્વિંદને નક્કી એ કરવું હતું કે એ સર્વવ્યાપી ચતુર્ની — પ્રત્યેક પ્રાણી અને પદાર્થમાં વ્યાપી રહેલ નાનાથજાની, અનુભૂતિ અભ્યાસને પનિશાએ માનવની ચેતનાનો એક ભાગ જની શકે કે નહિ જો એ પ્રમાણે મઠ શકે, તો એને પરીણામે જે ચેતસિદ્ધિ પાત્ર કે પવિત્રતા થી આવે — વ્યક્તિના અને સમગ્રીના જીવનમાં — તે કેવા પ્રકારનું હોય તે પણ પ્રયોગ સિદ્ધિ ગતિ જણાવવાનું હતું એમને પોતાને તો પ્રતિતિ થઈ ગઈ હતી કે એમને જાનનો જે પ્રકાશ મળ્યો હતો એમાં માનવના ભારિનું કાતર્શન છે અને માનવના જે અનેક પ્રશ્નો અને કાયદાઓ છે તે બધાના ઉકેલની ચાવી એ જીર્વ-ચેતના પ્રાપ્ત કરવામાં નેહી છે.

૧૯૧૮થી ૧૯૨૦ સુધી એમણે એક માસિક ચનાવું અને તેમાં પોતાની અનુભૂતિ, પ્રયોગો, ધ્યાન તથા ચિંતનના પરીણામો એમણે જાહેર કર્યા છે ‘માનવ જાનનો એક મહાન સમન્વય’ એમણે એ માસિકમાં આધી જનાવ્યો છે એમના બધા મહાન પુતકો — લાઈફ ડીવાઇન (દિવ્યજીવન), સીન્થેસીસ ઓફ યોગ યોગ માર્ગોના સમન્વય), આઇડીયલ ઓફ હુમન યુનિટી (માનવજાતિની એકતાનો આદર્શ), હુમન સાઇકલ (માનવ સમગ્રીનું ચક્ર), ફ્યુચર પોએટ્રી (ભાવિ કવિતા), તથા હિંદના પ્રાચીન શાસ્ત્રો વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતા ઉપર પોતાના તફા નીન લાખો એ માસિકમાં એમણે કમવાગ પ્રગટ કર્યા એમના મહિમથ

‘લાઈફ ડીવાઈન’ માટે સ્વ. સર ફ્રાન્સિસ યંગ હસ્તગતે, ફ્રાન્સના મહાન દ્વિતમક દારી અર્ગસાં પડી દ્વિતમકીના ક્ષેત્રમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વવાન ફાળો આપનાર ગ્રંથ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

અંગ્રેજ સાહિત્યમાં એમણે જે ફાળો આપ્યો છે તેનાથી ઉલ્લેખનો ફેગવાયેલો વર્ગ લગભગ અગત્યનો જ રહેલો છે; પરંતુ એમનો એ ફાળો અભ્યાસ કરવા જેવો અને ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. એનું કારણ એ છે કે એમણે માનવગતિને જે સમન્વય કરી આપ્યો છે તેમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્ને પ્રત્યે વિરલ પ્રકારની નિરૂપનાનો પ્રયોગ કરવાની સ્થિતિમાં નેમ્યો હતા. ઇંગ્લેન્ડની સંસ્કૃતિને માટે એમની યુરોપીયન ફેગવણીની સમૃદ્ધ બેટ તેઓ લાવે છે. પરીગ્રામે માનવગતિના આધ્યાત્મિક પુનરુત્થાનની કોઈપણ યોજનામાં જીવનના સ્વીકારનો તેઓ આગ્રહ રાખે છે, સમષ્ટિ જીવનની અમન્ય પર ભાર મૂકે છે, (આંતર પૂર્ણતા સાથે) બાલજીવનમાં પણ પૂર્ણતાની અને સંગઠનની આવશ્યકતાનો મેળ આધ્યાત્મિક સામ્રાટકાર અને ઉચ્ચ શ્રમિકાના એનનાનું આગેહણ કરવાની ક્રિયા માથે મેળવેલો સ્નેહએ એમ કહે છે. પશ્ચિમતં અસ્થિના અને સમષ્ટિના જીવનની પુનર્ધટના કરવાનો સાચો આધ્યાત્મિક પાયો તેઓ આપે છે અને માનવનો પ્રશ્ન—કાંઈકો—મુખ્યત્વે અંતરનો છે, એનનાનો છે એ દલીલથી સાબિત કરે છે. એટલે માનવની પ્રકૃતિમાં આંતર પરિવર્તન લાવવાથી જ એના પ્રસીનો ઉદ્ધાસ આવી શકે તેમ છે. એનું પોતાની એનનાનું પરિવર્તન કરવા માટે સુદ્ધિની જમિકાથી ગોર્ધનાં જે ઉચ્ચ એનના રહેલી છે તેમાં

સત્-તાથી એ સવળી છૂટી પડી ગયેલી છે. એક પ્રકારના આધ્યાત્મિક અધ્યાસથી, અંતરની સાધના વડે આ જૂઠાપણાનો પડો દૂર થઈ શકે તેમ છે અને સાચા આત્મસ્વરૂપ વિશે, આપણા અંતરમાં અને સર્વના અંતરમાં રહેલ દિવ્યતા વિશે સચેતન થઈ શકાય તેમ છે.

એ એક સત્-તા અને ચેતના અહીં જડત્વમાં ગૂઢપણે રહેલી છે સમુદ્ઘાનિની ક્રિયા વડે તે પોતાની જાનને મુક્ત કરે છે, અચિત્ દેખાતા પદાર્થમાંથી ચેતના જાગ્રત થતી જણાય છે અને એકવાર તે પ્રગટ થાય છે ત્યાર પછી આપોઆપજ વધારે ને વધારે ઉચ્ચ જૂમિકાને પ્રાપ્ત કર્યા પ્રત્યે, વધારે ને વધારે પૂર્ણતા પ્રત્યે ગતિ કરે છે. સમુદ્ઘાનિનો આરંભ જડ તત્વથી થાય છે, ધીમે ધીમે તે પ્રાણનો આગિર્ભાવ કરે છે અને અન્યાયે 'મન' સુધી તે પહોંચી છે. એ સમુદ્ઘાનિ એટલે સીધી લીટીમાં થતી પ્રાપ્તિ નથી, એમાંથી નવા ઉન્નમો, ઊર્ધ્વમા નવી પાલ્લીઓ પ્રગટે છે, — પ્રથેક દલ નવીજ શક્તિઓ, નવાજ શુદ્ધિ જાગુર લાંચ છે. પ્રાણની વિશિષ્ટતાઓ અને શુદ્ધિ જડ તત્વ કરતા જૂઠાજ હોય છે. મનની શક્તિઓ કેવળ પ્રાણમાં હોતી નથી. 'માનવ' એ મનોમય ચેતનાનો પ્રતિનિધિ છે. પરંતુ સમુદ્ઘાનિની ક્રિયાનો હુદ્દ્ય અંત આગ્યો નથી અને માનવ એ તેનું પરિપક્વ રૂપ કે 'ઇવટનું' પરિણામ છે એવું નથી, અને એવો ઉદ્દેશ પણ સમુદ્ઘાનિનો ન હોતો. માનવ એ અતગવધાનું એક પ્રાણી છે, એણે અન્યાગની એની માનસિક — ચેતનાને વટાવીને ઊર્ધ્વમા આરોહણ કરવાનું છે, સત્ય ચેતનાની જુમિકામાં પડોત્તવાનું છે. એ ઊર્ધ્વ ચેતના અત્યારે માનવની ચેતનાથી ૫૦ ગેઢેલી છે ૫૦૦ તે માનવની પોતાનીજ એક ગર્ભ-શક્તિ છે. અને માનવ તને પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે માનવતા આ ભારિનું નિરૂપણ કરવામાં શ્રી અરવિંદ એક નવાજ યુગના દર્શા અને છે.

ચેતના એ સવળી અનુભૂતિનો પાયો છે, એટલે અગ્નિતત્વની મૌલિક વસ્તુ ચેતના છે. માનવમાં જે ચેતના ગેઢેલી છે તે આરોહણ

અને આત્મચિંતા કન્વાની શક્તિગણી છે એ ચેતના એ ૧ મીની સપાળીના દિશામાનમાં નહિ પણ અને દિશામાનોનાળી છે — તે કિર્ધમાં પણ ગતિ કરી શકે છે તેમ આગે ાણુ વિગતની પણ તદ્દ આપણા જમાનામાં આપણે દ્રવ્ય તત્ત્વની — જડ તત્ત્વની — અનંત શક્તિઓનો અભિગત કરીને તેમને પ્રગટ કરીએ છીએ તો પ્રાણ અને મનની ચેતનાની શક્તિઓની મર્યાદા આપણને કાંઈ મારણ નથી.

શ્રી અર્ચિંદ બ્રહ્મા યુ છે કે આ અર્ચિ જોમાથી પ્રગતી થી છે તે અતીમ વાસ્તવિયતા શુદ્ધાત્મ અભાવ ? હા સુદ્ધ શ્રી પણ આમથી વિનાની નિરપેક્ષતા કેવળ કે માનવની મોગી આવૃત્તિ જેવો પ્રતુ ખરેખ ખરી નથી — તેમ એ વાસ્તવિયના વિશ્વથી વિરમ છે એમ પણ નથી ઉતરુ એ તો એક એવી સર્વ-આપી વાસ્તવિકતા છે જે વિશ્વ સકલમાં આપેલી પણ છે — તે એક કિંદાત્મક દિવ્ય વાસ્તવિકતા છે આપણે તેને જગતના સર્ગક પિતાની ચેતના કહીએ છીએ તેનીજ સમ કાતાપૂર્વક આપણે તેને જગત — જગતની મહાશક્તિની ચેતના પણ કહી રહીએ આ સમગ્ર વિશ્વને તે પોતાના હૃદય સાથે આપીને । મે છે જગતને ટેકા આપી રહેલી હૃદયની એ શક્તિ પોતાને પ્રતાપે આ સમગ્ર વિશ્વને ગતિ ગતી રહેત છે જેથી કરીને માનવ આ દૃશી ઉપર એક સ્વિસ પોતાના દિવ્ય ભાવિને — પોતાની દિવ્ય સાર્થકતા — સિદ્ધ કરી શકે

૧૮૨૬ પછી ધૃતના લોકોની માગણીને લઈને શ્રી અર્ચિંદ દૃશી ઉપર દિવ્ય-જગતનો સાક્ષાત્કાર કન્વાના ઉદ્દેશથી પોર્ચિયોમાં આશ્રમ શરૂ કર્યો એની માથે અત્યારે આત્મગદ્યીય યુનિવર્સિટી પણ બનેલી છે જેમાં દુનિયાની બધી જગતોમાંની વિદ્યાર્થીઓ — યુરોપ અને અમેરિકાથી પણ — આવે છે

એમણે માનવના બે સત્રણે પ્રગટ કર્યા છે અને અગ્રેજીમાં ૧૭૦૦ હજાર સીનીનું મહાકાવ્ય ‘સાવિત્રી’ ન્યુ છે ધૃવની

આખર સુધી એમણે જ્ઞાનની અદ્ભુત હજારાસા, મુક્તિની પિપાસા અને પૂર્ણતા મારેનો સંકલ્પ અટકવણે જનમત ગણ્યો છે અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કર્યા માટે જાણીશ્વરની તકોનો ભોગ આપતાં તેઓ કદી અચકાતા નહિ. એમણે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો, માનવજાતિની એકતાનો અને માનવની દિવ્યતાનો ઉપદેશ આપ્યો છે અને એ વસ્તુઓને પોતાના હૃદયમાં સર્વ કરી જતારી છે.

રૂપાનંદ પામેશી લાવિ માનવતાનું જ્વલંત દર્શન પૂરું પાડે છે—એ અર્થમાં તેઓ દેવ—જાતિના આદ્ય સંસ્થાપક અને પૂરોગામી પુરુષ છે.

પરિશિષ્ટ : ૨

છાલેડમાં પ્રગટ થયેલા લેખો

૧. ‘પિકચર પોસ્ટ’ ૧૭મી માર્ચ ૧૯૫૬માં પ્રગટ થયો છે.

[શ્રી અગ્નિદેવ વિશે પ્રગટ થયેલા લેખનો અનુવાદ]

લે. ડૉ. કન્નેથ વૉકર

૭ વર્ષ પૂર્વે મેં શ્રી અગ્નિદેવનું પુસ્તક ‘લાઈફ ડીવાઈન’— ‘દિવ્ય જીવન’ વાંચ્યું ત્યારથી એમનામાં મને ઘણો રૂઝ પડવા માંડ્યો. એટલે માગ્યો જાની શક તેટલો એમનો અને પોસ્ટિયરીમાં જે આશ્રમ શરૂ થયો છે તેનાં કાર્યો સાથેનો મંબંધ જાગવવા હું સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યો છું. હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પત્રિખને માટે આશામાં માગ વાલક શ્રી અગ્નિદેવ છે એમ મને લાગ્યું છે અને એ કાળે તેઓ યુગપને માટે ધન્ય જ અમલના મહાપુરુષ છે. ... ..

થોડા સમય પૂર્વે શ્રી પુગણી લંડનમાં આવ્યા હતા ત્યારે શ્રી અગ્નિદેવ વિશે મારે તેમની સાથે વાતચીત થઈ હતી. શ્રી પુગણીએ મને કહ્યું કે, “હું ક્યારે કાળેને લઈને અહીં આવ્યો છું. પ્રથમ તે ઇર્લેન્ડ મગ્નટિકિ લેન્ડ દિલ્લા ઉપર છે તેના કારણે અમે ખસી વાગતા, — કાળ્ય કે દિલ્લી આદિન્ય વિવ્યક નયા બીજા અનેક પ્રકારની જામનિ થ— છે તે અમેજી જાણ હાલ યુગપની સંસ્કૃતિનો મંબંધ થયો તેને આભારી છે એ વિશે કોઈ સંકાને રચાન નથી જણા. મોંઘી વંચાડે મગ્નટ મહાક મગ્નપ એવી ઉન્નતે શ્રી અગ્નિદેવ દર્શનમાં રહિ જાન્યા

હતા તેથી એમના ઉપર પણ ઇંગ્લેંડનું એક પ્રકારનું પ્રભુ છે. એમણે જે અદ્વિતીય સમન્વય માનવજાતિને માટે સાધ્યો છે તે પૂર્વ અને પશ્ચિમની મંડલિતિમાં એમણે કયેલા મંલીઃ અવગાહનનું પરીણામ છે.

અહીં આવવાનું ખીજું કારણ એ છે કે મારે ઇંગ્લેંડના ભુદિશાળી અને ભુદિશી લોકોનું ધ્યાન શ્રી અગવિદના સાહિત્ય પ્રત્યે દોરવું છે. અહીં, ઇંગ્લેંડમાં, શ્રી અગવિદ લેખક અને કવિ તરીકે જાણીતા નથી અને છતાં, આધુનિક સમયમાં સત્તાવીસ હજાર લીટીનું મહાકાવ્ય ‘સાવિત્રી’ અગ્રેષ્ઠ ભાષાને એમણે આપ્યું છે.

ડૉ. કેનેથ વૉકર : “એ વર્ષથી બી.બી. સી ને હિન્દના આધ્યાત્મિક નેતાઓ વિશે ઝાડકાટ્ટ કરવાને આગ્રહ કરી રહ્યો છું, પરંતુ અત્યાર સુધી મને સફળતા મળી નથી.”

“પણ મને વીસ મિનિટ ઝાડકાટ્ટ કરવાની તક થઈ ગ્રેગ્રામમાં મળી છે.” શ્રી પુગણીએ જણાવ્યું. “માગ આવવાનો ત્રીજો ઉદ્દેશ શ્રી અગવિદના વિદ્યાર્થીજીવન વિશે સપ્રમાણ માહિતી એકઠી કરવાનો છે.”

‘પોડિએરીમાં આનંદ ગાંધીય યુનિવર્સિટી સ્થાપન કરવાનું કાર્ય શ્રેષ્ઠ આગળ વધ્યું છે?’

“એ કામ ધીમે ધીમે આગળ વધતું જાય છે. પાશ્ચાત્ય કેળવણીનું મધ્યમિદુ અર્થ — પેસો — છે. પોડિએરીમાં અમારે એ વસ્તુચિનિ બદલવી છે. કેળવણી અર્થપ્રાપ્તિને કેન્દ્રમાં મૂકીને નહિ પરંતુ માનવના મન વગેરે કંઈકની અને તેના આત્માની આજુબાજુ ગયાથી જોઈએ.” શ્રી પુગણીએ કહ્યું.

“એ વાત તદ્દન ગાંધી છે અને અમારું જાગૃકાને જીવન માટે નહિ પરંતુ અમુક ધંધા માટે, — ઇમ્પિરિયલ કેમિકલ્સ અને યુનિવિફ માટે — કેળવીએ છીએ. સૌથી વધારે અગત્યનાં તત્ત્વો જેમાં આગળ પડતા થાય એવી કેળવણીની અવગ્યા થાય તો ધણું જ સાડ.” ડૉ. કેનેથ વૉકર.

૨. કીંગ્મ કૌસેજ કંમ્પ્રીજ નવેમ્બર ૧૯૫૧

[કોનેઝ એજીનીઆ આવેલ વેખના ન્હાક લાગતો અનુવા]

શ્રી અરવિંદ—અરવિંદ એકોમ્ક ઘોષ

“પોલિયેરીમા ત્રીમ વર્ષ (ખા નેના ૪૦ વર્ષ) સ્મિયાન યોગી તરીકે નહિ પણ તાર્કિક, આધારોચ્ચ અને આદિત્યમય તરીકે એમણે જે અગ્રધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું તે વિશે મેં મન હોનાનો મહત્ત્વ નથી પુનરાવરતો અને વેખોનો એમની વેખિનીમાથી સ્થિત પ્રવાહ મહેનો મને દેતો એમાના ધર્મા વખાણો દિનમા પ્રગટ થયેલા દેવાથી પશ્ચિમમા તે એટલા નળીના થયા નથી—અને નેમા એમના ‘ગીતા નિગધો’ તથા ભવ્ય ‘નાકકે ડીવાઈન’—‘સ્પિયલ્જન’ એ પુનઃ વિશિષ્ટ શુભવત્તા ગાળા છે પોલિયેરીનો એમનો આશ્રમ યાનાનું ન્યાન મન્યો, અને તા વા અરવિંદ ઈવરના વર્ગોમાં વગભગ અપૂર્ણ ગગાય એવા એકાદમા જીવન ગાળતા હતા, અને પોતાના અનુયાયીઓને પણ વર્ષમા ઘોડા ને વિમા દર્શન આપતા હતા. વળી વિવન પ્રસંગે જાહેર પ્રતો હિપ્ત પોતાનું એક વખાન્ય પ્રગટ કર્યા જે એમના મૂળના ગદ્યોદ પમના પોતાને મૂલવણમાં સૂઝ અથવા ન મળે હિતહિત તરીકે ખીન

‘કે આ સદીમાં હિંદે જે મહાન પુરો ઉત્પન્ન કર્યા છે તેમાં શ્રી અરવિંદના ધ્યાનની ખરેખરીમાં ગાંધી કે ટાગોર જ આવી શકે તેમ છે.”

(કોમ્સ કોલેજ, મેગેઝીન ૧૯૫૫, નવેમ્બર)

* * *

૩. રીપોર્ટ ઑફ ધ રોયલ ઇન્ડિયા પાકિસ્તાન સિલેન સોસાયટી ૧૯૫૫માંથી

“શ્રી અરવિંદના દર્શનની મહાન અસર શ્રી પુરાણીના પ્રવચનમાં પ્રગટ થઈ હતી. તેઓ શ્રી અરવિંદ, આનંદમઝીય યુનિવર્સિટી, પોંડિચેરી તરફથી આવ્યા હતા.

(તા. ૨૬ ઑક્ટોબર ૧૯૫૫ અફરટ હોલમાં પ્રવચન હતું.)

* * *

૪. ‘પોલાઇન’ નં. ૪૫૦, માર્ચ ૧૯૫૬

[સેન્ટ પૉલ સ્કૂલના ત્રેમાસિક ‘પોલાઇન’માં આવેલા લેખનો અનુવાદ]

શ્રી અરવિંદ

(એક પ્રખ્યાત જૂના પોલાઇનની જીવન-રેખા)

સેન્ટ પૉલ સ્કૂલનો એક વખતનો વિદ્યાર્થી જેનું નામ મ્કલના મ્કલ્ટ (૧૮૮૪)માં ‘અરવિંદ એકોઇઝ ઘોષ’ એ પ્રમાણે નોંધાયું છે તે જાવિ જીવનમાં ‘શ્રી અરવિંદ’ તરીકે જાણીતો થયો એનું જીવન અનેક પ્રકારની વિશિષ્ટતાવાળું છે. તે એક સાહિત્યકાર, અને હિંદની રાષ્ટ્રીય ચળવળનો આગળ પડેલો નેતા થયો એટલું જ નહિ પરંતુ એક મહાન યોગી, —હિંદની જાણમાં જેને ‘ઋષિ’ કહે છે તે —અન્યો. અર્થાત્ એક જાની પુરૂષ તરીકે પ્રખ્યાત થયો.

એનો જન્મ ૧૮૭૨ના ઑગસ્ટની ૧૫મી તારીખે કલકત્તામાં થયો હતો. એમના પિતા ડૉ. કે. ડી ઘોષનો વિચાર એનો હતો કે

પોતાના પુત્રને કદાચ દિગ્વિશ્વજનની જે આનામાં મારી પડવાનું અનુમાન કેમકરવાની આપતી એટલે તાતપરથી જ એમણે એક અગ્રેજ માણને આપા તરીકે નાખી જેથી માગતું અર્થિ હિન્દુ વિશે નપૂર્ણપણે અનુભવ ને આ વસ્તુ આગે વિવિધ રાત્રે તેથી કે પડતું એ હાથીપદ કે પાથ જઈતી ઉમ્મરે માગતું અર્થિને માર્ગથી મની વેંચેલા કોન્વેન્ટ નૂનમાં દાખલ કર્યો. મે વર્ષ પડી એટલે ૧૮૭૮માં સાત જઈના અર્થિદને એમના પિતા દેવે. ભણવા માટે વર્ષ આપ્યા અને મેન્ડેન્ટના ટ્રેનિંગેશનન અર્થના પાત્રી તરીકે તેમ મનાવે નિ વિનિમ કુરીને રો નાખ્યા ત્રી અર્થિદ ૧૮૮૪ સુધી મેન્ડેન્ટમાં નહીં ત્યાં નાઈ નિશાગમાં લેવાયા વગર કુરી દપતી પામેથી શિશુજી વીધ

૧૮૮૪માં હાર્થમાન્ટ વેંચે એમને મેન્ટ પોતની નિશાગમાં ભની મ્યાં મીંગ વિનોમ એમનો અભ્યાસ આગે હતો પણ ત્રા-લાવા દાચી હતી એટલે હાથ માન્ટરે પોતાના ખાત વર્ગમાં શિક્ષણ આપીને ત્રી નૈરા કમચુ અને જલદી જલદી આમના વર્ગમાં ત્રી અર્થિને વડાના નાની ઉમ્મરના ત્રી અર્થિદે હોશિયાર વિદ્યાર્થી તરીકે હાથ માન્ટરે પોતાની જે પસંદગી કરી હતી તે આથી પડી નારિયને માટે આપવામાં આવતું 'મગ વર્થ' ઈનામ અને હનિહાન

કવિતા કરતાં માટે એમણે ઇનામ મેળવ્યા હિંદમાં ઊંચામાં ઊંચી ગણાતી મનદી નોકરી—આઈ મી એમ—માટેના ઉમે વાગ તરીકે પણ તેઓ ચૂંટાયા હતા તેની પરીક્ષામાં પણ પ્રાચીન ભાષામાં ઘણે જાએ નવર પામ ચયા પણ ઘોડેસવારીની પરીક્ષામાં જાણી જોઈને ગેરહાજર રહ્યા કાગળ કે હિંદની અંગ્રેજ સરકારના હાથ તરે એમો નોકરી કરી પસંદ ન હતી નાનપણથી શ્રી અગવિંદ કવિતા કરતા હતા પ્રેક્ષીજીમાં હતા ત્યારે એમણે એના કાર્યોનો સમ્રહ ૧૮૬૫માં ‘મોગ્સ ટુ મર્ગિલા’ નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો પ્રેક્ષીજીમાં ભણતા હતા ત્યારે હિંદી વિદ્યાર્થીઓની ‘મજનિમ’માં હિંદની ગતિગત ચલનતા માટે એમણે વણી દડા ભાષામાં દ્વિમાયન કરી હતી

પ્રાયેજનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી ગ્રેન્સ કોલેજ નામના અંગ્રેજ ગૃહસ્થની મંદિરી શ્રી અગવિંદ વડોદરા ગતિગત નોતરીમાં ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજીના પ્રેક્ષ્ય તર્કિ જોડાયા એ નોકરીમાં આગળ વધીને તેઓ વાઘમ પ્રિન્સિપાન નિભાયા હતા પણ શ્રી અગવિંદ આગમના જીવનમાં ડૂબી ગયા નહિ ૧૮૬૩ થી ૧૯૦૦ સુધીમાં એમણે સમ્રૂત મરાઠી ગુજરાતી અને મરાઠી રંગેરે ભાષાઓનો અને તેમના સાહિત્યોનો અભ્યાસ કર્યો નથા યોગસાધનાનો પણ એમણે ત્યાજ આરભ કર્યો એ વર્ષો નિમિયાન યુગે પની વિચારધાન સાથે પણ પુનઃ દ્વારા સમ્રધ ચાતુ ગપ્પો હતો પરંતુ ત્રીમે ધીમે હિંદની ચલનતાની લગત તરફ તેઓ વચાડે ને વધારે આકર્ષાયા અને જીવનના રસ રસ એમણે એ કાર્યમાં અમર્ષણ કર્યા ગાદ્દાર પસના સમ્રહ હિંદના નેતાઓમાં એમની ગણના થતા વાગી રડોગની સાન પગાગની નોકરીનું નાગ્નામુ આપીને કનમ્તામાં રા થયેલી ગપ્પી રાનેજના પ્રિન્સિપાન થયાનું એમણે નિરાલ પૂરતું વેતન રહેને, સ્ત્રીમાયુ ‘નદમાનમ્’ નામના દૈનિક અને સાપ્તાહિક પત્રનું સંપાન પણ એમણે કર્યું એ પત્ર રાત્રી અક્ષર ની જુઓ એના પ્રસાસી નિના ગતિગતમાં ગપ્પીતાની નવી વિચારવાત

સ્થાપન થઇ અને સ્વાથય, સંગઠન અને સ્વાર્પણના ઉપર એનો કાર્યક્રમ રચાયો. ત્રણ વખત એમના પર રાજકોહ માટે કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું અને ત્રણ વખત એ નિર્દોષ ફરીને છૂટી ગયા હતા.

એમની સામેનો છેલ્લો કેસ એક વર્ષ મુંઘી ચાલ્યો તે દરમિયાન એમને કાચી જલમાં એકાંત કોટડીમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં યોગ સાધનાનો અભ્યાસ બધ પડ્યો હતો તે એમણે ફરીને ચાલુ કર્યો. આત્મવિકાસ કરવા માટેની અંતરની પ્રક્રિયાને હિંદમાં 'યોગ' કહેવામાં આવે છે.

યુરોપના લોકોમાં 'યોગ' વિશે ઘણો મૂઝવરેલો ખ્યાલ પ્રચલિત જણાય છે. યોગ એટલે અધર્મ અને અટપટાં શારીરિક આસનોનો અભ્યાસ, અથવા તો યોગ એટલે કોઈ ચમત્કાર કરનારી વસ્તુ, અથવા તો સામાન્ય પ્રકૃતિમાં અતિશયતા લાવનાર ક્રિયા એમ મનાય છે. 'મઝ' જોના, આત્મવિકાસ કરવાના સચેતન વ્યાપારને હિંદમાં 'યોગ' એવું નામ આપવામાં આવે છે અને એનો આશય સૃષ્ટિ માનવ પોતાના આત્માનો એટલે કે સત્ય સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તથા પ્રભુ સાથે એકતા અનુભવે છે. એ પ્રકારનો યોગ માણસને માટે તદ્દન સ્વાભાવિક ક્રિયા બની રહી શકે છે. યોગ સાધનાને લીધે જે આંતર વિકાસ થી અરવિંદે આપ્યો તેને પરિણામે અનુભવની એક નવી જ શ્રેણી એમની સામે પ્રગટ થઈ. માનવ જાતિના ભાવિને માટે એ અનુભવ એમને ઘણો જ અગત્યનો અને અર્થવાહી લાગ્યો. ત્યાર પછી રાજકીય ક્ષેત્ર છોડીને અનન્ય ભાવે સાધના કરવા માટે તેઓ દક્ષિણ ભારતમાં આવેલા પોંડિચેરી ગામમાં ગયા. એમને એ જોવું હતું કે પોતાને જે સત્યનો સાક્ષાત્કાર થતો હતો તેનાથી માનવના કાયદાઓના ઉદ્ધારમાં કેવા પ્રકારની મદદ મળી શકે તેમ છે. દુકામાં, ક્લબમાં એ સત્ય કેટલે અગે સફળ નીવડી શકે તેમ છે તે એમને જાણવું હતું.

વર્ષો મુંઘી અતત-નિરીક્ષણ અને અંતરના અનેક મુદ્દમ પ્રયોગો

કર્તા પત્રી ‘આર્થ’ નામનું એક માસિક પ્રગટ કરીને તે દ્વારા ૭ વર્ષ સુધી એમણે પોતાનું દર્શન માનવજાતિને આપ્યું. એ દર્શન અગિત્યના એ છેડાઓ જરૂર નવ અને આત્મા એને પરસ્પર જોડી આપે છે તથા બન્ને વચ્ચે સંવાદ સ્થાપન કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાન, માનસશાસ્ત્ર, અમાજશાસ્ત્ર, આંતરરાષ્ટ્રીય મજાકીય એકતા, કળા અને કવિતાના ક્ષેત્રના ભાવિ વિકાસની દિશા, પત્રો વગેરેનું વિશાળ સાહિત્ય એમણે આપ્યું છે. હિંદના પ્રાચીન જ્ઞાનભંડાર વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતા ઉપર એમણે નવીન ભાષ્યો રચીને એમના અર્થ ઘટનામાં વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો છે. હિંદમાં અને બહાર એમનાં એ લખાણો ખાસ ગુણવત્તાવાળાં ગણાય છે.

‘લાઇફ ડીરાઇન’-‘દિવ્યજીવન’ નામના એમના સૌથી મહાન ગ્રંથમાં અને ‘સાવિત્રી’ના મહાકાવ્યમાં તેઓ આપણને પૃથ્વી ઉપર માનવના ભાવિનું દર્શન કરાવે છે. ઉપરાંત એમના કાવ્યના એ સંગ્રહોમાં પણ પ્રતિમાના સર્જનો મળેલાં છે. આ દેશના-ઈંગ્લેંડના-તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય અને કાવ્યના ક્ષેત્રમાં એમણે જે ફાળો આપ્યો છે તે અત્યાર સુધી કદા કર્યા વિનાનો જ રહ્યો છે અને એ ઘટના ખુબ ખેદજનક છે. એમની એક અનન્ય અને વિશિષ્ટ પદ્ધતિ એ હતી કે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વોને આત્મસાત કરીને-પચાવીને-તેઓ પૂર્વમાં આપ્યા હતા, અને હિંદની આધ્યાત્મિકતાના મહાન ઊડાણના અવગાહન કરીને-કુબકી ભરીને-એના સત્યો પ્રાપ્ત કર્યા હતાં આમ પૂર્વ તથા પશ્ચિમ બન્ને પ્રત્યે એક પ્રકારની સિદ્ધ તટસ્થતા ધારણ કરવાની ધ્વનિમાં તેઓ હતા એટલે પૃથ્વીના એ એ ગોળાર્ધની સંસ્કૃતિઓનો સર્વાંગી સમન્વય કરી આપવાને શક્તિમાન થયા હતા.

શ્રી અવિદ કહે છે: “પ્રભુની દિવ્ય પ્રકૃતિનામાં વિકાસ પામવો એ માનવ જીવન જીવવાનો સાચો ધર્મ છે-નિયમ છે અને પાર્શ્વિક જીવનમાં પ્રભુની પ્રકૃતિનાની મૂર્તિનું સર્જન કરવું એ વિશ્વમાં માનવની

સમુદ્ધાનિ થઈ ઝી છે તેનો મર્મ છે એ પૂર્વનામા આપણે કેવી રીતે
વિદ્યમ પામી શકીએ તેમ છીએ? ઉત્તરમાં કેવી શરૂઆત આપણી
આત્મ શક્તિઓ—શુદ્ધિ, ભાવ, મંદિષ વગેરે—ને ધીમે ધીમે વિદ્યમ
કરવાથી અને એ કન્થોતે આવી પૂર્ણતા માટે અનીના કન્થાનો
અભ્યાસ પાડવાથી વગી અદ્ભૂતી અવગી ક્રિયાઓનો, આવેશો, કામનાઓ,
ક્રોધ, મંદુરજા વગેરેના દયાળુનો આપણા જીવનમાંથી તથા પ્રતિમાંથી
ત્યાગ કરવાથી તથા પ્રભુની મહાપ્રભાવે થાયતા કરવાથી એ પ્રનામનો
વિકાસ સાધી શકાય છે

તેમ તેમ શ્રી અર્ચિના વિધાને લોકોમાં જાણીતા થતા ગયા
તેમ તેમ રજા થોડે એમના આધ્યાત્મિક માર્ગનું અનુસરીતન કરાવે
આવતા થાયા એ પ્રભાણે એમની આશુચાતુ એક અવ આપોઆપ
ગયાથો દિનમાં એવા મધ્યક સમાજને ‘આશ્રમ’ કહેવામાં આવે છે
આશ્રમ કાંઈ ત્યાગીઓનું કે ધાર્મિક મંડળનું મ્યાન નથી આશ્રમ
એટલે કાંઈ મનન થોડી કે જાની પુણ્ય નિવાસનધાન, જ્યાં જાંવી
દુનિસાતા જ્ઞાનુઓ એક નવા આધ્યાત્મિક દર્શનની અને જીવનમ
ને ઉનાવવાના માર્ગની ખોજ માટે એકત્ર થાય. એવા મંદારોગી કે
જાની જગતને જે જગ્યા આપે છે તેનું પોને નર્મ ન્વય હોય જે
અમની સાથે એ મદાન કાર્યમાં જોડાયલા મદમામીઓના કામમાંથી
આવેલા શ્રીમાનાં એક વિશિષ્ટ અર્ચન છે તેઓ ૧૯૦૦થી એમની
સાથે જોડાયા અને દાયકામાં તેઓજ આશ્રમનું તથા આત્મિકીય
પુનિરર્ચિતીનું અવાજન કરે છે

૧૯૫૦ના ઓગસ્ટની ધમી તારીખે શ્રી અર્ચિદે દેવનો ત્યાગ
કરો. તે દિની આત્મદયામાં જ્યાં એમનો દેહ ૧૦૦ વર્ષક સુધી વિભા
વમનો જ્યો એટલું જ નહિ ૫૦૦ નાનગીયો અને જ્યોતિર્ભવ દનો
દાનરા માણ્યો એમના દેહ પામથી પમાન થયા હતા

આજના એન્ટ જાણના વિર ધાર્મિક પેઠે શ્રી અર્ચિદે જ્યાં અર્ચિ

(ઇંગ્લેંડમાં) અભ્યાસ કર્યો હતો. પરંતુ ધણી લોકોમાં ભાગ્યે જોવામાં આવતી જ્ઞાન પિપાસા, સ્વતંત્રતા માટેની ઝંખના, પૂર્ણતા માટેનો સંકલ્પ એમણે પોતાના જીવનના અંત સુધી જાગ્રત રાખ્યો હતો. આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવા માટે ઔદિક પરિસ્થિતિનો યા તો ભૌતિક લાભોનો બોચ આપતાં તેઓ કદી અચકાતા નહિ. પૂર્ણતાના વધારે ને વધારે ઉચ્ચ પગથિયાંના સતત આગેહુણનું - જલવંત ઉદાહરણ એમનું જીવન છે. એમણે સ્વતંત્રતાનો, માનવજાતિની એકતાનો તથા માનવની દિવ્યતાનો બોધ આપ્યો છે અને એ સત્યોને પોતાના જીવનમાં ઉતારીને આપણને બતાવ્યાં છે.

[પુસ્તકોનો સંગ્રહ અર્પણ કર્યો તેમાં મૂકેલા
લખાણનો અનુવાદ]

*

શ્રી અરવિંદનાં-તે દિવસોમાં અરવિંદ
એકોમ્મલ ઘોષ તરીકે બાણીતા હતા તેમનાં-
પુસ્તકોનો આ સંગ્રહ,

શ્રી એ. બી. પુરાણીએ

શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ,
પોંડિચેરી તરફથી

શ્રી અરવિંદ કીંગ્સ કોલેજના સ્કોલર અને
હનામે જીતનાર વિદ્યાર્થી ૧૮૯૦થી ૧૮૯૨નાં
વર્ષોમાં હતા-અને પાછળથી વર્તમાન યુગના
એક મહાન દષ્ટા તરીકે પ્રખ્યાત થયા, તેમની
સ્મૃતિમાં ભેટ આપ્યા છે.

*

પરિશિષ્ટ : ૩

પત્રો

[ઈંગ્લેન્ડમાં થયેલા કાર્ય પરત્વે કેટલાક અંગ્રેજ લોકોનાં પ્રતિકારો એમના પત્ર દ્વારા પ્રગટ થાય છે તે અહીં સ્થૂં કરું છું.]

(૧)

[સર ચાર્લ્સ મેરીસ, વાર્ધસ ચેન્સેલર ઑફ લીડ્ઝ યુનિવર્સિટીનો પત્ર:]

યુનિવર્સિટી લીડ્ઝ, ૨
૯ નવેમ્બર, ૧૯૫૫

વહાલા શ્રી પુગણી,

શ્રી અર્વિંદનાં પુસ્તકાની જે ઉદાર ભેટ તમે આપી છે તે અને એમના વિશે અપ્રીકૃષ્ણ કરનારાં તમારાં પુસ્તકો મેં અમારી સ્થોવરન લાયબ્રેરીમાં મુક્યાં છે અમારી યુનિવર્સિટીના સભ્યો એ મહા પુરુષનાં જ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક અનુભવિનાણું આલું ત્રિપુત્ર પ્રતિનિધિત્વવાળું સાહિત્ય મળવાથી વાળા ખુશી થશે શ્રી અર્વિંદના દર્શનમાં ઉપનિવદની પરંપરાગત મીમાંસા સાથે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વની વ્યક્તિગત અને સામૂહિક સક્રિયતાનો સમન્વય થયેલો છે, વળી તેઓ અંગ્રેજ ભાષાના એક કવિ અને સર્જનકાર લેખક હતા અને સાથે સાથે હિંદની પ્રગતને મુક્તિ અપાવનાર પણ હતા. તેઓ પણ પ્લેટોની પેઠે માનના કે કેળવણીને પરિણામે માનવને સત્યનાં દર્શન થવા જોઈએ અને વ્યક્તિગત અને જનકેન્દ્રી જીવનમાં માનવને મુક્તિ મળે તેને માટે એલું ક્રાંત્યર્શન આવશ્યક છે.

શ્રી અગ્નિનુ વિદ્યાર્થીજીવન, એમણે કરેના કાર્ય, ઇગ્નિશ લાભના વિદ્યામય એમણે આપેલો ફાળો એ મધી વસ્તુઓ એટલી તો વિશિષ્ટતા અને મ'યનાળી છે કે શ્રી અન્વિદ કેમ્બિજના વિદ્યાર્થી લતા એનુ ગૌરવ તમારી યુનિવર્સિટી લઈ શ- છે મારી એક નમ્ર મૂલ્યના એ છે કે એમના પુસ્તકમાના કેટલાક ચૂટેલા ભાગો - ગદ્ય અને પદ્યના - અડ્ડીના અભ્યાસક્રમમા દાખલ કરી શકાય

અર્જુની અભ્યાસ કરના જનાર વિદ્યાર્થીઓને પોડિચેરીની યુનિવર્સિટીમા સમાવડો મળે તે માટે હુ આજે પર લખુ છુ ત્યાથી તમને બાગેમાર કાગળ આપશે એવી આશા ગમુ છુ

તમે મને જે મન્ આપી છે તે માટે હુ તમારો કરીથી આભાર માનુ છુ તમને કોઈનાર હિંદુ આનવાનો પ્રસંગ મળે અથવા તો મળ્ થાય તો પોડિચેરી આનવાને માર આમનજ છે તે ધ્યાનમા રાખજો

નિ તમારો

અ પુગણ્ડી

[હિપના પત્રો જવામ]

(૩)

૧૪મી એપ્રિલ ૧૯૫૫

ધ માન્ટર્સ ઓફ, મોડર્ન ઈલેજ,
મિશન.

વહાવા ડૉ પુગણ્ડી,

તમાગ અનિ માયાશુ પર મારે વહો આભાર તમારી અને મિ મોન્ટ માર્શ વચ્ચે સતોષપાક વાત થઈ તે જાનીને મને ઘણો આનન્ થયો

(૮)

ઑફિસ હોલ મેડ વાઉન
નવેમ્બર ૩૦, ૧૯૫૫

વહાવા પુરાણી,

તમે જવાના છે તેથી હું એથી મની પ્રિન્સીપલ છું - અવગત
અવગત, નહિ કે ચેતનામાં - મની તમને માટે થે આપના આપનાનો
પ્રત્યગ મને - વર્તમાન પૂર્વે - નહિ મને તેથી પણ હું ખૂબ ખિન્ન થાઉ છું
તમે અહીં થાઉ સગ્ગ નર્થ કર્યું છે, અમને મનાને દરોગીને જાગ્રત
દગી મુક્યા છે અો અર્જોના લો ને એ ખીજના સપર્શમાં મુકી
આપ્યા છે - ખી ખી સી મા તમે જોડાઈ ર્યો એના તમાગ ખીજ
જાહેર કાર્યો કિપગત આ કામ નોવપાદ છે

પાછા અમારી વચ્ચે જન્મ આપજો - તે પણ માફ દૂના
ભવિષ્યમાં નહિ આપણા હિંદી મિત્રોના આવા સપર્શની મમાગ વણી
જન્મ રહેજો - ખાસ દગીને જોએ શ્રી અર્વિન્ના સમધમાં આવેલા
હોય

(કવિ) મોન્વેના ડોનેરી

(૯)

સિસમ્બર ૨૬, ૧૯૫૫
૧૧૮ ક્રેન્સ્ટુડ નટ્રીટ
ઈસ્ટ હામ, નડન ઈ ૬

અમાગ વહાવા પુરાણી,

તમારા પત્ની નકવ ડોગીમ અમને જવાને મોન્વાની છે તમે
એ પ્રમાણે પડ્યો છે વેડ તન્કથી જગાની રાડ્યા કાગ્ગ તમે પોતે અમાગ
માગ એક નરી પ્રેક્ષા વાડ્યા અને યોગઆધનાની અમાગી દીપશિખાને
તમે દગીને જગાની

તમારો ષોડશાન્ત (૧૬ ની ડિમેન્શનો) ખરેખર, ખૂબ દયણી-
પૂર્વક સાંભળી શકાયો હતો અને હું આશા ગણું છું કે એનાથી ઘણા
લોકોમાં શ્રી અર્ચિત વિંદ અમલ થયો હશે ...

તમને મળવામાં એટલો બધો આનંદ આવતો હતો !

સાધનામા પ્રેમ સહિત
ટૂંકો ઇમેઇલ

(૧૦)

એવેન કોલ
શ્રીમપલ્લી, મડે
૧-૧૧-૧૯૫૫

વહાણા શ્રી પુગાપ્પી,

તમાના એક પ્રવચનમાં તમે શ્રી અર્ચિત વિંદ કહ્યું છે. ‘આ એક
કીમિયો દ્વારા માનવજાતિને માટે નિવ્ય જીવનનું અમૂલ્ય સાધન
આપે છે’—એ વાક્યમા ખામ કરીને ખૂબ મન પડ્યો. પૂર્વ એ
વાક્ય વપનયેલુ મેં જોયું નથી, પરંતુ શ્રી અર્ચિતને હું આધ્યાત્મિક
કીમિયો દ્વારા નગીક દ્વેષા ગણતી આવી છું. અજ્ઞાનનું જાતમાં અથવા
જીવનનું આનંદમા જ્ઞાન કંચાની ચાવી તેઓ માનવજાતિને આપે છે.
ધી રાવાદ્વિ કવીચી

મનેના કેટલાક અગ્નિમાતોની પાંખને લઇને તમને આમનસુ આપીને
વ્યાગન કરાવેલા લાભ એ મર્યાદા શક્તિ નથી એ તમે સમજી શકશો.

છએડની તમારી યાત્રા હિંની મનુષ્યમા ગમ ધનવાર લોકો
માટે મહાન સીમાચિહ્ન છે અને ખાસ કરીને અમારી મોસાયીના
સમ્યો—એમને એ ગ્રો વેગનીના પુસ્તકને લઇને શ્રી અર્ચિના સદેશ
વિશે થોડું જ્ઞાન તો હવે તેમને માટે અસ્થિત એ પાત્ર મને લાગે છે
કે તમે હિંદ પાઠા કરા તે પહેલાં શ્રી અર્ચિ ના મદેશનો સતત પ્રયાગ
દગ્ગાની નયતા વિશે આપણે મળીને ચર્ચા કરી આરક્ષક છે હ
ધારુ છુ કે એ કાર્ય મુખ્યત્વે અમારી મોસાયીને કાચ સોપાય તો
મધ્યે સારુ

આપણે ૧લી ડિસેમ્બરે મળી શકીએ?

શુભેચ્છાઓ સહિત
એફ રીસ્ટર
(મેંટરી)

(૧૨)

ધ હિન્ડિયન ઇન્ડિસ્ટ્રીયલ એન્ડ કમ્મર્સ,
૬૨, કીન્સ ગાર્ડનમ, ડમ્બુ ૨
૨૧-૧૦-૧૯૫૫

વહાલા શ્રી પુનશી,

તમે અર્ચ પ્રચન કથાને એક અદ્વાયિયુ ધર્મ મયુ પરતુ વચલા
નિવેશમા વણી વખત મને તમાન પ્રચન વિશે પ્રિયાગે આપ્યા કર્યા
ટે અમને મર્યાદા પૂન ગમ પચો હતો અને મહાય પગ મળી હતી

એક વાન મા મન પગ મુ મુપૂર્વક અગ્ર કરી ગઇ અમે
અડી નહતુ વિશે કેટલી બધી દુઃખિયા કરીએ છીએ, અને શકવારની
ગતિ ખરેખર લાગતુ હતી! અને જા, તમાન પ્રચનમા તમે પ્રકૃતિ

વિશે જે કંથુ હતુ તેની સાથે એનો સગવે જોવા તમે દડી અને વરમાનો જે પ્રાંત પૂરેપૂરો સ્ત્રીકાંત્રી વીધો તેની માગ પગ કોડી છાપ પડી પ્રાંત સાથે પોતાની જાનને એતામા જોડવાનો એ ઉદ્દેશ નમૂનો હતો.

એટલે, તમાન પ્રવચન માટે, તથા તમે આપેલા વ્યવહારુ ઉદાહરણ માટે હું માગ પોતાના તન્કારી અને અમારી સમ્યા તન્કારી થશે. આમાર માનુ હું

અનેક ગુનેશઓ સહિત
એથેન્સ બેન્કી-
(ઓન મેકેટરી)

(૧૦)

પ્રેસિડેન્ટ હાઉસ
૬૮-૭૪, કાર્ટર લેન
વડન, ઇ સી ૧
૧૯૨૦-૧૯૫૫

(૧૪)

એન્નીયુન ક્રામેચ ૬ વર્ષોમ યુનિ
૧૬ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૫૬

મૉ. પુનણી,

તમે મોકલેલા પુસ્તકોને યશો માગે આપકાર મળ્યો છે એ વાત જણાવતા મને વશો આનન્દ થાય છે શ્રી અર્ચિનો સદેશ કેટલો મનપ્રાપ્ત છે તે એ હકીકત પત્ની જણાઈ આવે છે જે લેખો અને જે ફોટોગ્રાફ મે જોયા છે તે તમાજ સન્ન હતા અને શ્રી અર્ચિન પ્રત્યે મહા ઇશ્વરશ્રીદા - શિક્ષક હતા તે એ વસ્તુ ઉપત્તી જણાઈ આવે છે - એમણે શરીર અને આત્માના પિતામનો મુદ્દર સમન્વય સાધ્યો છે

અમારે એમની પામંથી વાણુ રીખવાનું છે અને તમાગ મહાન દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે આવના એ પુસ્તકોનો અમાન પુસ્તકાલયમા મધ્ય જોઈ શકે એની જગોએ મનનાનું હુ ભરીશ નહિ

યિ તમારો
હારી જાડે

(૧૫)

[રાયચ ઇન્ડિયા પાકિસ્તાન એન્ડ મિયોન મોસાયમીમા ૨૬મી ઓક્ટોબર ૧૯૫૫ને દિનમે પ્રચયન હતું તેમા આત્મનુદ્ધીય આધ્યાત્મિકતાના અભ્યાસીઓના મહાન મેકેટ્ટી સન્નાગી શ્રીમતી એલિસન બનાર્ડ આન્યા હતા તેમનો પત્ર આવ્યો હતો તેમાથી ઉતારો]

૨૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૫
૬ વિન્ચન મ્યુઝ
વન્ન, ૬૫૬ ૧

વડાવા ડૉ પુનણી,

એન્ડ અજાર્યા મેગાપને પગિલામે તમાક પ્રચયન સાલજવાની વિન્ય તક નરે મગી એ વસ્તુ મારે માટે એન્ડ ખાસ મહાન પ્રસંગ

ફા હાતી. જેમણે પોતે જીવનના જે જે ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કર્યો છે તે દરેકને સમૃદ્ધ બનાવનાર, પૂર્વમાં થઈ ગયેલ, એક મહાન યુદ્ધ વિશે એમની સાથે પ્રતિચિત્ત એવી એક વ્યક્તિ પામેથી સપ્તમાણ જાન મેળવવું એ પણ મારે માટે એક એવો અનુભવ હતો જેને માટે હું તમારે આભાર માનું છું.

અમારા મંડળની સભામાં “નીતિના ક્ષેત્રમાં કાબી થયેલી ટોચકીનો સામનો” એ વિષય ચર્ચા માટે રાખ્યો હતો અને એને પરિણામે અમે એ નિર્ણય ઉપર આગ્રહ કર્યો કે આપણી જાનનો વિકાસ કરવો, આપણી જાનનું ઉચ્ચ ચેતના તરફ આરોહણ કરાવવું એમાં જ સાચો ઉદ્દેશ્ય મળેલો છે.

*

*

*

અમારા મંડળમાં ‘હિન્દુઓ’ વધારે અગ્રિયમાં ધીરે ધીરે જોડાના જાય છે. જનિવા, હટાવિ અને પેરિસમાં નાનાં મંડળો ધ્યાપન થઈ ચૂક્યાં છે ચોક્કસ વખતમા નોર્વેમાં પણ થશે.

અમારી સમાજની બેઠક ઉછ તારીખે પાઠ વાગે છે. તમે એમાં ભાગ લઈ રહો નો થવું સારું.

તમારી સાચા દિયથી
એલિઝબેથ બર્નાર્ડ